

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტი,

მეცნიერულ-პოპულარული ლიტერატურის სერია

გ. გოგეჯიშვილი

აკადემიკოსი გათხიევი საბჭოთა საქართველოში

შ ე ს ა მ ა ლ ი

ჩვენი სამშობლო, საბჭოთა საქართველო, მეტად მდიდარი წარსულის მქონე ქვეყანაა. ქართველ ერს მრავალსაუკუნოვანი ისტორია აქვს. ქართველი ერის წინაპრები, რომლებიც სხვადასხვა ტომებისა და ხალხების სახელით არიან ცნობილი, ცხოვრობდნენ ვრცელ ტერიტორიაზე ხმელთაშუაზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროებიდან მოყოლებული კავკასიის ქედამდე და, საფიქრებელია, მის მიღმაც. ეს არის ტერიტორია, რომელიც მოქცეულია წინა აზიასა და კავკასიაში. ამიტომ ამბობდა აწ განსვენებული დიდი ქართველი მეცნიერი სიმონ ჯანაშია, რომ „ქართველები წარმოშობით წინა აზიის ძველს მკვიდრ მოსახლეობას ეკუთვნიანო“¹.

ჩვენი ერის წინაპრებს, რომლებიც ამ ხუთი-ექვსი ათასი წლის წინათ გამოჩნდნენ ისტორიის სარბიელზე, ხეთურ-იბერიული გვართომობის ხალხს უწოდებენ². ისინი ადრე დაწინაურდნენ და შექმნეს იმ დროის კვალობაზე მეტად განვითარებული ცხოვრება ანუ კულტურა, როგორც ამას არქეოლოგები იტყვიან ხოლმე. მათ პირველთა გამოახურვეს მადნისაგან ლითონი, განავითარეს „სოფლის მეურნეობა, ხელოსნობა და ხელოვნება; ადრე ჩაისახა (წინა აზიაში) სახელმწიფოებრიობა“³. პირველი დამწერლობაც წინა აზიაში განვითარდა⁴.

წინა აზიის მოწინავე ხალხებმა შექმნეს იმ დროისათვის სანიმუშო ძეგლები. ესენია: ნაგებობანი, ქანდაკებანი, ქვასა და კლდეზე ამოკვეთილი ჩაზნექილი ან ამოხრეცილი სურათები, სამუსიკო საკრავები, სამკაულები, იარაღ-საჭურველი, საოჯახო ავეჯი და სხვა.

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ი. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია. საქართველოს ისტორია. ნაწილი I, გვ. 19, თბ., 1948.

² დასახ. ნაშრომი, გვ. 20; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. I, არნ. ჩიქობავას რედაქციით, გვ. 006, თბ., 1950.

³ საქ. ისტ., გვ. 19—20.

⁴ იქვე, გვ. 20. Б. А. Гурьев, История Древнего Востока, т. I, гл. 87, С.-Пб., 1913.

მოწინავე კულტურის ეს შესანიშნავი ნიმუშები სხვადასხვა მო-
ზეხთა გამო მიწის ქვეშ მოექცა; ზოგი იმით, რომ ისინი ქარისუფ-
ლებმა თან ჩააყოლეს თავიანთ მიცვალებულებს, ზოგიც კიდევ იმი-
ტომ, რომ ადგილზე მიატოვეს მათმა პატრონებმა, ნებით
ან იძულებით. ეს უკანასკნელი მოვლენა, ე. ი. პირველი საცხო-
ვრის ის ძეგლებით მიტოვება ხშირად ხდებოდა: „წინა აზიის ძოსახ-
ლების სიმდიდრე ძველი დროიდანვე იზიდავდა უცხოელ ვე-
ლურ ტომებს“¹, რომლებიც თავს ესხმოდნენ და ანადგურებდნენ
აყვავებულ სოფლებს და ქალაქებს. სიმდიდრის ნაწილს თავდამ-
სხმელები ეუფლებოდნენ, ხოლო სხვა ნაწილი შენობათა ნანგრე-
ვებ ქვეშ მოჰყვა და მრავალი საუკუნის განმავლობაში ამ ნან-
გრევებიანად დაიმარხა. ძველი კულტურის ძეგლები სხვა შემთხვე-
ვაში უიმისოდაც შეიძლებოდა დამარხულიყო მიწაში. ზოგი მეპა-
ტრონე მდიდარ განძს ფლავდა ამა თუ იმ ადგილას; მოხდებოდა
ისე, რომ განძის პატრონი საიდუმლოს გაუნდობლად დაიღუპე-
ბოდა ან ველარ მიაგნებდა დამარხულ განძს და ეს უკანასკნელიც
სამუდამოდ „იკარგებოდა“. ისტორიამ იცის ისეთი შემთხვევებიც,
როდესაც ესა თუ ის ქალაქი ან სოფელი ბუნებრივი სტიქიის—მი-
წისუბრის ან ვულკანური ამოფრქვევის — მსხვერპლი გამხდარა. ცნო-
ბილია, მაგალითად, რომ იტალიაში ახალი წელთაღრიცხვის და-
მდეგს — 79 წლის აგვისტოში შემადრწუნებელი ამბავი მოხდა:
წვერვალ ვეზუვის ერთ-ერთი ამოფრქვევის დროს ვულკანურ-
მა ფერფლმა დაფარა მახლობელი მიდამოები და მათ შორის
მოზრდილი ქალაქი პომპეი, რომელიც 20000-მდე მცხოვრებს ითვ-
ლიდა. ფერფლმა შთანთქა არა მარტო ნაგებობანი და საოჯახო
მოწყობილობა, არამედ მცხოვრებთა მნიშვნელოვანი ნაწილიც,
რომელიც ფერფლის და ქვების „თოვის“ მალე შეწყვეტის ამოო
მოლოდინში, ქალაქიდან არ გავიდა².

არც წინააზიური სამყაროსათვის ყოფილა უცხო მიწისძვრით
თუ ვულკანური ამოფრქვევით გამოწვეული უბედურება. აკად-
ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში და-
ცულია არარატის მთის ძირას სოფ. მაღაკლიუსთან ამოთხრილი
ნივთების კოლექცია, რომელიც ამაზე მოგვითხრობს. ოთხი ათასი
წლის, თუ ცოტა მეტი ხნის წინათ იმ ადგილას ყოფილა საკმაოდ
განვითარებული კულტურის მქონე მოსახლეობა. თუმცა მას მხო-

¹ საქ. ისტ., გვ. 20.

² М. Е. Сергеевко, Помпеи, М.—Л. 1949.

ლოდ პირველი ნაბიჯები გადაუდგამს ლითონის დამუშავების საქმეში, მაგრამ თიხის ქურჭლის დამზადება, მესაქონლეობა და მრეწამლოქმედება—კი იმ დროის კვალობაზე კარგად სცოდნია. არარატის სამხრეთ ფერდზე ჩამონახეულ ეულქანურ ლავას სულ ერთიანად დაუფარავს მალაკლიუს უძველესი მოსახლობა. რამდენადაც მატერიალური კულტურის ნაშთებს შორის ადამიანთა ძვლებიცაა აღმოჩენილი, საფიქრებელია, რომ ლავამ იმსხვერპლა მცხოვრებთა ერთი ნაწილიც. დროთა ვითარებაში ლავა გაცივებულა და კლდედ ქცეულა ისე, რომ დანაპრალებაც მოუსწრია. ძლიერ გვიან, ძვ. წელთაღრიცხვის VIII—VII საუკუნეებში იქ თავისებური სამაროვანი გაჩენილა: ქირისუფალნი მიცვალებულთა გვამს სწვავდნენ, ფერფლს თიხის ქურჭლებში ათავსებდნენ და, ვითომ „საიქიოში“ საკირო სხვა ნივთებთან ერთად, კლდის ნაპრალებში მარხავდნენ¹.

ზოგჯერ ისეც მოხდება ხოლმე, რომ ერთხელ უკვე გაპარტახებულ ადგილზე რამდენიმე ათეული ან ასეული წლის შემდეგ ახალი მოსახლობა დამკვიდრდება და სრულებით ახალ, პირველისაგან განსხვავებულ ცხოვრებას კმნის. ამგვარად, ერთსა და იმავე ადგილზე, ერთი-მეორის ზემოთ წარმოიშობა სხვადასხვა დროის ნივთიერი ნაშთების შემცველი ფენები, რომლებსაც კულტურულ ფენებს უწოდებენ. ამის მაგალითად შეიძლება დავასახელოთ მცირე აზიაში გათხრილი ერთი ბორცვთაგანი—ტროა, რომელშიაც სხვადასხვა დროის 7 ფენას არჩევენ. მათ შორის ყველაზე უძველესი ექნა ეკუთვნის ე. წ. ახალიქეის ხანას. ჩვენგან 7—8 ათასი წლით დაშორებულს, ხოლო უახლესი—ჩვენი წ. ა. დასაწყის საუკუნეებს. ერიმანეთზე დაფენებული ძეგლები გვხვდება ძველ სასაფლაოებზე ანუ სამაროვნებზედაც. ასეთი სამაროვანი, მაგალითად, მიკელეულია საქართველოს ძველი დედაქალაქის — მცხეთის ჩრდილო უბანთან, რომელსაც სამთავროს სამაროვანს უწოდებენ.

მიწაში დამარხული ძეგლები მეტნაკლებად კარგად ასახავს სათანადო საზოგადოების ცხოვრებას. ძველ საზოგადოებათა ცხოვრების შესასწავლად ზოგ შემთხვევაში მოგვეპოვება წერილობითი წყაროებიც. ჩვენამდე, მაგალითად, მოაღწია ძვ. წ. V საუკუნის ბერძენი ისტორიკოსის ჰეროდოტეს და I საუკუნის გეოგრა-

¹ Б. А. К у ф т и н, Урартский „Колумбарий“ у подножьи Арарата и Куро-Аракский энеолит, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XIII—B, 1943.

ფოსის სტრაბონის ცნობებმა ზოგიერთ ქართველ ტომზე. მნიშვნელოვან საცნობარო წყაროს წარმოადგენს აგრეთვე ძვ. წ. IV საუკუნის ავტორი ქსენოფონტე. ძველ ავტორთა ნაშრომებში ჩვენ ვკითხულობთ, რომ კოლხეთიდან გაჰქონდათ გემთმშენებლობისათვის საჭირო ხე-ტყე, რომ კოლხეთში დამზადებული სელის ქსოვილები ეგვიპტურს არ ჩამოუვარდებოდა, რომ იბერია (აღმოსავლეთი საქართველო) მშვენივრად იყო დასახლებული ქალაქებით და დაბებით „ისე, რომ აქ გვხვდება კრამიტის სახურავებიც და არქიტექტურული ხელოვნების წესების თანახმად აშენებული ბინები და ქულბაქები და სხვა საზოგადოებრივი შენობები“ (სტარბონი). იმავე წყაროებით ვტყობილობთ, რომ მოსინიკები ცხოვრობდნენ შავი ზღვის სამხრ.-აღმ. ნაპირზე და განთქმული იყვნენ საუკეთესო სპილენძით, ხოლო ხალიბები, რომლებიც ტრაპიზონის დასავლეთით ცხოვრობდნენ, ფოლადის გამოწრთობის უბადლო ოსტატებად ითვლებოდნენ. ყველა ეს და მრავალი ამის მსგავსი წერილობითი ცნობა მნიშვნელოვან მასალას აძლევს ისტორიულ მეცნიერებას, რომ ამ უკანასკნელმა განჭვრიტოს მოკლე ცნობებს იქით დაფარული შემოქმედებითი ცხოვრება სათანადო საზოგადოებისა.

საკუთრივ წერილობით წყაროებს გარდა შემონახულია ძველი ყოფის გადმონაშთები, ხალხური ფოლკლორი და მითები, რომლებშიც თითქმის ქარაგმული სიტყვით, ასახულია ერის შორეული წარსულის მაუწყებელი ეპიზოდები. დასავლეთ საქართველოს ანუ კოლხეთის შესახებ ერთი ასეთი მითთაგანია ძველი ბერძნული თქმულება არგონავტებზე, რომელიც უკვე ჰომეროსის „ოდისეაში“ იჩენს თავს. ამ ძეგლში სხვათა შორის, მოთხრობილია იმაზე, რომ თესალიის ძეგემ პელიოსმა, თავიდან რომ აეშორებია იასონის ხელით სიკვდილი (რაც მას ადრევე უწინასწარმეტყველეს), გადაწყვიტა თვით იასონის დაღუპვა და ამიტომ იგი კოლხეთში გაგზავნა ოქროს მატყლიანი ვერძის ტყავის მოსატაცებლად. ვერძის ტყავი ეკუთვნოდა კოლხთა მეფეს აიეტს, რომელსაც მის დასაცავად მიჩენილი ჰყავდა ზღაპრული არსება—ურჩხული. კარგად ცნობილი ეს მითი, უეჭველია, შეიქმნა იმასთან დაკავშირებით, რომ კოლხეთი ანუ დასავლეთი საქართველო იმთავითვე მდიდარი ქვეყანა იყო, და ძველი ბერძნები თუ სხვა ხალხები ყოველ ღონეს ხმარობდნენ ამ სიმდიდრის ხელში ჩასაგდებად. იმავე მითში ნათქვამია, რომ მეფე აიეტი მზის შვილია. ამ ცნობიდან ისტორიკოსს შეუძლია სათანადო წარმოდგენა შეიძულოს ძველ ქართულ სარწმუნოებრივ შეხედულებებზე. მოცემულ

შემთხვევაში უმართებულო არ იქნება, თუ ჩვენს წინაპრებს მზის-
თაყვანისცემას მივაწერთ.

ასე და ამგვარად ჰკრებს ისტორიული მეცნიერება ცნობებს ჩვე-
ნი ქვეყნის შორეულ წარსულზე. ამ ცნობებს იგი თავის წესზე ალა-
გებს, ცხრილავს და მოსახმარად სტოვებს მათ შორის ყველაზე სა-
რწმუნოს, ე. ი. იმას, რომელიც გადმოგვცემს ნამდვილ ამბებს ან
მათს ანარეკლს. ერთად აკინძული, გამართული და, რამდენადაც შე-
საძლებელია, განზოგადებული ცნობები თავის ადგილს იკავებს
ისტორიული მეცნიერების შენობაში.

ჩვენი დაუღალავი მეცნიერის, აწ განსვენებული აკად. ივ. ჯავა-
ხიშვილის ნაშრომები წარმოადგენს იმის ბრწყინვალე მაგალითს, თუ
რაოდენ ძვირფას წყაროდ იქცევა ნიჭიერი მკვლევარის ხელში არა
მარტო საკუთრივ ისტორიული თხზულება, არამედ აგრეთვე ძვე-
ლი მხატვრული ლიტერატურა, ეპიგრაფიკული წარწერები, ეთნო-
გრაფიულ ყოფაში დაცული გადმონაშთები, ენობრივი მასალები, მი-
თები, ზღაპრები და სხვა მისთ. (იხ. მისი „ქართველი ერის ისტორია“.
წ. I, თბ., 1928; „საქართველოს ეკონომიური ისტორია“, წ. I, თბ.
1930; „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და
ნათესაობა“, თბ., 1937; „მასალები ქართველი ერის მატერიალური
კულტურის ისტორიისათვის“, I, თბ., 1946; „საქართველოს, კავკა-
სიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური
პრობლემები“, I. თბ. 1950; და სხვა).

ჩვენი ქვეყნის შორეული წარსულის შესწავლა მარტო ასეთ წყა-
რობებზე დაყრდნობით, რასაკვირველია, უნაკლო არ იქნება. წერი-
ლობითი ძეგლები, ეთნოგრაფიული გადმონაშთები, ზღაპრები და
მითები მეტნაკლები სიცხადით ასახავს მხოლოდ ზოგიერთ ამბავს და
მოვლენას და ყოველთვის ვერ წვდება საზოგადოებრივი ცხოვრე-
ბის სხვა მნიშვნელოვან კუთხეებს. ესეც რომ არ იყოს, ხომ ცნო-
ბილია, რომ დამწერლობა შედარებით გვიან გამოიგონეს და ამიტომ
მას არ მოეუბნებოდა მართლად მოგვითხროს მისი გაჩენის უწინარეს
ამბებზე! თუ ეს საერთოდ. ითქმის, იგი მით უმეტეს შეეხება საკუთ-
რივ ქართულ დამწერლობას, რომლის უძველესი ნიმუშები ჯერ კი-
დეც კარგად არაა ცნობილი.

ზემოთ ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ ქართველი ხალხის წინაპართა უძ-
ველესი კულტურის ბევრი ძეგლი მიწის ქვეშ მოექცა. იგი თითქმის
საბოლოოდ განშორდა მზის სინათლეს და დაიკარგა მომავალი თაო-
ბებისათვის. ისტორია იძულებული ხდება შეურიგდეს ასეთ ვი-

თარებას და შეუცვლელად დასტოვოს თავისი წიგნის სათანადო ფურცლები. ყოველ შემთხვევაში, ასე იყო წინათ, სანამ ჩვენი სამშობლოს შორეულ წარსულზე მსჯელობდნენ მხოლოდ მითების, ლეგენდების, ზღაპრების და, უკეთეს შემთხვევაში, რამდენიმე წერილობითი ძეგლის მიხედვით. ახლა-კი ვითარება სულ სხვანაირად შეიცვალა: საქართველოს ისტორიის მკვლევართ მხარში ამოუდგა ქართული საბჭოური არქეოლოგია. ძველად ასეთი მეცნიერების არარსებობით გამოწვეულ ნაკლს კარგად გრძნობდა აკად. ივ. ჯავახიშვილი. იგი წერდა: „ერის ნივთიერი კულტურის შესასწავლად არქეოლოგიისა, ენათმეცნიერების და წერილობითი ძეგლებითგან ამოღებული ცნობებია საჭირო... არქეოლოგია... სათანადო სპეციალისტთა კვლევა-ძიების სარბიელს შეადგენს და ჩვეულებრივ ისტორიკოსი მისი მონაპოვართ სარგებლობს ხოლმე თავისი მიზნებისათვის. მაგრამ ასეთ ხელსაყრელ პირობებში ქართული ისტორიის მკვლევარა ჯერ არ ჩავარდნილა, რადგან კავკასიის არქეოლოგია თავის სპეციალურ საგნად ჯერ არავის აურჩევია და ყველა ის მნიშვნელოვანი მონაპოვარი, რომელიც კავკასიის ნივთიერი კულტურის გასათვალისწინებლად უკვე არსებობს, სასხვათაშორისო კვლევა-ძიების შედეგს წარმოადგენს“¹.

რევოლუციამდელი ქართული ისტორიული მეცნიერების ნაკლი ამ მხრივ სწრაფად ქრება. ახალგაზრდა საბჭოური ქართული არქეოლოგია დღითი-დღე იზრდება და წელმაგარი ხდება. იგი ისწრაფვის რაც შეიძლება ფხიზელი თვალთ ჩაიხედოს დედამიწის სიღრმეში და იქიდან მზის სინათლეზე ამოიტანოს ჩვენ წინაპართა ნამოღვაწე-ნაამაგარი, რომელიც თითქმის სამუდამოდ დამარხეს ისტორიულმა ქარტეხილებმა.

არქეოლოგია საერთოდ ისტორიული დარგის მეცნიერებაა, რომელიც გადასულ დროთა საზოგადოების თავგადასავალის, მეურნეობისა და კულტურის შესწავლას ძირითადად ახორციელებს დედამიწის სხვადასხვა ფენაში დამარხულ ნაირ ძეგლთა ამოთხრისა და გააზრების გზით. რასაკვირველია, იგი იმავე დროს იყენებს თავისი მიზნებისათვის. მიღწევებს ისეთი მონათესავე მეცნიერების დარგებისა, როგორიცაა წერილობითი ისტორია, ეთნოგრაფია, პალეოგრაფია, ნუმიზმატიკა, ხელოვნებათმცოდნეობა, ენათმეცნიერება, ანთროპოლოგია, პალეოზოოლოგია, პალეობოტანიკა და სხვა. არქეოლოგია, ამდიდრებს რა თავისი კვლევის შედეგებს ამ მეცნიერება-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, ტ. I, გვ. 5, თბ., 1928.

თა მონაპოვართ, აგრეთვე თითონაც აძლევს მათ უხვ მასალას შემდგომი წინსვლისათვის.

არქეოლოგები სათავეში უდგანან ძველი ნამოსახლარების, სამაროვნების, სახელოსნოების, სამლოცველოების და სხვა მისთანა გათხრას და ამოთხრილ ძეგლების შესწავლას. არქეოლოგთა სამოღვაწეო ასპარეზი მეტად ვრცელია: ისინი თხრიან ქვის ხანის ადამიანის სადგომებს, ბრინჯაოს ხანის ძეგლებს და ფეოდალური დროის ციხე-ქალაქებს; მათთვის ერთნაირად აუცილებელია შეისწავლონ როგორც დამწერლობის დროის, ისე მისი უწინარესი ძეგლები. იმ საბაბით, რომ გვიანდელმა ეპოქებმა წერილობითი ძეგლები დაგროვოვნა, არ უნდა შევასუსტოთ ამ ეპოქათა არქეოლოგიური შესწავლა. ასე უნდა მოვიქცეთ თუნდაც იმიტომ, რომ წარწერებიც უმრავლეს შემთხვევაში მიწის ან ნანგრევების ქვეშაა მოყოლილი, და ამოთხეულებას საჭიროებს. საშუალო საუკუნეებისათვის ძლიერ ბევრ ხალხს ჰქონდა დამწერლობა. განვითარებული იყო საწერი მასალის დამზადებაც. იმიტომ ასეთ ხალხებს ახლა მოეპოვებათ მნიშვნელოვანი წყაროები, რომლებიც გვაუწყებს კულტურისა და საზოგადოებრივი ყოფის ვითარებას სხვადასხვა დროს. ფოლკლორთან და ეთნოგრაფიულ ყოფაში დაცულ გადმონაშთებთან ერთად, წერილობითი წყაროები შექს ჰფენს შუასაუკუნეების საზოგადოების ისტორიის ბევრ მხარეს და კარგ მასალას წარმოადგენს მოვლენათა განვითარების ჯაჭვის უმთავრესი რგოლების გასათვალისწინებლად. მაგრამ ამომწურავი იგი მაინც არაა. თუნდაც საქართველოს მაგალითი ავიღოთ. შუასაუკუნეების საქართველომ შექმნა არა ერთი და ორი წერილობითი ძეგლი. იმ ეპოქიდან ჩვენ მივიღეთ ისეთი მნიშვნელოვანი საისტორიო თუ მხატვრული თხზულებანი, როგორიცაა „ქართლის ცხოვრება“, „ქართლის მოქცევა“. გამოჩენილი მეფეების მეისტორიეთა შრომები, დიდი რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანი“ და სხვა მრავალი, მაგრამ იქ როდია სრულად ან ჯოველთვის მართებულად ასახული ხალხის ცხოვრება, ყოფა, მისი მისწრალებანი. როდესაც ისტორიკოსს სურს წერილობით წყაროებზე დაყრდნობით გააშუქოს ეპოქის სამეურნეო ვითარება, ზნათესვის ან მშენებლობის წესების საკითხი, მან სხვადასხვა შრომასა თუ საბუთში უნდა ეძებოს ცალკეული საამისო ტერმინები, ცნობები და გამოთქმები, რადგანაც საკვლევი საკითხის გაბმული აღწერა არსად არ არის მოცემული. ამ წესითაა შესრულებული ჩვენი სახელოვანი მეცნიერის აკად. ივ. ჯავახიშვილის მრავალი ნაშრომი, მათ შო-

რის ერთ-ერთი ფუძემდებელი წიგნი — „მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში“.

წერილობითი წყაროების ეს ხარვეზი ბევრად უნდა შეავსოს არქეოლოგიამ და ავსებს კიდევაც. მაგალითად, აქამდე არაფერი არ ვიცოდით იმის შესახებ, რომ ფეოდალური საქართველოს აყვავების ეპოქაში გეკონდა მხატვრული ჭურჭლის ადგილობრივი წარმოება; არქეოლოგებმა-კი ასეთი წარმოების ნაშთები აღმოაჩინეს ჩვენი დედაქალაქ თბილისში. შეიძლება სხვა მაგალითების მოტანაც. აი, ერთი მათგანი, დასავლეთ საქართველოდან. ეს მხარე დიდხანს წარმოადგენდა ბიზანტიისა და ირანის მეტოქეობის ასპარეზს. ორივე მათგანი ცდილობდა მდიდარი, სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი ძველი ლაზიკის ხელში ჩაგდებას, და საომაროპერაციებიც იქ მიმდინარეობდა. ბიზანტიელებმა დაგვიტოვეს ლაზიკის აღწერილობაც, რასაც ჩვენი მეცნიერები ახლა კრიტიკულად სწავლობენ¹. მაგრამ, ირკვევა, რომ ბიზანტიელ მწერალთა ცნობები შეეხება მხოლოდ ზოგაერთ ციხე-ქალაქს, უპირატესად იმას, რომელიც მნიშვნელოვნად იყო დაკავშირებული სამხედრო ოპერაციებთან. სხვა ქალაქებისა და სოფლების შესახებ ეს წყაროები სდუმს. არაფერს ამბობს წყაროები არც ნაგებობათა ხე-როთმოდგრული რიგის (სტილის) შესახებ. რომ ეს ნამდვილად ასეა, კარგად დადასტურდა ამ ცოტა ხნის წინ დაწყებული არქეოლოგიური გათხრებით მახარაძის რაიონში. იქ ვაშნაწში მიწის ფენები მალავდა ძველი ლაზიკის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ციხე-ქალაქის ნანგრევებს, რომლებიც გათხრებით ელინდება. ეს ქალაქი სწორედ ბიზანტია-სპარსეთის ომების დროინდელი (IV — VII სს) ძეგლია, თუმცა ძველ წყაროებში კი არ იხსენიება.

მოტანილი მაგალითები კარგად არკვევს, თუ რაოდენ დიდი სამსახურის გაწევა შეუძლია არქეოლოგიას ისტორიული მეცნიერებისათვის საშუალო საუკუნეების ძეგლების გამოვლინება-შესწავლის საქმეში.

ცხადია, მით უფრო დაუფასებელია არქეოლოგიის ბარი მაშინ, როდესაც საქმე გვაქვს უმწერლობო ეპოქის, ან ისეთი ეპოქის შესწავლასთან. რომელშიც წერა-კითხვა კანტი-კუნტად იყო ცნობილი.

¹ ს. ყაუხჩიშვილი, გეოგრაფიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. 2, თბ., 1934; ტ. 3, 1939; ტ. IV, ნაკვ. 1, 1941.

ქვის ხანამ არ იცის დამწერლობა. არც იმდროინდელი გადმოცემებია შენახული ფოლკლორში, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ დევებსა და ტყისკაცებზე ზღაპრებში დაცულ ცნობებს, რომლებიც განმარტებით განხილული, ვერავითარ შემთხვევაში ვერ აღგვიდგენს ისტორიულ ვითარებას. ეს ზღაპრები სულ სხვანაირ ელფერს ღებულობს მაშინ, როდესაც მკვლევარი მიმართავს ორ წყაროს — იმ ხალხთა ყოფას, ჩოხელთაც ჩვენს დრომდე მოიტანეს ქვის ხანის საზოგადოებისათვის დამახასიათებელი ზოგერთი ნიშანი მაინც, და არქეოლოგიურ ძეგლებს, რომელთაც კარგად აღუბეჭდავთ თავისი დროის კულტურის ძირითადი მხარეები.

მკითხველისათვის გასაგები ხდება, რომ არქეოლოგია ისტორიული მეცნიერების ორგანული ნაწილი. მისი სული და გულია. იგი ის მეცნიერებაა, რომელიც სწავლობს ადამიანთა საზოგადოების ისტორიას, მისი კულტურის ისტორიას დასაბამიდან ახლო წარსულამდე. ამ მიზნისათვის იგი ეძებს სხვადასხვა დროის ნივთიერი კულტურის ნაშთებს, უპირველეს ყოვლისა კი შრომის საშუალებათა ნაშთებს, ვინაიდან „რა მნიშვნელობაც დაშთენილი ძეგლების აგებულებას აქვს მოსპობილ ცხოველთა ჯიშების ორგანიზაციის შესასწავლად, ისეთივე მნიშვნელობა აქვს შრომის საშუალებათა ნაშთებს მოსპობილ საზოგადოებრივ-ეკონომიურ ფორმაციათა შესასწავლად“¹. რადგანაც ეს მეცნიერება თავის დასკვნებს ნივთიერი ნაშთების შესწავლაზე ამყარებს, ამიტომ ცნებები „არქეოლოგია“ და „მატერიალური კულტურის ისტორია“ თითქმის სრულებით ფარავს ერთმანეთს.

ახლა ჩვენს ქვეყანაში დიდად აფასებენ არქეოლოგიურ მუშაობას. ყოველწლიურად მრავალი მილიონი მანეთი იხარჯება ამ საქმისათვის. საუკეთესო არქეოლოგიურ ნაშრომთა ავტორებს სტალინური პრემიებით აჯილდოვებენ. მშრომელთა ფართო მასებისათვის არქეოლოგია საყვარელი მეცნიერება გახდა. პარტია და საბჭოთა მთავრობა მისი განვითარებისთვის ყოველგვარ პირობებს ქმნიან.

არქეოლოგიას ჩვენს ქვეყანაში დიდი წარმატებებიც აქვს. ამ წარმატებათა საფუძველი ისაა, რომ საბჭოთარი არქეოლოგია შეიარაღებულია მარქსისტულ-ლენინური მეთოდოლოგიით. წინააღმდეგ კაპიტალისტური ქვეყნებისა, სადაც არქეოლოგია, ბევრ შემთხვევაში, ნივთმცოდნეობამდე დაჰყავთ, ჩვენში ნივთების შესწავლა

¹ კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. I, გვ. 140—141, თბ., 1930.

თვითმზანი კი არაა, არამედ საშუალებაა იმ საზოგადოების შესასწავლად, რომელმაც ეს ნივთები დაგვიტოვა; მისი სოციალურ-ეკონომიური წყობილების, მისი მეურნეობისა და კულტურის, მისი ადამიანების ფიქრების, განცდებისა და ურთიერთობის შესასწავლად.

მაგრამ შეცდომა იქნება თუ ვიფიქრებთ, რომ კაპიტალისტურ ქვეყნებში არქეოლოგია ნევთმცოდნეობით ამოიწურება. პირიქით, იმპერიალისტები ყოველმხრივ ცდილობენ თავის სამსახურში ჩააყენონ ეს მეცნიერება და დაქირავებულ მკვლევართ „ამტაციებიონო“ სოციალური უთანასწორობის მარადიულობა, „გაამართლებიონო“ რასობრივი და კოლონიური ჩაგვრა. კაპიტალისტურ ქვეყნებში არქეოლოგიურ ნივთს უკარნახებენ თანამედროვე ბურჟუას, იმპერიალისტის, აგრესორის აზრებს. საბჭოთა მკვლევრის ხელში კი ნივთი ლაპარაკობს იმ საზოგადოების ენით, რომელმაც იგი შექმნა. თავისთავად ცხადია, რომ ისტორიული პროცესის ნამდვილი სურათის აღდგენა შესაძლებელია მხოლოდ ამ გზით; მხოლოდ ამ გზით შეიძლება დადგინდეს ძეგლთა ასაკი, პათი ეთნიკური და სოციალურა კუთვნილება, იმ საზოგადოების კულტურის დონე, რომელშიც ისინი შეიქმნა. ამ გზით საბჭოურმა არქეოლოგიამ შეძლო ძირითადად სწორად გაერკვია ჩვენი დიდი ქვეყნის სხვადასხვა მხარეში დამოწმებული არქეოლოგიური ძეგლები, აღედგინა სათანადო საზოგადოების განვითარების სურათი პირველყოფილი თემური წყობილებიდან ფეოდალური ურთიერთობის გვიანდელ საფეხურამდე, ჩასწვდომოდა ისტორიული პროცესის ისეთ მნიშვნელოვან მხარეებს, როგორიცაა ქონებრივი და სოციალური თანასწორობის თანდათანობითი რღვევა, კლასებისა და სახელმწიფოების წარმოშობა სხვადასხვა ხალხებში, ამ ხალხების განვითარება გვაროვნული და ტომობრივი გაერთიანებიდან, ხალხთა მოძრაობა და სხვა მისთ. დიდი წარმატება მოიპოვა არქეოლოგიამ მომიჯნავე მეცნიერებათა მიღწევების გამოყენების მხრივაც.

ეს მიღწევები გაცილებით უფრო ეფექტილი და მნიშვნელოვანი იქნებოდა, რომ მთელი რიგი წლების მანძილზე ჩვენს არქეოლოგიას მძიმე ტვირთად არ დასწოლოდა ენის შესახებ ე. წ. „ახალი მოძღვრების“ ცრუმეცნიერული დასკვნები. იაფეტურა „თეორიის“ ანტიმარქსისტული, ბურჟუაზიული დებულებები მით უფრო ინტენსიურად ინერგებოდა არქეოლოგიაში, რამდენადაც ერთ-ერთ მთავარ არქეოლოგიურ დაწესებულებას — მატერიალური კულტურის ისტორიის სახელმწიფო აკადემიას — მისი არსებო-

ბის მთელ მანძილზე მესვეურობდნენ ნ. მარი და მისი მოწაფეები, ე. ი. ის ადამიანები, რომელთაც არაკჩევეის რეჟიმი დაამყარეს მეცნიერებაში.

შემოქმედებით არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებას დიდად აფერხებდა მარის ენათმეცნიერული არსენალიდან ნასესხები ისეთი „მარგალიტები“, როგორიცაა ენის „ზედნაშენობა“ და „კლასობრიობა“ — იდეოლოგიური მოვლენების ახსნის დროს, „ოთხელემენტოვანი ანალიზი“ — არქეოლოგიურ გამოსახულებათა შინაარსის შეცნობის პროცესში, „სტადიალობა“ — ცალკეულ ადგილებში კულტურის განვითარების საფეხურებისა და ეთნოგენეტიკური საკითხების გარკვევის დროს. „ქესტების ენის“ გადაჭარბებული შეყვასება პირველყოფილი საზოგადოების პირობებში და სხვა მისთ.

მხოლოდ ამხანაგ სტალინის გენიალურმა ნაშრომებმა¹ გაყვანტა ენათმეცნიერებაში არაკჩევეის რეჟიმის წყალობით შექმნილი შეხედულება, თითქოს ნ. მარის მოძღვრება მარქსისტული, მატერიალისტურია და დაგვანახა, რომ ნ. მარი „მარქსიზმის მხოლოდ და მხოლოდ გამაუბრალოებელი და ვულგარიზატორი იყო“². წინააღმდეგ მარის შეხედულებისა, ამხანაგმა სტალინმა ცხადყო, რომ ნა არ არის ზედნაშენი, ვინაიდან მას წარმოშობს „არა ესა თუ ის ანისი, ძველი ან ახალი ბაზისი, ამა თუ იმ საზოგადოების შიგნით, არამედ საუკუნეთა მანძილზე საზოგადოების ისტორიისა და ბაზისების ისტორიის მთელი მსვლელობა“³; ენა არ არის კლასობრივი, რადგანაც „ენა შექმნილია არა ერთი რომელიმე კლასის, არამედ მთელი საზოგადოების, საზოგადოების ყველა კლასის მიერ, ასეულთაობათა ძაღლონით. იგი შექმნილია არა ერთი რომელიმე კლასის. არამედ მთელი საზოგადოების, საზოგადოების ყველა კლასის საჭიროების დასაკმაყოფილებლად“⁴. „პირველყოფილმა-თემობრაუმა გვაროვნულმა წყობილებამ არ იცოდა კლასები, მამასადამე, იქ არც შეიძლებოდა ყოფილიყო კლასობრივი ენა“⁵.

ამხანაგი სტალინი გვასწავლის, რომ „თანამედროვე ენის ელემენტები შეიქმნა ჯერ კიდევ უძველეს დროში, მონობის ეპოქაზე ადრე. ეს იყო არართული ენა, რომელსაც მეტად მცირე ლექსიკუ-

¹ ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, თბილისი, 1950.

² იქვე, გვ. 30.

³ იქვე, გვ. 5.

⁴ იქვე, გვ. 5.

⁵ იქვე, გვ. 9.

რი ფონდი გააჩნდა, მაგრამ ჰქონდა თავისი გრამატიკული წყობა, მართალია, პრიმიტიული, მაგრამ მაინც გრამატიკული წყობა“¹. ენა ყოველთვის იყო და არის „საშუალება, იარაღი, რომლის შემწეობითაც ადამიანებს ურთიერთობა აქვთ ერთმანეთთან, უზიარებენ ერთმანეთს აზრებს, და აღწევენ ურთიერთგაგებას“². რაკი ენა „აზრის უშუალო სინამდვილე“, „ურთიერთობის იარაღი“, „საზოგადოების ბრძოლისა და განვითარების იარაღია“³, ცხადია მისი განუზომელი მნიშვნელობა ისტორიული პროცესის გასათვალისწინებლად: „აზრთა გაცვლა მუდმივი და სასიცოცხლო საჭიროებაა, რადგან უამისოდ შეუძლებელია მოეწყოს ადამიანთა ერთად მოქმედება ბუნების ძალებთან ბრძოლაში, საჭირო მატერიალურა დოვლათის წარმოებისათვის ბრძოლაში, შეუძლებელია მიღწეულ აქნას წარმატება საზოგადოების საწარმოო საქმიანობაში...“⁴.

ენის მნიშვნელობის ამგვარი გაგება მკვლევარს საშუალებას აძლევს კულტურის განვითარება მნიშვნელოვანწილად დაუკავშიროს ენისა და აზროვნების განვითარებას. ენის შესახებ ე. წ. „ახალი მოძღვრების“ ავტორები, ერთი მხრივ, ერთმანეთისაგან სწყვეტდნენ ენას და აზროვნებას⁵, ხოლო, მეორე მხრივ, გადაჭარბებულ მნიშვნელობას აძლევდნენ „უესტების ენას“ ან „ხელის ენას“. ამხანაგმა სტალინმა ცხადყო საკითხისადმი ამგვარი მიდგომის უაზრობა. იგი გვასწავლის, რომ „ადამიანებს აზრები შეიძლება დაებადოთ მხოლოდ ენობრივი მასალის ბაზაზე“⁶. ამასთან ეს „ენობრივი მასალის ბაზა“ წარმოშობილია სიტყვების ენაზე და არა „ხელის ენაზე“. სწორედ სიტყვების ენამ ითამაშა უდიდესი როლი საზოგადოების განვითარების საქმეში. „ბგერითი ენა ანუ სიტყვების ენა. — გვასწავლის ამხანაგი სტალინი, — ყოველთვის იყო ადამიანთა საზოგადოების ერთადერთი ენა, რომელსაც შეეძლო ადამიანთა ურთიერთობის სრულფასოვანი საშუალება ყოფილაყო. ისტორიას არ ახსოვს ადამიანთა არც ერთი საზოგადოება, თუნდაც ყველაზე ჩამორჩენილი, რომელსაც არ ჰქონოდა თავისი ბგერითი ენა. ეთნოგრაფია არ იცნობს არც ერთ ჩამორჩენილ მცირე ხალხს, თუნდაც ისეთს ან უფრო მეტად პირველყო-

¹ ი. სტალინი, დასახ. ნაშრ. გვ. 24.

² იქვე, გვ. 20.

³ იქვე, გვ. 20, 37.

⁴ იქვე, გვ. 20.

⁵ იქვე, გვ. 36, 43.

⁶ იქვე, გვ. 43.

ფილს, ვიდრე, ვთქვამთ, გასული საუკუნის ავსტრალიელები ან ცეცხლის შიშის მცხოვრებნი იყვნენ, რომელსაც არ ჰქონოდა თავისი ბგერითი ენა. ბგერითი ენა კაცობრიობის ისტორიაში ერთ-ერთი ის ძალაა, რომელიც დაეხმარა ადამიანებს გამოჰყოფოდნენ ცხოველთა სამყაროს, გაერთიანებულნი იყვნენ საზოგადოებებად განვეითარებინათ თავიანთი აზროვნება, მოეწყოთ საზოგადოებრივი წარმოება, წარმატებით ებრძოლათ ბუნების ძალებთან და მიეღწიათ იმ პროგრესისათვის, რომელიც ჩვენ ამჟამად გვაქვს.

ამ მხრივ ეგრეთწოდებული ქესტების ენის მნიშვნელობა, მისი უკიდურესი სიღარიბისა და შეზღუდულობის გამო — სრულიად უმნიშვნელოა¹.

ბგერითი ენის ამგვარ შეფასებას უალრესად დიდი მნიშვნელობა აქვს ქართული არქეოლოგიური ძეგლების გასაგებად, ვინაიდან ირკვევა, რომ ქართველი ერის მდიდარი და მრავალფეროვანი კულტურა ათეული საუკუნეების მანძილზე ყალიბდებოდა მდიდარ, მეტყველ, უალრესად მოქნილ ქართულ ენასთან ერთად და ქართული ენის დახმარებით. სტალინური ენათმეცნიერებისა და არქეოლოგიის მკვიდრო კავშირი დიდ პერსპექტივებს უმზადებს ჩვენი ქვეყნის შორეული ისტორიის შესწავლის საქმეს. სამწუხაროდ, ჩვენში ჯერ კიდევ არ მოიძებნება მკვლევარი, რომელსაც ენათმეცნიერება მატერიალური კულტურის ნაშთების მართებულად ასახსნელად მოემარჯვებოდა. გამონაკლისად შეიძლება ჩაითვალოს აწ განსვენებული აკად. ს. ჯანაშია, რომლის ნაშრომებში ჩვენ შევხვდებით ამ მხრივ მეტად საყურადღებო მოსაზრებებს². არქეოლოგიური მუშაობისადმი გაძლიერებული ყურადღება ზემოხსენებული ნაკლოვანების სწრაფად გამოსწორების იმედს იძლევა.

ჩვენს რესპუბლიკაში სულ უფრო მზარდი ტემპებით წარმოებს კვალიფიციურ არქეოლოგთა კადრების მომზადება. ძლიერ დიდი ყურადღებით სარგებლობს სხვადასხვა სამეცნიერო დაწესებულებათა არქეოლოგიური განყოფილებანი. სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი ამზადებს ახალგაზრდა არქეოლოგებს სამხარეთმცოდნეო მუზეუმებისათვის და საასპირანტო სწავლის გასაგრძელებლად.

საქართველოს სამეცნიერო დაწესებულებათა შორის ყველაზე უფრო მეტი პოპულარობა მოიპოვა არქეოლოგიური მუშაობის მხრივ

¹ ი. სტალინი, დასახ. ნაშრ., გვ. 44.

² საქ. ისტ., გვ. 12.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტმა, და მისმა არქეოლოგიურმა განყოფილებამ. ამ ინსტიტუტმა ან იმ სამეცნიერო დაწესებულებებმა, რომელთა ბაზაზეც ისტორიის ინსტიტუტი შეიქმნა¹, 1936 წლიდან დაწყებული დღემდე, კულტურის მრავალი ძეგლი გამოავლინა და შეისწავლა. მან მოაწყო ცნობილი მცხეთის ექსპედიცია, გათხრებულმანისში, რუსთავში, შიდა ქართლში. რაკაში, კოლხეთის მრავალ პუნქტში და სხვა.

ჩვენი ნარკვევის მიზანია მოკლეთ მიმოიხილოს ამ გათხრათა შედეგები, მაგრამ იმისათვის, რომ ქართული მატერიალური კულტურის ისტორიის მეტნაკლებად გაბმული სურათი მოგვეცა, აუცილებელი გახდა ზოგჯერ მოგვეშველენია სხვა სამეცნიერო დაწესებულებათა მიერ მოპოვებული მასალებიც. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია საქართველოს სსრ სახკომსაბჭოსთან არსებული ხელოვნების მთავარ-სამმართველოს კულტურის ძეგლთა დაცვის და ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის საარქეოლოგიო ნუშაობის შედეგები.

ნარკვევში არაფერს ვამბობთ ისტორიის ინსტიტუტის იმ მრავალრიცხოვან, მაგრამ თავისი მოცულობით შედარებით პატარა არქეოლოგიურ სამუშაოებზე, რომლებიც მან ჩაატარა საქართველოს სხვადასხვა რაიონში. ასეთ სამუშაოთა რიცხვი დიდია და გამოვლინებული მასალა ფრიად მნიშვნელოვანი, მაგრამ ჩვენი მიზნისათვის აქ წარმოდგენილი ძეგლებიც საკმაო აღმოჩნდა.

1. მოკლე ცნობები არქეოლოგიური კარიოლიზაციიდან

ადამიანთა საზოგადოება აღმავალი გზით ვითარდება. გუშინდელ დღეს დღევანდელი სჯობია, ხოლო ხვალისდელი დღე ორივეზე უკეთესი იქნება. მართალია, ისეც მოხდება ხოლმე, რომ გუშინდელ-

¹ 1936 წლამდე თბილისში არსებობდა კავკასიის მცოდნეობის ინსტიტუტი და საქართველოს განსახკომის არქეოლოგიური ინსტიტუტი. მათ ბაზაზე იმავე წელს დაარსდა, ლ. ბერძანის ინიციატივით, ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტი, რომელიც შედიოდა სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის სისტემაში; 1941 წელს, ამ დაწესებულებას გაყოფის შემდეგ, შეიქმნა ორი სამეცნიერო დაწესებულება: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენის ინსტიტუტი და საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტი ივ. ჯავახიშვილის სახელობისა.

ლი დღე სანატრელი ხდება, მაგრამ ამ ეპიზოდური მოვლენისაგან თავს აღწევს და სწრაფად აღის კულტურის მაღალ კიბეზე უკეთესი მომავლისათვის მებრძოლი საზოგადოება. შორეულ ფაქტებს რომ თავი დაეანებოთ, ამის მაგალითებს ეპოვნით ჩვენს საუკუნეშიც: 1933 წლიდან გერმანიაში გაბატონებული ფაშიზმი განადგურებით ემუქრებოდა საკაცობრიო კულტურის უკეთეს მონაპოვარს, მაგრამ გერმანული ფაშიზმი საბოლოოდ დაიმსხვრა ყველაზე უფრო მოწინავე კულტურის მქონე ქვეყანასთან—საბჭოთა კავშირთან გააფთრებულ ბრძოლაში. უეჭველია, რომ იგივე ბედი მოელოთ მათ, ვინც კვლავაც ცდილობს ფაშიზმის ამა თუ იმ სახით აღორძინებას. კაცობრიობის პროგრესს დიდი ხნით ვერაფერს შეაჩერებს, არ ჩერდებოდა იგი არც ძველად. იგი ძლევამოსილად მიიწევდა წინ, თუმცა უფრო ნელი ტემპით, ვიდრე მოგვიანო ხანაში, და უფრო სრულყოფილი ხდებოდა.

თავისი წარმოშობის დროიდან კაცობრიობა განვლავს განვითარების სამი დიდი ეპოქა, რომელთაც ფრ. ენგელსისა და მორგანის გამოკვლევათა¹ მიხედვით უწოდებენ ველურობას, ბარბაროსობას და ცივილიზაციას. ისტორიის ამგვარ პერიოდიზაციას საფუძვლად უდევს „...ის მთავარი ძალა საზოგადოების მატერიალური ცხოვრების პირობათა სისტემაში. რომელიც განსაზღვრავს საზოგადოების ფიზიონომიას, საზოგადოებრივი წყობილების ხასიათს, საზოგადოების განვითარებას ერთი წყობილებიდან მეორისაკენ“². ეს მთავარი ძალა არის ის, რასაც მარქსიზმ-ლენინიზმი უწოდებს „აღადმიანთა არსებობისათვის აუცილებელი საარსებო საშუალების მოპოვების წესს, მატერიალური დოვლათის — საზრდოს, ტანსაცმლის, ფეხსაცმლის, საცხოვრებელი ბინის, სათბობის, წარმოების იარაღების და სხვ. წარმოების წესს“³. სწორედ ამას გულისხმობდა ლუის მორგანი, როდესაც წერდა: „აღადმიანის პროგრესის ყველა დიდი ეპოქა პირდაპირ თუ არაპირდაპირ საარსებო წყაროების გაფართოებას თანაემთხვევა ხოლმე“⁴. თუ ამ მთავარი ნიშ-

¹ ფ. ენგელსი, ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელწიფოს წარმოშობა; Л. М о р г а н, Древнее общество.

² საკავშირო კ(ბ) ისტორიის მოკლე კურსი, გვ. 145, თბილისი, 1938.

³ იქვე.

⁴ ფრ. ენგელსი, დასახ. ნაშრომა, გვ. 21.

ნის მიხედვით განესაზღვრავთ ზემოხსენებულ ისტორიულ ეპოქებს, მაშინ ფ. რ. ენგელსის მიხედვით გამოვა, რომ ველურობა—ესაა ხანა უმთავრესად მშაშვარეული ბუნებრივი პროდუქტების მითვისებისა; ადამიანის ხელოვნური ნაწარმოები უმთავრესად ამ მითვისების დამხმარე ხელსაწყოებს წარმოადგენს. „ბარბაროსობა—ესაა ხანა მესაქონლეობის და მიწათმოქმედების შემოღებისა და იმ მეთოდების შესწავლისა, რომელთა შემწეობით ადამიანის შრომა ამრავალეცეებს ბუნებრივი პროდუქტების წარმოებას. ბოლოს, ცივილიზაცია არის ხანა ბუნებრივი პროდუქტების შემდგომი დამუშავებისა, საკუთრივ ინდუსტრიის და ხელოვნების წარმოშობისა“¹.

ადამიანის საარსებო საშუალებათა წარმოების პროგრესი რამდენადმე დამოკიდებულია თვით შრომის იარაღების განვითარებაზე, ხოლო შრომის იარაღები სხვადასხვა არქეოლოგიურ ეპოქაში სხვადასხვა მასალისაგან კეთდებოდა. ცნობილი პოეტისა და ფილოსოფოსის ლუკრეციუსის დროს (ძვ. წ. I საუკ.) უკვე იცოდნენ, რომ იარაღის დასაწადებლად ადამიანს ჯერ ქვის მასალა გამოუყენებია, შემდეგ — სპილენძი (და ბრინჯაო), ბოლოს კი — რკინა. ასეთი მოსაზრების დამტკიცება მეცნიერულად შემოწმებული ფაქტებით შესაძლებელი გახდა მხოლოდ XIX საუკუნეში (ტომსენი). ამ დროიდან საკაცობრიო კულტურის წარსულ საფეხურებს თანამიმდევრულად უწოდებენ ქვის ხანას, ბრინჯაოს ხანას და რკინის ხანას. მაშასადამე, მეცნიერება ამტკიცებს, რომ უძველეს ხანაში სანადირო, საბრძოლო და სამეურნეო იარაღი უპირატესად ქვისა იყო; მომდევნო ეპოქაში ქვის იარაღი შეუცვლია სპილენძისა თუ ბრინჯაოს იარაღს, ხოლო სულ ბოლოს გაბატონებულია ლითონთა შორის ერთ-ერთი ყველაზე უფრო მაგარი ნივთიერების — რკინის იარაღი.

იარაღის დამზადების ტექნიკის პროგრესისა და ამ ნიადაგზე მეურნეობაში მომხდარი ცვლილებების მიხედვით ქვის, ბრინჯაოსა და რკინის ხანას ჰყოფენ უფრო წვრილ საფეხურებად. ასე, მაგალითად ქვის ხანას ახლა ჰყოფენ პალეოლითად (ძველიქვის ხანა) და ნეოლითად (ახალიქვის ხანა). პალეოლითში ითვლიან წინაშეულურ, შელურ, აშელურ, მუსტიერულ, ორინიაკულ, სოლუტრეულ, მადლენურ, ტარდენუაზურ და აზილურ ეპოქებს, ე. ი. 9 თანამიმდევარ საფეხურს, რომელთა სახელწოდებანი პირობითია და შემუშავებულია იმ ადგილთა სახელების მიხედვით, სადაც პირველად მიაკვლიეს ამათუიმ ტიპის კაჟის იარაღს.

¹ ფ. რ. ენგელსი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 28.

წინაშეღური, ზელური, აშელური და მუსტიერული ეპოქები ერთად ქმნის ქვედა პალეოლითს, ხოლო დანარჩენები ზედა პალეოლითს, რომელშიც გამოყოფენ, ე. წ. მეზოლითსაც, ე. ი. ძველიქვის ხანიდან ახალიქვის ხანაზე გარდამავალ საფეხურს. ეპოქებს თუ საფეხურებს ერთიმეორისაგან გაარჩევენ უმთავრესად იმის მიხედვით თუ, რა ტიპის იარაღია გაბატონებული.

ნეოლითსაც ორ (ქვედა და ზედა) ან სამ (ქვედა, შუა, ზედა) საფეხურად ჰყოფენ.

ნეოლითსა და ბრინჯაოს ხანას შორის ძვეს ქვის ხანიდან ლითონის ხანაზე გარდამავალი საფეხური, რომელსაც ენეოლითი ჰქვია-სპილენძის ხანა ეწოდება.

რაც შეეხება ბრინჯაოს ხანას, თუმცა ისიც სამი (აღრეული, შუა და გვიანი) საფეხურისაგან შედგება, მაგრამ მასში კიდევ უფრო წვრილი და თავისებური დანაყოფებიც შეინიშნება, რომელთაც ცალკეული კულტურების სახელწოდებით იხსენიებენ ზოლმე.

ბრინჯაოს ხანას მოსდევს რკინის ხანა (აღრეული და გვიანი), რომელიც მთელ შემდგომ არქეოლოგიურ დროს მოიცავს. იმ ქვეყნების არქეოლოგიაში, რომელნიც, ამა თუ იმ მხრივ, დაკავშირებული იყვნენ ძველ ბერძნულ — რომაულ სამყაროსთან, გამოჰყოფენ ე. წ. ანტიკურ პერიოდს. ამის შემდეგ მოდის ყველა ქვეყნისათვის საერთო ფეოდალური ხანა.

არქეოლოგიური ხანების, საფეხურებისა თუ ეპოქების ასაკის ზუსტი განსაზღვრა ბევრ შემთხვევაში არ ხერხდება. ამის ერთ-ერთი მიზეზი ისიც არის, რომ მსოფლიოს სხვადასხვა კუთხეში ამ მონაკვეთებს ყოველთვის ერთნაირი ხანგრძლივობა არ ჰქონია. ასე, მაგალითად, მესოპოტამიაში, მცირე აზიაში და ეგვიპტეში ახალიქვის ხანას უკვე ძვ. წ. V—III ათასეულებში ცვლის სპილენძ-ბრინჯაოს ხანა მაშინ, როდესაც ჩრდილო-აღმოსავლეთ ევროპაში ნეოლითმა თავი მოიტანა ძვ. წ. II ათასეულის შუახანებამდე და კიდევ უფრო გვიანობამდე; წინა აზიაში პირველი ნაჭედი რკინა ძვ. წ. II ათასეულში ჩნდება, სამხრეთ რუსეთში-კი—მხოლოდ ძვ. წ. VIII—VII საუკუნეებში. ამას გარდა, ცნობილია, რომ ზოგიერთმა პრემიტიულმა ხალხმა რკინა პირველად გაიცნო ევროპელი დამპყრობლების მიხედვით უღელთან ერთად.

მიუხედავად ასეთი ვითარებისა, მეცნიერებამ მაინც შესძლო დადგენა (ზოგჯერ მიახლოებით, ზოგჯერ ზუსტად) არქეოლოგიური ხანების და მათი ნაწილების ასაკისა.

ადამიანის მიერ შექმნილი იარაღების ყველაზე ადრინდელ ასაკად მიჩნეულია დაახლოებით ერთი მილიონი წელი. კაცობრიობის ისტორიის უდიდესი ნაწილი ძველიქვის ხანაზე ანუ, როგორც მას სხვანაირად უწოდებენ, პალეოლითზე მოდის. ახალიქვის ხანა, ანუ ნეოლითი, შედარებით მოკლე იყო, იგი სულ 8—4 ათას წ. გრძელდებოდა. კიდევ უფრო მცირე დროს მოიცავს ლითონების ხანა: სპილენძ-ქვის ხანამ ანუ ენეოლითმა სამხრეთის ქვეყნებში სულ რაღაც 500 წელაწადს გასტანა, მის შემდეგ 2000—3000 წელს გრძელდებოდა ბრინჯაოს ხანა, რომელიც, დაახლოებით, ძვ. წ. II ათასეულის შუახანებიდან ნელნელა შესცვალა რკინის ხანამ.

თანდართულ ტაბულაზე ჩვენ ვცადეთ სქემატურად წარმოგვედგინა მკითხველისათვის არქეოლოგიური პერიოდიზაციის სურათი. აქ გათვალისწინებულია ქართული მატერიალური კულტურის განვითარების მსვლელობა, მაგრამ არც ზოგადი არქეოლოგიის მონაცემებია უგულვებელყოფილი. სიზუსტისა და ამომწურავობის პრეტენზია, ცხადია, არ შეიძლება გვქონდეს.

არქეოლოგიური პერიოდიზაციის სქემატური ტაბულა

№ რიგზე	ხ ა ნ ა	საფეხური	დონე ან ეპოქა	მიახლოებითი თარიღი	
				დასაწყისი	დასასრული
I	ქვის ხანა	1. პალეოლითი	ა) ქვედა	ძვ. წ. 1.000.000 წ.	ძვ. წ. 60.000 წ.
			ბ) ზედა	ძვ. წ. 60.000 წ.	ძვ. წ. 10.000 წ.
		2. ნეოლითი	ა) ქვედა	ძვ. წ. 10 000 წ.	ძვ. წ. 5.000 წ.
			ბ) ზედა	ძვ. წ. 5.000 წ.	ძვ. წ. 3.000 წ.
II	ბრინჯაოს ხანა	1. ადრეული		ძვ. წ. 3.000 წ.	ძვ. წ. 1.500 წ.
		2. შუა		ძვ. წ. 1.500 წ.	ძვ. წ. 1.200 წ.
		3. გვიანი		ძვ. წ. 1.200 წ.	ძვ. წ. 1.000 წ.
III	რკინის ხანა	1. ადრეული		ძვ. წ. 1.200	ძვ. წ. 700 წ.
		2. გვიანი	ა) ანტიკური	ძვ. წ. 700 წ.	ახ. წ. 400 წ.
			ბ) ფეოდალური	ახ. წ. 400	ახ. წ. XVIII საუკ.

ქართული მიწის წიაღმა უკლებლივ შემოინახა სამივე ხანის და თითქმის ყველა ეპოქის მატერიალური კულტურის ძეგლები. საბჭოთა კავშირის ტერიტორიისათვის ყველაზე უფრო ადრინდელი ძეგლები მიკვლეულია საქართველოში და სომხეთში, ესენია სატანიდარის (სომხეთის სსრ) შელური ტიპის კაჟის ინდუსტრიის ნაშთები და დასავლეთ საქართველოს (სუხუმის რაიონი), აზელისა და მუსტიეს ეპოქის ადამიანის სადგურები, რომლებშიც ბლომად პოულობენ კაჟის იარაღებს და წარმოების ნაშთებს.

რაც შეეხება ზედა პალეოლითის ეპოქებს (ორინიაკი, ნაწილობრივ სოლუტრე, მადლენი, აზილი, ტარდენუაზი), ისინი თითქმის უკლებლივაა. წარმოდგენილი დასავლეთ საქართველოში — მდ. რიონისა და მის შენაკადთა ხეობებში. ზედა პალეოლითის ყველაზე უძველესი ძეგლები ჭერჭერობით თავმოყრილი ჩანს ქიათურის რაიონის მცირე ან მოზრდილ გამოქვაბულებსა და ფარდულებში (მაგ., ხელჯულის კლდეში, თაროკლდეში). საშუალო ასაკის ძეგლებით მდიდარია ქუთაისის და ხარაგოულის რაიონი (მოწამეთა, საკაჟია, დევასხვრელი), თუმცა, როგორც სპეციალისტები ფიქრობენ, ამ ძეგლებში შეიძლება შეინიშნოს უფრო ადრინდელი ფენებიც. პალეოლითის უკანასკნელი საფეხურის, ე. წ. ეპიპალეოლითის ძეგლებიც ჭერჭერობით ცნობილია უპირატესად ქიათურის რაიონიდან (გვარჯილას კლდე) და აგრეთვე ზუგდიდიდან (სოფ. ოდიშთან). სპეციალისტები (პროფ. ნიორაძე, მეცნ. კანდიდატები ალ. კალანდაძე და ნ. კილაძე) ფიქრობენ, რომ ქართული პალეოლითურა კულტურა საკმაოდ ახლო ენათესავება ხმელთაშუაზღვის ქვეყნების ე. წ. კასიის კულტურას. ჩვენ შემდეგში დავინახავთ, რომ ხმელთაშუაზღვის აღმოსავლეთით მდებარე ტერიტორიებზე დამოწმებული უფრო მოგვიანო კულტურებიც ასევე და კიდევ უფრო მკიდროდ არის დაკავშირებული ქართულ—კავკასიურ კულტურასთან, რაც მათს წარმომავლობით ერთიანობას მოწმობს.

ჩვენ გხედავთ, რომ დასავლეთ საქართველოში დამოწმებულია როგორც ქვედა, ისე ზედა პალეოლითის თითქმის ყველა ეპოქის ნაშთები. მომავალი კვლევა-ძიება, უეჭველია, უფრო სრულად წარმოაჩენს ძველი ქვეყნის ხანის ძეგლებს არა მარტო დასავლეთ, არამედ აღმოსავლეთ საქართველოშიც, სადაც პირველი ასეთი საბრძოლო

ნაშთები უკვე მიკვლეულია თრიალეთში, ჯერ ექ. თაყაიშვილის¹, ხოლო შემდეგ სხვა მკვლევართა მიერ².

საზოგადოების განვითარებისათვის ყველა საჭირო პირობების არსებობამ საქართველოში, როგორც ჩანს, ხელი შეუწყო პირველყოფილ ადამიანს ძლიერ ადრე დასახლებულიყო აქ და არასოდეს აღარ მიეტოვებინა ეს ტერიტორია. ამაში ჩვენ გზადაგზა დავრწმუნდებით.

2. მოკლე ცნობები ადამიანის წარმოშობის დროზე

რა დროიდან იწყება ძველი ქვის ხანა ან როდის წარმოიშვა ადამიანი? ამ კითხვაზე მეცნიერებას უკვე მოეპოება დამაჯერებელი პასუხი ადამიანი წარმოიშვა სამყაროს განვითარების ხანგრძლივ პროცესში. დედამიწამ შემოინახა ადამიანის ძვლები და ადამიანის მიერ შექმნილი იარაღები. იმისათვის, რომ ადამიანის წარმოშობის დროზე მიახლოებითი წარმოდგენა გვქონდეს, საჭიროა სულ მოკლედ გავეცნოთ დედამიწის ისტორიის ძირითად საფუძვლებს.

მეცნიერების დასკვნით, განვითარების ხელ უძველეს საფეხურზე ანუ არქაიკულს ერაში დედამიწა წარმოადგენდა გავარვარებულ მასას, რომელზედაც არავითარი ცოცხალი არსება არ იყო. მას აძოის (უსიცოცხლოს) უწოდებენ. არქაიკული ერას დასასრულს პირველად წარმოიშვნენ უმარტივესი ორგანიზმები და ამ ერას შეერქვა პირველადი ანუ პალეოძოი, რაც უძველესი სიცოცხლის ერას ნიშნავს. მისი ხანგრძლივობა 300 მილიონ წელზე მეტს უდრიდა. მას მოჰყვა მეორეული ანუ მეზოძოი (შუასიცოცხლის ერა), რომელშიც ძლიერ მომრავლდნენ ქვეწარმავლები; პალეოძოისთან შედარებით მეზოძოის ხანგრძლივობა დაახლოებით ორჯეზ ნაკლები (150 მილიონი წელი) იყო. ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა შემდგომი ერა, კაინო—ანუ ნეოძოი (ახალი სიცოცხლის ერა), რომელშიც გამოჰყოფენ მესამეულსა და მეოთხეულს. ორივე ერთად აღებული 50 მილიონ წლამდე გრძელდება, საიდანაც საკუთრივ მესამეულის ისტორია 49 მილიონი წლით განისაზღვრება. მესამეული — ძუძუმწოვარ ცხოველთა გაბატონების დროა. რა-

¹ Е. С. Такайшвили, Палеолитический каменный век на Цахле, Известия Кавказского отделения Московского археологического Общества, II, Тифл., 197, გვ. 27 შშ.

² Б. А. А. Куфтиш, Археологические раскопки в Триалети, I, გვ. 119 შშ, 1941.

საკვირველია, ძლიერ მომრავლდა მცენარეულობაც, რომლითაც არც წინა ერა იყო ღარიბი. ზოგიერთი მეცნიერის აზრით, მესამეულის ბოლოში, ხოლო უმრავლესობის აზრით, მეოთხეულის დასაწყისში პირველად ხდება ბუნების კმნილებათა დაგვირგვინება ადამიანის წარმოშობით. მაშასადამე, მეოთხეული ადამიანის ბატონობის ეპოქაა. იგი ერთმილიონამდე წელი გრძელდება.

პირველყოფილ ადამიანს, როგორც ვნახეთ, მეოთხეულის დასაწყისში უხდებოდა ცხოვრება. ეს დრო ხასიათდება მკვეთრი კლიმატური ცვლილებებით. მეოთხეულის მანძილზე დედამიწამ განიცადა სამი დიდი გამყინვარება, რომლის დროსაც მეტად სქელ ყინულის მასა ჰფარავდა ვეებერთელა ტერიტორიებს. დროდადრო ყინულები უკან იხევდა, ე. ი. დნებოდა და ადამიანის ცხოვრებისათვის უკეთესი პირობები იქმნებოდა. გამყინვარებებსა და გამყინვარებათაშორისო თბილ პერიოდებს თან მოჰყოლია შესაბამისი ცვლილებები ცხოველთა და მცენარეთა სამყაროში: გამყინვარების დროს მრავლდებოდნენ ხშირი ბეწვით შემოსილი ჩრდილოეთის ცხოველები და სიცივის ამტანი მცენარეები, გამყინვარებებს შორის მდებარე თბილ ეპოქებში-კი მათს ადგილს იკავებდა სამხრეთის ფაუნა და ფლორა (ცხოველები და მცენარეები).

გამყინვარების დროის ადამიანები საცხოვრებლად იჩეუდნენ ბუნებრივ გამოქვაბულებს კლდეებში, თბილ ეპოქებში-კი ისინი ზოგჯერ უამისოდაც იოლად მიდიოდნენ. ამიტომ არის, რომ პირველყოფილი ადამიანის სადგურები და იარაღები გვხვდება გამოქვაბულებშიც და ღია ადგილებშიც¹.

3. ძველი მანის ხანა საქართველოში

ა) საკითხის ისტორიისათვის

საქართველოს პალეოლითური ძეგლების შესწავლის ცდა ჩვენა საუკუნის დამდეგს ეკუთვნის. მანამდე კი მეცნიერებაში დამკვიდრებული იყო მოსაზრება, თითქოს ქვის ხანის ადამიანს არ ეცხოვრობს საერთოდ ამიერკავკასიაში. ასე ფიქრობდნენ არა მარტო უცხოელი მკვლევარნი, არამედ ისეთი გამოჩენილი რუსი მეცნიერიც კი, როგორიც დ. ანუჩინი იყო. ეს გასაგებიცაა, ვინაიდან მაშინ ჯერ კიდევ

¹ Г. О б е р м а н е р, Доисторический человек, Спб., 1914; გ. ნ ი ო რ ა ძ ე, პალეოლითის ადამიანი დევისბერელში, ტფ. 1933; А. В. А р ц и х о в - с к и й, Введение в археологию, М., 1947.

არ იყო დავროვილი სათანადო მასალები, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ უმთაერესად შემთხვევით აღმოჩენილ რამდენიმე პალეოლითურ იარაღს.

1914—16 წლებში უცხოელებმა გათხარეს დასავლეთ საქართველოში ორიოდ გამოქვამული და მრავალრიცხოვანი მასალაც აღმოაჩინეს, მაგრამ მისი მეცნიერული დამუშავება არ მომხდარა; არც გათხრებს ჰქონია სისტემური ხასიათი.

ქელაქვის ხანის, ისევე როგორც სხვა დროის კულტურის ძეგლების მეცნიერულ შესწავლას მტკიცე საფუძველი ჩაეყარა მხოლოდ საბჭოთა პერიოდში. 1926 წლიდან დღემდე თითქმის ზედიზედ გაითხარა პირველყოფილი ადამიანის სადგურები, ჩატარდა გეგმიანი არქეოლოგიური დაზვერვები და გამოქვეყნდა მეცნიერული ნაშრომები. ამ მხრივ განსაკუთრებით დიდი ღვაწლი დასდო ქართულ საბჭოურ მეცნიერებას პროფ. გ. ნიორაძემ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის დავალებით მან 1926 წ. დაიწყო და 1931 წ. დაასრულა ზემო პალეოლითის ადამიანის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი სადგურის—გამოქვამულ „დევისხვრელის“ გათხრები. ჩვენში მომუშავე უცხოელ არქეოლოგთაგან განსხვავებით, მან სრული მეცნიერული წესების მიხედვით გათხარა ძეგლი, დაწვრილებით შეისწავლა მოპოვებული მასალები და გამოაქვეყნა მონოგრაფია¹, რომელიც საფუძელად უდევს ყველა სხვა მეცნიერის ნაშრომს საქართველოს პალეოლითის შესახებ. ამასთან ერთად, გ. ნიორაძის ხელმძღვანელობით, სპეციალისტებმა დაამზადეს გამოქვამულ დევისხვრელის დიდი მოდელი, რომელიც ახლა ამშვენებს ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გამოფენას. მისსავე კალამს ეკუთვნის განმაზოგადებელი ნარკვევი „ძველი ქვის-ხანა კავკასიაში“², რომელშიც აგრეთვე უხვადაა წარმოდგენილი ფაქტური მასალა. პროფ. გ. ნიორაძემ გამოსაქვეყნებლად დაამზადა ზემო პალეოლითის გამოქვამული „საკაეია“, რომელიც მისი, ხელმძღვანელობით გათხარა 1936 წელს საქართველოს ყოფილი არქეოლოგიური ინსტიტუტის ექსპედიციამ.

მეტად მნიშვნელოვანი აღმოჩენები მოჰყვა საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის ანთროპოლოგიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრა-

¹ გ. ნიორაძე, პალეოლითის ადამიანი დევისხვრელში, საქართველოს მუზეუმის შრომები, VI, თბ. 1933.

² გ. ნიორაძე, ძველი ქვისხანა კავკასიაში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. VI, თბ. 1937.

ფიის ინსტიტუტის ექსპედიციების მუშაობას 1934—36 წლებში. დასავლეთ საქართველოში. პროფ. ს. ნ. ზამიატინმა და მისმა თანამშრომლებმა კიათურის რაიონში და აფხაზეთში მიაკვლიეს და შეისწავლეს რამდენიმე ათეული პალეოლითური სადგური. ამათგან განსაკუთრებით აღსანიშნავია ორი: ზემო პალეოლითის გამოქვაბული „მღვიმევი“ (კიათურის რ.), რომლის კედლებმაც შემოგვინახა პირველყოფილი ადამიანის პრაimitული მხატვრობის კვალი, და ქვედა პალეოლითის დროის სადგური „იაშთხვა“ (ამავე სახელწოდების სოფელთან, ქ. სუხუმის ახლო). უფრო გვიან, 1946—48 წწ. სომხეთში გათხრილ „სატანიდარის“ სადგურს შემდეგ (ქვედა პალეოლითი, შელ-აშელის ეპოქა), იაშთხვა მთელს საბჭოთა კავშირში უძველესია. საქართველოში მოპოვებულ მასალებს ს. ზამიატინმა მიუძღვნა რამდენიმე ნაშრომი¹.

1936—37 წ. წ. ჯერ ანთროპოლოგიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის, ხოლო შემდეგ საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის დავალებით არქეოლოგმა ალ. კალანდ აძემ ზუგდიდის რაიონში შეისწავლა პალეოლითის დროინდელი ადამიანის 6 სადგური, რომელთაგან ერთი (სოფ. ოდიშთან) ეკუთვნის ზემოხსენებული ხანის სულ უკანასკნელ (ე. წ. მეზოლითურ) საფეხურს და უშუალოდ მომდევნო ახალიქვის ხანას².

1940 წ. არქეოლოგმა ნ. კალანდემ მონაწილეობა მიიღო სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის არქეოლოგიურ ექსპედიციაში და შეისწავლა კიათურის რაიონში ზემო პალეოლითის ფარდული „დალი“, რომელსაც თავისი საკანდიდატო დისერტაცია მიუძღვნა. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის დავალებით მანვე 1951 წ. გათხარა თერჯოლის რაიონში ე. წ. „საგვარჯილის გამოქვაბული“, რომელიც 1914 წელს უთხრია გერმანელ არქეოლოგ რ. შმიდტს და რომლის ადგილმდებარეობა სამეცნიერო წრეებში აქამდე უცნობი იყო.

ამგვარად, უკანასკნელი 26 წლის მანძილზე საქართველოს პალეოლითის შესწავლა მეტად მკვიდრ ნადაგზე დადგა. მიკვლეულია,

¹ იხ., მაგ., С. Н. Замиятин, Палеолит Абхазии, Труды Института Абхазской культуры, вып. X, Сухуми, 1937; მისივე Пещерные навесы Мгви-мели, близ Киауры (Грузия), Советская археология, № 3, Москва-Ленинград, 63, 57—76, 1937.

² ალ. კალანდ აძე, მეზოლითურ და ნეოლითურ კულტურათა ნაშთები საქართველოში, „ენიკის“ მოაზრებ., IV, 3, გვ. 363—371, თბილისი, 1939.

როგორც ქვედა, ისე ზედა პალეოლითის ბევრი სადგური. მოპოვებული მასალებმა საბჭოთა მეცნიერებას საშუალება მისცა არა მარტო ამტიკონ საქართველოს უწყვეტი დასახლებულობა, ძველი ქვის ხანიდან დაწყებული, არამედ აგრეთვე საკმაოდ ღრმად ჩასწვდნენ პირველყოფილი ადამიანის ცხოვრებისა და შემოქმედების უმნიშვნელოვანეს საკითხებს, კერძოდ კვალდაკვალ მისდიონ მეურნეობასა და ტექნიკაში მომხდარ ცვლილებებს, საწარმოო იარაღის პროგრესს.

ბ) ქვედა პალეოლითი

ფრ. ენგელსის მიხედვით, პირველი ადამიანები უნდა წარმოშობილიყვნენ სადღაც თბილ ქვეყანაში იქ, სადღაც ცხოვრობდნენ მათი უშუალო წინაპრები—ადამიანის მსგავსი მაიმუნები¹. ესენი კი ადამიანის წარმოშობის დროისათვის, ცხოვრობდნენ ვრცელ ტერიტორიაზე, ჩინეთიდან დაწყებული დასავლეთ ევროპამდე. ძნელია ჯერჯერობით გადაჭრით ითქვას, სხვა ადგილებიდან მოვიდნენ ჩვენში პირველი ადამიანები, თუ აქვე წარმოიშვნენ, მაგრამ ამ უკანასკნელი ვარაუდისათვის სერიოზული საბუთები არსებობს. ჩვენი მეცნიერება ამტკიცებს, რომ ადამიანი შეიძლება წარმოშობილიყო ყველგან, სადაც საამისო პირობები მოიპოვებოდა.

ასეთი პირობები საქართველოსა და ამიერკავკასიას არ აკლდა მესამეულის დასასრულში და მეოთხეულის დასაწყისში, ესე იგი, იმ გეოლოგიურ ეპოქაში, როდესაც ცხოველთა სამეფოს პირველად გამოეყო ადამიანი. ამ დროს ჩვენში საკმაოდ თბილი ჰავა ყოფილა იმიტომ, რომ აქ გამყინვარებას იმ სიძლავრისათვის არ მიუღწევია, როგორსაც მან მიაღწია დასავლეთ ევროპაში და ზოგიერთ სხვა ქვეყანაში. თბილი ჰავის პირობებში, ცხადია, მცენარეთა და ცხოველთა სამყაროც მდიდარი იქნებოდა. უცხოვრიათ მაღალგანვითარებულ ადამიანის მსგავს მაიმუნებსაც. ამ ცხოველის ნაშთები აღმოაჩინა ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გეოლოგიურმა ექსპედიციამ უდაბნოში (კახეთშია), სწორედ მესამეულის დანალექებში. უდაბნოური განათხარი ცხოველი უკვე შევიდა

¹ ფრ. ენგელსი, შრომის როლი მაიმუნის გაადამიანების პროცესში, თბილისი, 1945, გვ. 5.

ხამეცნიერო ლიტერატურაში „უდაბნოპოთეკის“ (უდაბნოური მაი-
მუნი) სახელწოდებით.¹ მისი აღმოჩენა და ის ბუნებრივი გარემო,
რომელიც ახლახან გავიცანით ნებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ
მეოთხეულის დროს ამიერკავკასია ეკუთვნოდა იმ გეოგრაფიულ
ზონას, სადაც მიმდინარეობდა ადამიანის წარმოშობის პროცესი.²
ამასვე მოწმობს მეტად პრიმიტიული იარაღების აღმოჩენის ფაქ-
ტიც. სომხეთში, სატანიდარის გორაკზე მიკვლეულ იარაღებს ათა-
რილებენ შელისა და აშელის დროით. აშელისავე ეპოქას ეკუთვნის
სუხუმს ახლო, სოფ. იაშთხვასთან აღმოჩენილი სადგურიც. რასაკვირ-
ველია, მოსალოდნელია უფრო ადრინდელი, წინაშელური ეპოქის
ნაშთების გამოჩენაც, განსაკუთრებით ზღვის სანაპირო ზოლში, სა-
დაც ადამიანის წარმოშობისა და განვითარებისათვის მეტად ხელსა-
ყრელი პირობები არსებობდა.

პირველყოფილი ადამიანის მეურნეობა, მთელი პალეოლითის
სიგრძეზე, შემგროვებლობითი ხასიათისა იყო. საზრდოდ აგრო-
ვებდნენ მწერებს, ლოკოკინებს, მცენარეთა ნაყოფს, სთხრიდ-
ნენ საკვებად ვარგის ძირკვებს, ნადირობდნენ ცხოველებ-
ზე. შეგროვებისა და ნადირობისათვის საჭირო იარაღებს აკე-
თებდნენ ზისაგან, კაჟის ქვისაგან და ვულკანური მინისაგან, რო-
მელსაც, სხვანაირად, ობსიდიანსაც უწოდებენ. ზის იარაღმა, ცხა-
დია, ჩვენს დრომდე ვერ მოაღწია, კაჟისა და ობსიდიანის ნაკეთო-
ბებს კი დიდი რაოდენობით პოულობენ. რადგანაც კაჟი და ობსი-
დიანი წარმოადგენდა პირველყოფილი წარმოების ძირითად მასა-
ლას, ამიტომ ადამიანიც ეტანებოდა ასეთი ქვით მდიდარ რაიონებს.
იქ აგრეთვე ბლომად უნდა ყოფილიყო საკვებიც—მცენარეულობა
და სანადიროდ ხელმისაწვდომი ცხოველები.

როგორც უკვე ვთქვით, ერთ-ერთ ასეთ მდიდარ რაიონს წარმო-
ადგენდა დასავლეთი საქართველო. ჩვენ ვიცით, რომ იგი ახლა ერ-
თი უმდიდრესი და ულამაზესი კუთხეთაგანია. თუმცა მისი ამგვარი
სიმდიდრე ადამიანის ხელის, განსაკუთრებით საბჭოთა ადამიანების
მარჯვენის შედეგია, მაგრამ იქ მეოთხეულის დასაწყისში უკვე მოა-
პოვებოდა ის აუცილებელი ბუნებრივი პირობები, რაც საკმაო
იყო პირველყოფილი საზოგადოების განვითარებისათვის. ჭან-

¹ ნ. ბურჩაკ-აბრამოვიჩი და ე. გაბაშვილი, უმაღლესი ადა-
მიანისნაირი მაიმუნი აღმოსავლეთ საქართველოს ზედა მესამეული ნალექებიდან,
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. VI, № 6, 1945.

² М. З. П а н и ч к и н а, Палеолит Армении, Ленинград, გვ. 6—7, 1950...

სალი ჰავა, ხშირი ტყე, რომელშიც თავს აფარებდნენ უამრავი ცხოველები და, ბოლოს, კაცის ამოუღეველი საბადოები — აი, ის ძირითადი რამ, რაც იზადავდა ჩვენს უშორეულეს წინაპრებს. წიაღისეული სხვა სიმდიდრე მათთვის გამოუყენებელი იყო, რადგანაც პრიმიტიული, განუვითარებელი იარაღით მის დაშლას ვერ შეეძლო ფიქრიც არავის მოუვიდოდა თავში.

მაგრამ როგორი იყო საკუთრივ ეს იარაღი, ან როგორ ამზადებდნენ მას?

იამთხვაში აღმოჩენილი მასალა ამ კითხვებზე ნათელ პასუხს იძლევა¹. იმდროინდელი ადამიანი, რომლიდანაც ჩვენ დაშორებული ვართ, სულ ცოტა 400—500 ათასი წლით, ქვის იარაღს ქვითვე ამზადებდა. გრდემლისა და კვერის (უროს) მაგიერობას უბრალო რიყის ქვებით კარგად ეწეოდა. გრდემლზე სდებდნენ კაჯის მასივურ ნატეხს (კაჭარს), რომელსაც უროს დარტყმით ჩამოახეთქდნენ სასურველი სისქის ანატეკეებს. ამ უკანასკნელთა გვერდების ცოტად თუ ბევრად შემოლამაზება-გათლის შედეგად იარაღს ლებულობდნენ. ზოგი გვერდი ანატეკეებს კარგად აქვს შემოლამაზებულ-დაბლაგვებული ისე, რომ ხმარების დროს არც ხელს გასჭრის და არც ნაპირები ჩამოატყდება. ამას აღწევდნენ ნაპირებიდან ჰაწია ნატეხების ჩამოთლის ანუ რეტუშის გაკეთების გზით.

ჩვენთვის საინტერესო ეპოქაში ძირითადს, თითქმის უნივერსალურ იარაღს ხელნაჯახის წარმოადგენდა (ტაბ. I, სურ. 2). იგი იხმარებოდა საჭრელად, საცემად, საჩიჩქნად, საფხეკად და სასროლადაც. რასაკვირველია, მას ტარი არ ჰქონდა. ტარის მოვალეობას ასრულებდა ადამიანის მუჭი და მკლავი, და სწორედ ამის გამო შეერქვა ეს სახელი. ხელნაჯახის დასამზადებლად საჭირო იყო კაცის მასივური კაჭარი, მას ორივე მხრივ, თანმიყოლებით ჩამოათლიდნენ გვერდებს იმგვარად, რომ ბოლო წვეტიანი და გვერდები მჭრელი ჰქონოდა; მისი ქუსლი კი ბლაგვი უნდა ყოფილიყო, რომ ხმარების დროს ხელი არ გაეჭრა.

იამთხვაში გარდა ხელნაჯახებისა ნაპოვნია სხვადასხვაგვარი წვეტანები და ხოწები. ისანი ტრაპეციებსა და უწესო სამკუთხედებს მოგვაგონებს. ამ ეპოქის ყველა იარაღი გამოირჩევა უხეში და მუშავებით და სიდიდით; რეტუში გამოუცდელი ხელით არის გაკეთები (ტაბ. 1, სურ. 1, 3, 4).

¹ С. Н. Замятин, დასახ. ნაშრ., გვ. 19—23.

რაც შეეხება იაშთხვაში აღმოჩენილ მომდევნო, მუსტიეს ეპოქის იარაღებს, ისინი უფრო მრავალფეროვანია და ტექნიკურადაც შედარებით უკეთ დამუშავებული. თუბცა ხელნაჯახი კელავ ხმარებაში დარჩენილა, მაგრამ მასთან ერთად უმზადებიან სხვადასხვანაირი საფხეკები, წვეტანები, დანები და სხვა. ამ ეპოქაში კაქარს თანდათანობით ჩამოაცლიდნენ სამკუთხედის მოყვანილობის ანატეკეებს, რომელთაგან წვეტანებს (ტაბ. I, სურ. 3) ლეზულობდნენ. აქეთს ნატეხის ამგვარი დამუშავების შედეგად დარჩენილ გულს ნუკლეუსი ეწოდება. მუსტიეს დროინდელ ნუკლეუსებს უწესო დისკოს მოყვანილობა აქვს. უფრო გვიან კი გაბატონებულია პრაზმის მსგავსი ნუკლეუსები. მუსტიურულ იარაღთა ნაპირებს ეტყობა შედარებით უკეთესი რეტუზა, რაც მათ მუშაობის დროს გამძლეობას ჰმატებდა. იარაღის დასამზადებელ ძირითად მასალას კელავ კაქი და ობსიდიანი წარმოადგენდა, მაგრამ მათ გვერდით ძვლის პირველი გამოყენებაც იწყება. ამ ნიშნის მიხედვით ზოგადად შეგვიძლია მუსტიეს ეპოქას გამოჰყოფს შუა პალეოლითად.

გ) ზ ე დ ა პ ა ლ ე ო ლ ი თ ი

ამ პერიოდის ძეგლებიდან ჩვენ ძირითად ყურადღებას დავუთმობთ გამოქვაბულ „დევისხვრელს“, როგორც ყველაზე უფრო კარგად შესწავლილ სადგურს¹.

სატანიდარისა და იაშთხვის ეპოქაში ჩვენში თბილი კლიმატი ყოფილა და ამიტომ ადამიანებს საცხოვრებლად მდინარის გაშლილი ნაპირი, ტერასა აურჩევიათ. ჩანს, რომ ისინი ღია ცის ქვეშ ათევდნენ ღამეს. აშელის დრო ევროპაშიც თბილი ჰავით აღინიშნება, მაგრამ მუსტიეს ეპოქაში ძლიერ გამყინვარებას ადამიანები გამოქვაბულებში შეუდევნია.

გამოქვაბულები იმდროინდელ ადამიანებს თითონ არ უკეთებიათ. ისინი ბუნებრივადაა წარმოშობილი კლდის მაგარ მასივებში კირიანი ჭიშების გამოქარვისა და გამორეცხის გზით. ამტკიცებენ, რომ გამოქვაბულები დაკავებული ჰქონდათ მხეცებს და მათ გამოსადევნად ადამიანს დიდი ბრძოლა დასჭირდა, უმთავრესად ცეცხლის შემწეობით, რომლის გამოყენება მან ადრე ისწავლა. გამოქვა-

¹ გ. ნიორაძე, პალეოლითის ადამიანი დევისხვრელში, გვ. 1-83.

ჭულის უპირატესობა ის არის, რომ მის სიღრმეში ზამთარ-ზაფხულს დაახლოებით ერთნაირი ტემპერატურაა. (დაახლ. 12 გრადუსი). შესასვლელთან მუდმივი ცეცხლი გიზგიზებდა, რაც შიგ მცხოვრებთ იცავდა მტაცებელი ცხოველების თავდასხმისაგან.

დევისხვრელის დრო ორინაიკის ეპოქაზე მოდის. ჩანს, რომ მაშინ საკმაოდ გრილი ჰავა ყოფილა ჩვენში.

„დევისხვრელს“ ჯწოდებენ ხარაგოულის რაიონში, ძირუღას ახლო, მდინარე ჩხერიმელას ნაპირებზე აყუდებულ კლდეებში არსებულ ერთ ღრმა მღვიმეს, რომელსაც 40-ზე მეტი მეტრის სიგრძე აქვს. სწორედ შესაფერისი სახელწოდებაა: ზღაპრები დევებსა და ტყისკაცებზე ხომ სხვა არაფერია თუ არა პირველყოფილ ადამიანთა ცხოვრების მკრთალი ანარეკლი! ეს ზღაპრული არსებანი ხომ იგივე ჩვენს შორეული წინაპრები არიან!

ამას ისიც უნდა დავუმატოთ, რომ ხანდების კლდის გამოქვაბულს კედლები დაფარული აქვს სტალაქტიტური წარმოშობის თხელი კანით, რომელსაც ზოლები ემჩნევა. ეს ზოლები მახლობელ სოფლელებს დევის ბრჭყალების ნაკვალევად მიუჩნევიათ და შეუთხზავთ ფრიად ორიგინალური „თეორია“, ვითომც დევმა გამოქვაბული თავისი მაგარი კლანჭებით გამოჰკვეთა და თავისსავე საცხოვრებლად აქცია; ცხადია, მას შემდეგ, რაც პროფ. გ. ნიორაძემ ამ გამოქვაბულს მეცნიერული შრომა მიუძღვნა, დავიწყებას მიეცა სოფელთა „თეორია“ და, სამაგიეროდ, ყველას თვალწინ გადაიშალა ხანდების კლდის უძველეს მოსახლეთა ცხოვრების სურათი. იგი საკმაოდ განსხვავდება იაშთხვის აშელ-მუსტიეს ეპოქის ადამიანთა ცხოვრების სურათისაგან მიუხედავად იმისა, რომ ორთავე შემთხვევაში საქმე გვაქვს ადამიანთა ისეთ კოლექტივებთან, რომელნიც საზრდოს კი არ ქმნიან, არამედ ითვისებენ, აგროვებენ; არცერთმა მათგანმა არაფერი იცოდა არც საკვები მცენარეების კულტივაციისა და არც ცხოველთა მოშინაუროებისა.

ხანდების კლდის ადამიანებმა თითქმის მთელი თავისი საწარმოო იარაღები და ნასუფრალი თავისსავე საცხოვრებელ გამოქვაბულში დასტოვეს. ასეული საუკუნეების მანძილზე ისინი მეტრისა და მიწის სქელი ფენით დაიმარხა და განმეორებით მზე იხილა მხოლოდ არქეოლოგის ბარის წყალობით. არქეოლოგის კალამმა კი ველური ადამიანის უბადრუკი წარმოების ეს ნაშთები თანამედროვე კულტურულ მსოფლიოს გააცნო.

გაარკვა, რომ დევისხვრელში მცხოვრებთ დიდი ნაბიჯი გა-

დაუდგამთ პროგრესის გზაზე. ეტყობა, რომ კაეის ქვის დაშუშების ტექნიკასთან დაკავშირებული საწარმოო გამოცდილება, რაც თაობიდან თაობაზე გადადიოდა, ამ დროისათვის საკმაოდ დაგროვებულია. დევისხერელის იარაღი (ტაბ. I, სურ. 6—10) კარგად არის გათლილ-ატკეცილი, რეტუში ნაზია, ლამაზად და მტკიცედ გამოყვანილი. ეს მიღწეულია იმ დროს უკვე გაბატონებული წნევის ტექნიკით. მრავალდება იარაღის ასორტიმენტი. დიდი რაოდენობით გვხვდება სულ სხვადასხვაგვარი საჭრისები, საფხეკები, ლამელები (ფირფიტები), დანები, სახვრეტები, წვეტანები, მშვილდწვეტები, შუბისწვერები, მცირე ზომის იარაღები (მიკროლითები) და სხვა მრსთ. ქვედა პალეოლითის უნივერსალურ ხელნაჯახს თავისი დრო მოუქამია. ამათუ იმ იარაღს განსაკუთრებული მოვალეობა ეკისრება, მაგრამ ამასთან ერთად ზოგი მათგანი ორი ფუნქციის მატარებელია. ასეთი იარაღის ერთი ბოლო საჭრისია, მეორე კი — საფხეკი, ღრის საჭრის-სახვრეტები, სახვრეტ-საფხეკები და ა. შ.

თითქმის ყველა იარაღი მზადდება კაეისაგან ან ობსიდიანისაგან. რაც შეეხება გრდემლს და ჩაქუჩს, ისინი ნაკეთებია რიყის ქვისაგან. ძვლისაგან უკეთებიან კომპრესორები და სადგისები (ტაბ. I, სურ. 10)

საწარმოო იარაღის ის მრავალფეროვნება, რაც დევისხერელში შეიმჩნევა, მიუთითებს იარაღის დიფერენციაციას. საჭრისებით სჭრიდნენ ტყავს, ძვალს და ხეს; საფხეკებს ხმარობდნენ ხორცისა და ქონისაგან ტყავის გასასუფთავებლად, აგრეთვე ძვლისა და ხის სადგისების წასაწვეტებლად; თავწაწვეტილი ლამელებით და მიკროლითებით ხვრეტდნენ ძვლისა და ხის საგნებს, ხოლო შუბისწვერებს სანადიროდ იყენებდნენ.

პროფ. გ. ნიორაძე ფიქრობს, რომ დევისხერელის ადამიანმა უკვე იცოდა იარაღის დაკავშირება ტართან. რასაკვირველია, ამ გარემოებამ არ უნდა მოგვაგონოს ყუაგახვრეტილი იარაღი, როზელიც უფრო გვიანდელი მოვლენაა; ზემო პალეოლითელ ადამიანს შეეძლო მხოლოდ თასმით ან ხის ქერქით ზიემაგრებია იარაღისათვის ხის ან რქის ტარი. ამგვარად იქნებოდა გამართული, მაგალითად, სანადირო შუბები.

საწარმოო და სანადირო იარაღის გაუმჯობესებამ მოიტანა საზრდოს სიუხვეც. თუმცა, მსგავსად იაშთხველებისა, დევისხერელის ადამიანებიც აგროვებდნენ მცენარეთა ნაყოფს და ძირკვებს, აგრეთვე იჭერდნენ მწერებს და პატარა ცხოველებს, მაგრამ ამასთან

ერთად ნადირობდნენ მსხვილტანაან ცხოველებზეც. საზრდოს მოპოვება კოლექტურად ხდებოდა, მოხმარებაც კოლექტური იყო. დიდა ცხოველების დამორჩილება ერთი კაცისათვის შეუძლებელი იყო პრიმიტიული შუბითა და სასროლი ქეებით, კოლექტივი-კი ამას შედარებით ადვილად ასერსებდა. ნადირობის დროს იყენებდნენ ცეცხლს. შენობულ ორძოებს და სხვადასხვაგვარ მახეებს.

მეცნიერები ფიქრობენ, რომ პირველყოფილი ადამიანის უკეთეს საკმელად ითვლებოდა ლულოვანი ძელებიდან გამოღებულ ტყვინი. ამას მოწმობს გამოქვაბულებში დაგროვებული დამტვრეული ძელები. ისინი ბლომად იყო დევისსვრელშიაც. ჩანს, რომ მაშინდელი ადამიანი სრულიადაც არ იჩენდა ძვალ-ხორცის ზრწნის შედეგად წარმოშობილი სუნისადმი ზიზღს.

ძელების მეცნიერულმა შესწავლამ ცხადჰყო, რომ იმ დროს იმერეთის ტყეებში დაძრწოდა ბევრი ცხოველი. შესაძლებელი გახდა გამოქვაბულის დათვის, განათხარი ხარის, ირმების, შვლის, გარეული თხის, ქვრცყის, გარეული ღორის, მგლისა და „ჩრდილოეთის თაგვის“ გამოცნობა. ზოგი ამ ცხოველთაგანი, მაგ., გამოქვაბულის დათვი, ახლაც დიდა ხნის გადამენებელია.

ჩვენ აღარ შეეჩერდებით ზემო პალეოლითის სხვა ძეგლებზე, რომლებიც, როგორც თავის დროზე აღვნიშნეთ, საკმაო რაოდენობითაა მიკვლეული საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში. დაინტერესებულ მკითხველს მათი გაცნობა შეუძლია ზემოთ მითითებულ წყაროებში.

ქართული პალეოლითური მასალა მოწმობს, რომ ჩვენს ტერიტორიაზე მოსახლე პირველი ადამიანების კულტურა (იაშთხვა) მეტად განუვითარებელი იყო. საწარმოო იარაღის პრიმიტიულობა, უხეში დამუშავება, მკაცრად განსაზღვრული ასორტიმენტი მოწმობს იმ დროის საზოგადოების უმწიფობას ბუნების დასამორჩილებლად ბრძოლაში. შემდეგ კი „წარმოების იარაღის ცვლილებასა და განვითარებასთან ერთად იცვლებოდნენ და ვითარდებოდნენ ადამიანები, როგორც საწარმოო ძალთა უმნიშვნელოვანესი ელემენტი, იცვლებოდა და ვითარდებოდა მათი საწარმოო გამოცდილება, მათი შრომის ჩვევები, მათი უნარი წარმოების იარაღების გამოყენებისა“¹. დევისსვრელის ეპოქა საწარმოო იარაღისა და საწარმოო გამოცდილების განვითარებით ხასიათდება, მაგრამ დიდად ჩამორჩება კულ-

---

¹ ი. სტალინი, დიალექტიკური და ისტორიული მატერიალიზმის შესახებ, საქ. კპ (ბ) ისტორიის მოკლე კურსი, გვ. 150, თბილისი, 1938.

ტურის განვითარების იმ საფეხურს, რომელზედაც ადამიანმა შესძლო ბუნების მონობისაგან განსათავისუფლებლად გადამწყვეტი საზრდოს გაჩენა. პალეოლითელმა ველურებმა ამ უმნიშვნელოვანესი მონაპოვართ ისტორიაში შესვლა ნეოლითელ ბარბაროსებს უნდერძეს.

4. ახალიქვის ხანა საქართველოში

ახალიქვის ხანა ადამიანთა საზოგადოების განვითარების ის საფეხურია, რომელიც ფრ. ენგელსის ეული პერიოდიზაციით ბარბაროსობის ქვედა საფეხურს შეესატყვისება. იგი მრავალმხრივ მნიშვნელოვანია კაცობრიობის ისტორიაში, რადგანაც მაშინ განხორციელდა დიდი ტექნიკური წინსვლა და ამასთან ერთად ჩაისახა მეცხოველეობა და პრიმიტიული მიწათმოქმედება.

ნეოლითის დროს კაჟი ისევ დარჩა ხმარებაში, მაგრამ იარაღის გასაკეთებელ მასალად ადამიანმა კაჟთან ერთად დიდი რაოდენობით გამოიყენა ქვის სხვა მაგარი ჯიშები: გრანიტი, დიორიტი, სერპანტინი და სხვა მისთ. დავიწყებას არ მისცემია არც კაჟის დამუშავების პალეოლითური ხერხები (ატკეცვა, გათლა, რეტუშის გაკეთება), მაგრამ ძირითადი იარაღები გახეხვის გზით მზადდებოდა. ნეოლითის ზედა საფეხურზე ადამიანმა უკვე ისწავლა ქვის გახვრეტა და იარაღში ტარის გარჭობა, რითაც რამდენადმე გაიადვილა ცხოვრების პირობები.

ამ ხანას ეკუთვნის თიხის პირველი ტურქელიც. ცხადია, არც პალეოლითში უცხოვრია ადამიანს უტურქლოდ, მაგრამ ასეთის მოვალეობას მაშინ ასრულებდა სხვადასხვანაირი ნიჟარები, კუს ჯაფმანი და მცენარეთა ნაყოფის ქერქი (მაგ., კვახის კანი, ქოქოსის კაკლის ნაჭუჭი და სხვ.), რომელიც ვერც ცეცხლს უძლებდა და სხვა მხრივაც მოუხერხებელი იყო. ნეოლითურმა თიხის ტურქელმა, მიუხედავად მისი უხეშობისა და სუსტად გამომწვარობისა, მაინც ადვილად განდევნა ხმარებიდან ნიჟარებისა თუ ქერქის ჯამები. თიხის ტურქელს სხვანაირად კერამიკას უწოდებენ. ფიქრობენ, რომ პირველი კერამიკული ტურქელი კალათების მოწვნისა და თიხით შელესვის ნიადაგზე წარმოიშვა¹.

კალათების მოწვნითვე ჩაეყარა საფუძველი ქსოვილების დამზადებასაც. მეცხოველეობის განვითარებამ ფართო გასაქანი მისცა

¹ ფრ. ენგელსი, ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა, გვ. 23.

რთვისა და ქსოვის საქმეში შემდგომ წარმატებას. ერთფეროვან, ცხოველთა ტყავის ტანსაცმელს მიემატა ქსოვილის სამოსიც. ცხოველთა მოშინაურობამ კიდევ ორი სხვა, უფრო არსებითი შედეგი გამოიღო: ერთი მხრივ, ადამიანს მიეცა ხორციით სისტემატური კვების საშუალება, ხოლო, მეორე მხრივ, — გამწევი ძალა და კარგი სახმელეთო ტრანსპორტი. სწრაფად ვითარდებოდა ადამიანის ტვინი.

„...ყველაზე უფრო არსებითი გავლენა ხორცის საქმელმა მოახდინა ტვინზე, რომელმაც მისი წყალობით წინანდელთან შედარებით გაცილებით მეტი რაოდენობით მიიღო ის ნივთიერება, რაც საჭიროა მისი კვებისა და განვითარებისათვის, რამაც შესაძლებლობა მისცა მას თაობიდან თაობამდე უფრო ჩქარა და სრულქმნილად განვითარებულიყო“¹.

იწყება პურეული მცენარეების პირველი კულტივაცია. მიწას ჯერ ჯოხზე დამაგრებული ქვის წვეტიანი იარაღით ან რქის თოხებით ამუშავებენ, შემდეგ კი მიწათმოქმედებაში შინაური ცხოველების ძალასაც იყენებენ. მიწათმოქმედება და მეცხოველეობა ნეოლითის დროის ყველაზე მნიშვნელოვანი მოვლენებია.

რადგანაც ამ გზით შესაძლებელი გახდა შემგროვებლობისა და მონადირეობის სფეროდან გამოსვლა, ადამიანი უკვე იწყებს შედარებით ბინადარ ცხოვრებაზე გადასვლას. ჩნდება პირველი სოფლების ჩანასახი. სახლები ან მიწურებს, ან ხის მარტივ ქოხებს თუ ხულებს წარმოადგენს. ტარდაგებული ქვის ცუელი ამგვარი მშენებლობის შესაძლებლობას იძლეოდა. იმავე ცულისა და ცეცხლის შემწეობით დამზადდა პირველი, ძლიერ მარტივი ნავიცი. ამით შორეული კუთხეების მცხოვრებნი უფრო ადვილად დაუკავშირდნენ ერთმანეთს.

ყველა ამ მონაპოვართა ერთობლიობამ უზრუნველყო დოვლათის ზრდა. მაგრამ, რადგანაც საწარმოო იარაღი მაინც ქვისა იყო, ჭარბი დოვლათი ნეოლითის საზოგადოებაში არ ყოფილა. გარემომცველ ბუნებასთან ბრძოლა კვლავ პრიმიტიული წესით წარმოებდა და საარსებო საშუალებათა მოპოვება ერთ ადამიანს, კოლექტივის გარეშე არ შეეძლო. ცხადია, ისევე, როგორც პალეოლითის ეპოქაში, ამ დროსაც არა გვაქვს კერძო საკუთრების არავითარი ჩანასახი, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ „იმ ზოგიერთი იარაღის კერძო საკუთრებას, რომლებიც ამავე დროს წარმოადგენდნენ მტა-

¹ ფ. ენ გელ ს ი, შრომის როლი მაიმუნის გაადამიანების პროცესში, გვ. 12, თბ., 1945.

ცეხელი ნადირებისაგან თავდაცვის იარაღებს¹. მიუხედავად ტექნიკური ღონის სხვადასხვაობისა, პალეოლითისა და ნეოლითის საზოგადოებანი საესებით ერთნაირ დამოკიდებულებაში არიან წარმოების იარაღებთან: ეს უკანასკნელი ორივე შემთხვევაში საზოგადოებრივი საკუთრებაა. ასეთივე საზოგადოებრივი ხასიათი აქვს მოხმარებასაც. ამიტომ ქვის ხანის ეს ორი საფეხური მკიდრად ერთიანდება ერთსა და იმავე სოციალურ-ეკონომიურ ფორმაციაში. ეს არის პირველყოფილი უკლასო საზოგადოება, პირველყოფილი თემური წყობილება, რაც გამორიცხავს ადამიანის მიერ ადამიანის ექსპლოატაციას.

საქართველოში ჯერჯერობით ნეოლითური ადამიანის მხოლოდ ერთი სადგურია მეცნიერულად გათხრილი, მაგრამ ეს როდინიშნავს იმას, რომ საერთოდ მცირეა მათი რიცხვი. შემთხვევითი აღმოჩენები მოწმობს, რომ ჩვენში ნეოლითის დროის საზოგადოება უფრო ხალხმრავალი იყო, ვიდრე პალეოლითისა. ახალიქვის ხანის მატერიალური კულტურის ნაშთები ცნობილია შიდა ქართლიდან (სოფ. რუსთავი, ზნაურის რაიონი), რაჭიდან (სოფ. საკაო), იმერეთიდან (სათაფლია და თეთრამიწა ქუთაისთან)², გურიიდან (ანასეული), აფხაზეთიდან (კისტრიკი, გუდაუთის რ-ნი), სამეგრელოდან (ურთა, ოდიში) და სხვ. როგორც ვხედავთ, მეცნიერული ცოდნის დღევანდელ საფეხურზე თითქმის ისეთი სურათი ჩანს, რომ როგორც პალეოლითში, ისე ნეოლითში ადამიანი უფრო დასავლეთ საქართველოს ეტანებოდა, ვიდრე აღმოსავლეთს. უნდა ვიფიქროთ, რომ მომავალი აღმოჩენები ასეთ წარმოდგენას შეგვაცვლევინებს.

ნეოლითის დროის მშვენიერი იარაღები დაცულია სტალინის მუზეუმში. ისინი შემთხვევითაა აღმოჩენილი სოფ. რუსთავში. მათ შორისაა მეტად მოხდენილად დამუშავებული კაეის დიდი სატევარი (ტაბ. III, სურ. 1) და ნეფრიტის ცულები. უკვე ამის მიხედვით შეიძლება ვიმსჯელოთ აღმოსავლეთ საქართველოში განვითარებულა ნეოლითური კულტურის არსებობაზე.

ახალიქვის ყველა ზემოჩამოთვლილი ძეგლის დახასიათება ძლიერ შორს წაგვიყვანდა. ამიტომ დავკმაყოფილდებით მხოლოდ ორი მათგანის, კერძოდ, კისტრიკისა და ოდიშის სადგურების მოკლე

¹ ი. სტალინი, დიალექტიკური და ისტორიული მატერიალიზმის შესახებ. საკ. კ(ბ) ისტორიის მოკლე კურსი, გვ. 151, თბ., 1938.

² ნ. კილაძე, ახალიქვის ხანის ძეგლები თეთრამიწიდან, მასალები საქართ. და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 29, თბ., 1951.

გაცნობით. ორივე ამ ძეგლის შესახებ გამოქვეყნებულია მეტნაკლებად ვრცელი წერილები.

კისტრიკის სადგური¹ ქ. გუდაუთთან მდებარეობს, ზედ ზღვის პირას, მოზრდილ მინდორზე. ამ მინდორის მნიშვნელოვანი ნაწილი მოფენილი ყოფილა სხვადასხვანაირი ნაშთებით, რომელთა შეგროვება 1940 წლიდან დაუწყია აფხაზეთში მომუშავე მოხალისე არქეოლოგს ა. ლუკინს. შეგროვილი მასალის ძირითადი ნაწილი ქვის იარაღები და მათი ნატეხებია, არის თიხის ჭურჭლის ნატეხებიც, ძვალცი და სხვა (ტაბ. II).

იმ ნედლეულის მთავარ წყაროს, რომლიდანაც კისტრიკის უძველესი ბინადარნი საწარმოო იარაღს აკეთებდნენ, თვით ზღვის ნაპირი („პლიაჟი“) წარმოადგენდა. აქ ბლომად ეყარა სულ სხვადასხვანაირი ჯიშის, სხვადასხვანაირი მოყვანილობისა და სხვადასხვა ზომის ქვები, წყლის მიერ გახეხილ-დამრგვალებული. მათ შორის ბევრი ისეთიც იყო, რომელიც დამატებით დამუშავების გარეშეც შეიძლებოდა გამომდგარყო იარაღად. ასეთებია, მაგალითად, თავკომბალა საბეგველები ან წაგრძელებული ფილთაქვები. მაგრამ საჭირო მოყვანილობის „იარაღს“ ყოველთვის მზამზარეულად როდი იძლევა ბუნება! ადამიანმა შრომით უნდა ჩააყენოს ბუნება თავის სამსახურში. ჩვენი კისტრიკელი წინაპრებიც ოფლს იწურავდნენ შუბლზე: რიყის ქვას აპობდნენ, ამტვრევდნენ, თლიდნენ, ალამაზებდნენ, ხეხავდნენ და აპრიალებდნენ მანამდე, სანამ იგი სასურველ, წინასწარმოფიქრებული იარაღის ფორმას არ მიიღებდა. ამ მძიმე შრომას ქვის იარაღითვე ასრულებდნენ. ამგვარად მზადდებოდა ცულები, სატეხები (ტაბ. II, სურ. 1, 3, 7), დანები, სახვრეტები, სანაყები, საკოდლები, წერაქვები, თოხები, ხელსაფქვავეები, საფხევეები, საჭრისები და სხვა მისთ.

ნუ ვიფიქრებთ, რომ ყველა ეს იარაღი ჰგავს იმავე სახელწოდების ახლებურ საგნებს. კისტრიკული ცულები (ტაბ. II, სურ. 2, 11) უფრო მოგვაგონებს შუშის საპოზ თანამედროვე სოლს, ვიდრე ნეტყევის ან ხელოსნის ცულს; თოხები (ტაბ. II, სურ. 9, 10) რიყის ქვის ჩამონახეთქი, წელში ოდნავ მოხრილი, პირბრტყელი ან პირწვეტიანი საგნებია და ყოველთვის არ ატარებს საგანგებოდ დაქუშავების კვალს; ხელსაფქვავეები ზურგმომრგვალებულ, ბრტყელ-ზედაპირიან, მოგრძო ოვალური მოყვანილობის დიდსა და მასიურ-

¹ А. Л. Лукин, Неолитическое селище Кистрик блиа Гудаут, Советская археология, XII, М.—Л., 1950, стр. 247—286.

ქვებს წარმოადგენს, რომელთა ბოლოები ზოგჯერ რამდენად-
მე აწეულია (ტაბ. II, სურ. 4, 6). არც „ფქვა“ წარმოებდა დღე-
ვანდელი წესით: ხელსაფქვავის ქვედა ქვა უძრავად იდო მიწაზე,
ხოლო მასზე დაყრილ მარცვალს ფქვილად აქცევდნენ ისეთივე მო-
ყვანილობის ზედა ქვის წინ და უკან მოძრაობით, რაც ორივე ხე-
ლით სრულდებოდა. მაშინ კისტრიკელმა ადამიანმა ჯერ კიდევ არ
იცოდა მრგვალი, მბრუნავი ხელწისქვილი.

მაგრამ ამ პრიმიტიული ხელსაფქვაების, თოხების და წერაქვე-
ბის (რომელთაც ახალი მთეარის მოყვანილობა აქვთ) არსებობა თა-
ვისთავად ძლიერ მნიშვნელოვანი ფაქტია. იგი იმას მოწმობს, რომ
ძველ კისტრიკელებს უკვე დაუწყიათ პურეული მცენარეების მო-
შინაურება, გადაუდგამთ პირველი ნაბიჯი მიწათმოქმედებაში.
მეცხოველეობის მაუწყებელი მასალა არ შენახულა: ზღვისპირა,
ნოტიო ნიადაგში ვერ გაუძლია არც შინაური, და არც გარეული
ცხოველების ძვლებს, თუმცა კი ასეთი რამ ბლომად იქნებოდა
დაყრილი თავის დროზე ამ უძველეს ნასოფლარზე. მიწათმოქმედე-
ბა და მესაქონლეობა იმ დროის მოსახლეობის არსებობის საშუა-
ლებათა შექმნას მთლიანად ვერ უზრუნველყოფდა. საზრდოს მნიშე-
ნელოვანწილად ავსებდა მონადირეობა, ზღვის ნაპირზე სხვადა-
სხვანაირი ლოკოკინების შეგროვება და მეთევზეობა. ნაპოვნია ბა-
დის ჩასაძარავი ქვები (საწაფები), რომლებიც წარმოადგენს ზღვის
მომრგვალებულ, დიდრონ კენჭებს, ბაწრის ჩასაბმელად განკუთვნი-
ლი ხელოვნური ნაჭდევებით (ტაბ. II, სურ. 5). ისინი გამოიყუ-
ნებოდა აგრეთვე ქსოვის დროს, ქსელის დასაჭიმავად. თუ ამასთან
ერთად გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ კისტრიკში ნაპოვნია ქვის
კვარისტაციც, მაშინ ცხადი გახდება, რომ რთვა-ქსოვა და, მაშასა-
დაჟე, მესაქონლეობაც უკვე ცნობილი ყოფილა იმ დროს.

სცოდნიათ აგრეთვე თიხის ქურქლის დამზადება. ის ძლიერ
პრიმიტიულია: თიხა ცუდად მოხედილი, სილანარევი, ღია ცეცხლ-
ზე სუსტად გამოიმწვარია. ქურქლის ნატეხები სქელკედლიანობას
ბოჭმობს. ქურქელს ძირი ბრტყელი ჰქონია, კედლები თითქმის წე-
ული, პირი გადმოუზნეპავი, არავითარი სახეები (ორნამენტა) არ
ამკობს (ტაბ. II, სურ. 8).

მაინც დიდი პროგრესია პალეოლითთან შედარებით.

კისტრიკის ნეოლითური სადგური ბინადარი მოსახლეობის მაუ-
წყებელია. აქაურ იარაღებზე დაკვირვება ცხადყოფს ტექნიკის ხან-
გრძლივ ევოლუციას. კაჟისა და ობსიდიანის იარაღის დამუშავების

დროს იყენებდნენ პალეოლითში გამოძეულებულ წესებს. სხვა ჯიშის ქვებს ჩორკნიდნენ, თლიდნენ, კოდავდნენ და შემდეგ იარაღის გა-
ხეხვა-გაპრიალება ისწავლეს. სულ ბოლოს, როგორც ჩანს, ქვის
გახვრეტასაც დაუფლებიან. ეს იმის მიხედვით მტკიცდება, რომ
ა. ლუკინს უპოვია თავგახვრეტილი სალესი ქვა და ზოგი ისეთი
საგანი, რომლის გახვრეტა დაუწყიათ, მაგრამ ვერ დაუმთავრებიათ.
ერთი ასეთი საგანთაგანია კარგად გაპრიალებული ქვის ცული
(ტაბ. II, სურ. 11).

თუ, ამგვარად, კისტრიკში ნაპოვნ მრავალ ასეთ ქვის იარაღ-
თა შორის არ არის არცერთი სატარე ნახვრეტიანი ცული, სამა-
გიეროდ ეს აღარ ითქმის ოდიშის სადგურის შესახებ.
ეს ძეგლი შეისწავლა ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტუ-
რის ინსტიტუტის ექსპედიციამ არქეოლოგ ალ. კალანდაძის
ხელმძღვანელობით, 1937 წ.¹ როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ის ერთად-
ერთი მეცნიერულად გათხრილი ნეოლითური დროის ძეგლია
ჩვენში.

სოფ. ოდიში ზუგდიდის რაიონშია, ქალაქიდან 6 კილომეტრის მან-
ძილზე. გათხრების ადგილი სოფლის ბოლოს ძვეს, ზეგანზე, რო-
მელიც მდინარე ჯუმის დაბლობისაკენ ეშვება. იგი მიმზიდველია,
როგორც საერთო მდებარეობით, ისე ნაყოფიერი ნიადაგით,
კარგი წყაროებით და ჰავით. ამიტომაც იქ ადამიანი დასახლებუ-
ლა ადრე, ჯერ კიდევ პალეოლითური ეპოქის დასასრულს (ე. წ. „მე-
ზოლითი“) და ეს ადგილი არ მიუტოვებია არც ახალიქვის ხანაში.
თუმცა ძველი მოსახლეობის ფენები დარღვეულია გვიან, მიწის სა-
ბუშაოების დროს (ახლა იქ ჩაის პლანტაციებია გაშენებული), მაგ-
რამ არქეოლოგებმა მაინც შესძლეს ქვის ხანის ორი სხვადასხვა
საფეხურის ნაშთების ერთმანეთისაგან გარჩევა. ამათგან ჩვენ მხო-
ლოდ ნეოლითურ ნაშთებს გავიცნობთ, ისიც ძლიერ მოკლედ. ამათ
შორის კაქისა თუ რიყისქვის ბევრი იარაღი სავსებით ისეთივეა, რო-
გორც კისტრიკშია ნაპოვნი. გვხვდება გახეხილი და გაჩორკნილი
ცულები (ტაბ. III, სურ. 3—5), კვერები, გრდემლები, სატეხები,
თონ-წერაქვები, ხელსაფქვავეები და სხვა, მაგრამ ყველაზე უფრო
დიდ ინტერესს იწვევს ორი ყუაგახვრეტილი კვერ-ცულის ნატეხი,
რომელიც მოასწავებს ნეოლითური კულტურის უმაღლეს საფე-

¹ ალ. კალანდაძე, მეზოლითურ და ნეოლითურ კულტურათა ნაშთები
საქართველოში, ენიშენი-ს მოამბე IV, 3, გვ. 363—371, თბ., 1939.

ზურს (ტაბ. III, სურ. 5). იმავე კოლექციაში ვხედავთ ქვის ორფრთიან ცულს, რომელიც მიჩნეულ უნდა იქნას აღმოსავლურქართული ბრინჯაოს ცულის შორეულ წინაპრად (ტაბ. III, სურ. 3).

ყურადღებას იპყრობს ოდიშური თიხის კურქლის ნატეხებიც. თუმცა ისინიც ისევე გამოუცდელი ხელის კვალს ატარებენ, როგორც კისტრიკის კერამიკა, მაგრამ ოდიშის ნეოლითელებს უკვე გაჩენიათ მოთხოვნილება, რომ სახეებით შეემკოთ ქურქელი. მართალია ეს სახეები—სველ თიხაზე გამოყვანილი ალმაცერი ქდეები, წყვეტილი პარალელური ხაზები, ტალღისებრი ხაზები თუ ზიგზაგები მეტად პრიმიტიული და უხეშია, მაგრამ მხატვრული გემოვნების ერთგვარ განვითარებას და შემკულობისაკენ მისწრაფებას მაინც მოწმობს. ქუთაისის ახლო მდებარე ნეოლითური სადგურებიდან შეგროვილი მასალა კი იმასაც მოწმობს, რომ იმ დროს თვით ადამიანის შესამკობელ ნივთებსაც—ქვის სამაჯურებსაც ამაღლებდნენ. მოყვანილობით ისინი მოგვაგონებს ლითონის რგოლებს¹. ამ დროის საომარი იარაღიდან აღსანიშნავი კაქის ყუნწიანი ისრისწვერები (ტაბ. III, სურ. 2).

5. ლითონის პირველი გამოჩენა

(ქ ა რ თ უ ლ ი ე ნ ე ო ლ ი თ უ რ ი კ უ ლ ტ უ რ ი ს ძ ე გ ლ ე ბ ი)

ახალიქვის ხანით დასრულდა ულითონობის გრძელი პერიოდი კაცობრიობის ისტორიაში. დღევანდელი საქართველოს ტერიტორიაზე ეს მოხდა ამ 5000—4500 წლის წინ, ხოლო უფრო სამხრეთით, მესოპოტამიაში, სადაც ადრე ჩვენი ტომების ერთი ნაწილიც ცხოვრობდა,—ქვის ხანა კიდევ უფრო უწინ დამთავრდა.

მაგრამ, როდესაც ქვის ხანის დასრულებაზე ვლაპარაკობთ, ეს ჯერ კიდევ არ ნიშნავს ქვის იარაღის გამოსვლას ხმარებიდან. იგი ამის შემდეგაც დიდხანს დარჩა სამეურნეო ცხოვრებაში, ვინაიდან პირველი ლითონი, რომელიც მის შესაცვლელად გამოვიდა სცენაზე, უძლური იყო ღირსეული მეტოქეობა გაეწია ქვისთვის. ეს ლითონი — სპილენძი არის, მეტად რბილი და იმ დროის სამეურნეო საქმიანობაში აძიტომ ნაკლებ გამძლე.

არც იმის თქმა შეიძლება, რომ ლითონი მანამდე უცნობი იყო ადამიანისათვის: მას იგი ხვდებოდა ბუნებრივი ოქროს ზოდების ან მეტეორებიდან მოწყვეტილი რკინის სახით, მაგრამ არც ერთი მათგანი წარმოების იარაღის დასამზადებლად არ უხმარია. ეს იმი-

¹ ნ. კილაძე, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XII.

ტომ, რომ ოქრო მეტად რბილია და, ცხადია, ოქროს „იარალი“ უმაღლესე დაჩლუნგდება, ხოლო რკინა ძლიერ მაგარია და მისი გამოკედვის ტექნიკა მაშინ მიუღწეველი იყო.

რაც შეეხება სპილენძს, მას ზოგი რამ ისეთი თვისება აქვს რომელიც ხელს უწყობდა მის შეყვანას ჯერ კიდევ სუსტად განვითარებული საწარმოო იარაღების დასამზადებელ ნედლი მასალის სიაში. ძველს დროში იგი უფრო ხშირად, ვიდრე ახლა, მოიპოვებოდა ბუნებრივი ზოდების სახით ზედაპირულ ფენებში. მაშასადამე, მისი მიკვლევა და მოპოვება დიდ სიძნელეებთან არ იყო დაკავშირებული. ამას გარდა, რაკი სპილენძი, თუმცა ოქროსთან შედარებით მაგარი, მაგრამ საერთოდ რბილი ლითონია, ადამიანს შეეძლო მისი ცივად. ცეცხლზე გაუხურებლად გამოკედვა და სასურველი მოყვანილობის მიცემა. სპილენძის იარაღის ამ წესით დამზადება გაცილებით უფრო იოლად და სწრაფად ხდებოდა, ვიდრე ქვის იარაღის გაჩოკნა-გაპრიალება. შეიძნო რა ხანგრძლივი საქმიანობის პროცესში სპილენძის ეს თვისებები, ადამიანმა გამოსკედა ლითონის პირველი ცული, პირველი სატევარი, სადგისი, ქინძისთავი და ბევრი სხვა იარაღი და სამკაული; ამასთან, ყველა ეს ზაგანი მოყვანილობით მიაღწევდა ძველიდანვე უკვე შესისხლზრებულ ქვის ნივთებს. ადვილად დრეკადობის გამო სპილენძი იძლეოდა უფრო სრულყოფილი ნივთების დამზადების საშუალებასაც.

კაცობრიობის ისტორიის იმ მონაკვეთს, რომლის დროსაც ლითონის იარაღისა და სამკაულის დასამზადებლად მხოლოდ სპილენძს ზმარობდნენ ე ნ ე ო ლ ი თ ი, ანუ ს პ ი ლ ე ნ ძ - ქ ე ო ს ხ ა ნ ა ე წ ო დ ე ბ ა. არ უნდა დავივიწყოთ, რომ საკითხი ეხება მხოლოდ სპილენძის ცივად კედვას და არა გადნობა-ჩამოსხმას, რასაც უკვე ბრინჯაოს ზანაში გადმოვეყვართ. სპილენძ-ქვის ხანა ემთხვევა ბარბაროსობის შუა საფეხურს¹, განსაზღვრულ მონაკვეთში.

ჩვენში ენეოლითური დროის ადამიანის არსებობის შესახებ პირველი სიტყვა ქართულ კულტურის ისტორიის დაუღალავმა მკვლევარმა ექ. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ მ ა თ ქ ვ ა². ეს იყო ჯერ კიდევ მე-ვის მთავრობის დროს. მას შემდეგ, საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე, არავის უძებნია და არც შეუსწავლია სხი-

¹ ფ. რ. ე ნ გ ე ლ ს ი, ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა, გვ. 23—26.

² Такайшвили, Е. С. О Сачхерском кургане Шорашанского уезда. Известия Кавказского отделения Московского археологического общества, вып. III, гв. 167—172, Тифлис, 1913.

ლენძ-ქვის ხანის ნაშთები. ახლა კი ამ კულტურის შესწავლას დიდი ყურადღება ექცევა და სერიოზული შედეგებიც მოჰყვა

1923 წ. ერთი ენეოლითური ძეგლი გათხარა არქეოლოგმა ე. პ ჩ ე ლ ი ნ ა მ. კიკეთთან¹ (ტაბ. IV). ეს კია, რომ მაშინ მან ვერ განსაზღვრა მისი ასაკი და ხასიათი. მეორე აღმოჩენა ეკუთვნის პროფ. გ. ნ ი ო რ ა ძ ე ს, თბილისის ახლო, დიდუბეში (1930 წ.). 1936 წ. ენიშვი-ს ექსპედიციამ, პროფ. ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი ს ხელმძღვანელობით მდიდარი ენეოლითურა ფენა მიაკვლია სამტრედიის რაიონში, სოფელ დაბლაგომთან: იმავე წელს, საქართველოს განსახკომისა და არქეოლოგიური ინსტიტუტის დავალებით ლ. ს ო ლ ო ვ ი ო ვ მ ა და მ. ი ვ ა შ ჩ ე ნ კ ო მ შეისწავლეს ამ დროის მოსახლობა ოჩამჩირის ნავთსადგურთან გათხრილი ბორცვის ქვედა ფენაში². შემდეგ, 1936—40 წწ. თრიალეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, რომელიც ხელოვნების სამმართველოს კულტურის ბეგლთა დაცვის განყოფილებამ მიაღწინა ბ. კ უ ფ ტ ი ნ ი ს ა და მ. ი ვ ა შ ჩ ე ნ კ ო ს ხელმძღვანელობით, მეცნიერებას შემატა მნიშვნელოვანი ცოდნა ენეოლითურ მოსახლეობებსა და სამაროვნებზე³. 1938 წ. ამ დროის სამარხები გათხარა გორის ისტორიულ-არქეოლოგიური მუზეუმის ექსპედიციამ, ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა ს ხელმძღვანელობით⁴. 1946—1948 წწ. ენეოლითური ფენა გამოავლინა ისტორიის ინსტიტუტის ექსპედიციამ ქ. სტალინირთან, ნაცარგორაზე⁵. მომდევნო წელს იმავე ინსტიტუტის დავალებით არქეოლოგებმა ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე მ და ტ. ჩ უ ბ ა ნ ი შ ვ ი ლ მ ა ქარელის რაიონში შეისწავლეს სარწყავი არხის გაყვანის დროს გამოჩენილი ძეგლები, რომელთა შორის ენეოლითური ჭურჭელი და იარაღიც აღმოჩნდა⁶. 1947 წელს ისტორიის ინსტიტუტის ექსპედიციამ თრიალეთში გათ-

¹ Е. Г. Пчелкина, Археологическая разведка в районе Тriaлетского хреста близ гор. Тифлиса, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. V, გვ. 156—159, 1928.

² Л. Н. Соловьев, Энеолитическое селище у Очамчирского порта в Абхазии, Материалы по истории Абхазии, Сборник I. Сухуми, 1939.

³ Б. А. Квѣтин, Археологические раскопки в Тriaлети, т. I. გვ. 106—118, 1941.

⁴ ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, ტყეიანის ყორღანული სამარხების არქეოლოგიური გათხრები, თბ., 1943.

⁵ გ. გ ო ბ ე ჯ ი შ ვ ი ლ ი, სტალინირის ნაცარგორა, მიმოხილველი, II, გვ. 242—246, თბ., 1951.

⁶ ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ტ. ჩ უ ბ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, ახლად აღმოჩენილი ენეოლითური და ბრინჯაოს ხანის კულტურული კერა ქართლში, ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XV—B, გვ. 23—31, თბ., 1948.

ხარა ამავე დროის ყორღანები¹. ამიერკავკასიის მუზეუმთა ფონ-
დებში დაცულ ენეოლითურ ძეგლებს ვრცელი გამოკვლევა მიუძღვ-
ნა ბ. კუფტინმა².

ენეოლითური ძეგლების აღმოჩენის ეს არასრული ფაქტე-
ბიც-კი საკმარისია იმის გასათვალისწინებლად, თუ რაოდენ
გავრცელებული ყოფილა ეს კულტურა ჩვენს ქვეყანაში. ცხადია,
წლიდან წლამდე ჩვენი მეცნიერება შესძლებს კიდევ უფრო სრუ-
ლად გამოავლინოს ეს კულტურა.

როგორია ქართული ენეოლითური კულტურის ძეგლები და რო-
გორ სოციალურ გარემოზე მიუთითებენ ისინი? ამ კითხვების ჯე-
როვნად გადაწყვეტისათვის, რასაკვირველია, საკმაო არაა ზემო-
აღნიშნული აღმოჩენები, მაგრამ ზოგ რამეს ახლაც ეფინება შუქი.
ავიღოთ თუნდაც დაბლაგომის არქეოლოგიური ექსპედიციის ამო-
ნათხარი ძეგლები. დაბლაგომი სამტრედიის რაიონშია. იქ მოსახ-
ლეობა გაჩენილა ჯერ კიდევ ძვ. წ. III ათასეულის ბოლოს თუ II
ათასეულის დასაწყისში, ე. ი. დაახლოებით 4000 წლის წინათ.
დაბლაგომის უძველესი მოსახლობისაგან ჩვენს დრომდე მოაღწია
თიხის ჭურჭლის ნატეხებმა და ზოგიერთმა სხვა მასალამ. თიხის
ჭურჭელი ორ ჯგუფად შეიძლება გავყოთ. პირველ ჯგუფში შევა
ხელით (უმორგვოდ) ნაძერწი, შავპირილა ზედაპირიანი და ვარ-
დისფერსარჩლიანი დიდრონი ქოთნები. ამათ ჰქონიათ მაღალი,
ფართო და მართობულად აზიდული ყელი, საკმაოდ ვიწრო ძირი
და არც თუ მსხვილნახვრეტიანი მრგვალი ყურები ყელისა და
მხრების საზღვარზე. იმავე ჯგუფს ეკუთვნის ქილისებური ჭურჭლის
ნატეხები. ყველა მათგანი სუსტადაა გამომწვარი ღია ცეცხლზე.
ორნამენტიც მეტად იშვიათი და მარტივია: ზედღებული (შემალ-
ღებული) ზოლები ან უბრალო ფოსოები.

მეორე, შედარებით ახალგაზრდა, ჯგუფის ჭურჭელი რამდენიმედ
უფრო ღია ფერისაა. თიხაში ბლომად შეურევიათ ქარსი და თეთ-
რი მინერალები (ალბათ, დაფხვნილი კვარცი). ჭურჭელს ყურების
მაგიერ აქვს ბრტყელი, ნახევარდისკოსებური უნახვრეტო შვერი-
ლები, კედლები ძლიერ სქელია.

გარდა ჭურჭლის ნატეხებისა, დაბლაგომის ენეოლითური დროის
ერთ-ერთ კერასთან არქეოლოგებმა აპოვნეს ვულკანური ტუფისაგან

¹ ი. გ. ძელოშვილი, ხადიკის ყორღანი, საქართველოს სსრ მეცნიერე-
ბათა აკადემიის მოამბე, ტ. XI, № 10, 1950.

² Б. А. К у ф т и н, Урартский «Колымбарий» у подошвы Арарата и:
Куро-Аракский Энеолит, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, ტ. XIII—B.

დამზადებული ხელსაფქვავეის ნატეხები, და შინაურ ცხოველთა ძვლები; იქვე აღმოჩნდა თიხის სადღვებლის ნატეხები. ასეთი მასალა კარგ საბუთს წარმოადგენს იმის დასამტკიცებლად, რომ იმ დროინდელ დასავლეთ საქართველოში საკმაოდ დაწინაურებულია მესაქონლეობა და მიწათმოქმედება. დიდრონი ქოთნები, ალბათ, განკუთვნილი იყო მარცვლეულის მარაგის შესანახავად, ხოლო სადღვებლის აღმოჩენის ფაქტი იმაზე მიუთითებს, რომ უკვე იმ შორეულ ეპოქაში უსწავლათ ჩვენს წინაპრებს რძის პროდუქტების გადამუშავება, კერძოდ, კარაქის დამზადება. ეს მეტად მნიშვნელოვანი მოვლენაა¹.

დასავლეთ საქართველოს ენეოლითურ მასალებს ავსებს აღმოჩენები ოჩამჩირის ნავთსადგურთან. საქ. არქეოლოგიური ინსტიტუტის და აფხაზეთის სამეცნიერო-საკვლევო ინსტიტუტის ექსპედიციამ ხელოვნური ბორცვის ქვედა ფენაში მიაკვლია მეტად საყურადღებო მოსახლობის ნაშთებს. გათხრებით მოპოვებული მასალა შუქსა ჰფენს იმ დროინდელი ადამიანების ცხოვრებას. იქ აღმოჩენილ ცხოველთა ძვლებში გაარჩევენ გარეული ღორის, ჭიხვის, ირმისა და დათვის ძვლებს. ჩანს, რომ დასავლეთ საქართველოს ხშირტყიანი ადგილები და მაღალი მთები უხვად აძლევდა ნაწადირევს იმდროინდელ ადამიანს. რომ მეთევზეობაც ასევე განვითარებული ყოფილა, ამას ადასტურებს ბორცვზე აღმოჩენილი ბადის ჩასაძირავი ქვები. ნადირობასა და მეთევზეობასთან ერთად, მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა მიწათმოქმედებასაც. ამაზე მიუთითებს ქვის ხელსაფქვავეები და კაეისაგან დამზადებული ნამგლისპირები. ეს უკანასკნელი წარმოადგენს ზერხისებრ დაკბილულ კაეის პატარა ფირფიტებს. რამდენიმე ასეთ ფირფიტას ამაგრებდნენ ცხოველის ყბის ძვალში (კბილების მაგიერ) ან ხის მოხრილ ბუდეში და ამგვარად აკეთებდნენ პრიმიტიულ ნამგალს.

ამას გარდა, აღმოჩენილია რიყისქვისა და კაეის სხვა იარაღებიც. აქ არის რიყისქვის მოგრძო ოვალური დანები, სატეხისებრი იარაღი, ცულები და კაეის ყუნწიანი და ქუსლამოღარული ისრისპირები, რომლითაც ადამიანი ნადირობდა და თავს იცავდა.

აქაური თიხის ქურჭელი ძლიერ ახლო ენათესავენა იმ ქურჭელს, რომელიც დაბლაგომიდან გავიცანით.

¹ დაბლაგომის გათხრებით მოპოვებული მასალის კარგი დახასიათება მკითხველმა შეიძლება ნახოს არქეოლოგ ნ. ხოშტარიას ნაშრომში. Древнее посещение в Даблагоми, 1941. უფრო გვიან იგივე პასალა გამოაქვეყნა ბ. კუჭტინმა (იხ. მისი Материалы по археологии Колхиды, II, Тб., 1950).

² იხ. Л. Н. Соловьев, დასახ. ნაშრ.

მიუხედავად იმისა, რომ დაბლაგომის და ოჩამჩირის უძველესი ძეგლები ადრეული ლითონის ხანას ეკუთვნის, საკუთრივ ლითონი იქ აღმოჩენილი არ ყოფილა. სპილენძის ნივთები, სამაგიეროდ, აღმოჩენილია აღმოსავლეთ საქართველოს ენეოლითურ ფენებში. ამ მხრივ აღსანიშნავია ისტორიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური ექსპედიციის გათხრები სტალინირის ნაცარგორაზე. ნაცარგორაზე მოპოვებულმა მასალამ დაადასტურა, რომ შიდა ქართლის ენეოლითი ძლიერ უახლოვდება დასავლურ-ქართულ ენეოლითს. იქ შემოინახა ენეოლითის დროისათვის დამახასიათებელი ბევრი ნიშანი: ნამოსახლარზე აღმოჩენილია ვულკანური მინის (ობსიდიანის) ნივთები, უხეში თიხის სქელკედლიანი ჭურჭლის ნატეხები და შინაურ ცხოველთა ძვლები, რომლებშიც ხარიც გამოიკნობა. ჭურჭელი ხელით, უმორგეოდ ნაძერწი და სუსტად გამომწვარია. თიხაში ბლომადაა შერეული დანაყილი ობსიდიანი იმ მიზნით, რომ ჭურჭელი გამოწვის დროს არ დამსკდარიყო. ირკვევა, რომ იმ დროს არ არსებობდა არც ჭურჭლის დასამზადებელი მორგე და არც კერამიკის გამოსაწვავი ღუმელი; ამ უკანასკნელის მოვალეობას ასრულებდა უბრალო ორმო, რომელშიც ცეცხლს ანთებდნენ. თვით ჭურჭლის მოყვანილობაც არ არის მრავალფეროვანი. იგი ამოიწურება მარტივი ორნამენტით შემკული ფართობირიანი ქოთნებითა და ქილებით, რომელთაც მხრებთან მიძერწილი აქვთ ნახევარმთვარისებური ბრტყელი ყურები. ასეთი ჭურჭელი, როგორც ზემოთ ვნახეთ, დამახასიათებელია დასავლეთ საქართველოსა (დაბლაგომი, ოჩამჩირე) და აგრეთვე თრიალეთის ენეოლითისათვის (ბეშთაშენი); გვხვდება აგრეთვე სხვაგანაც: სომხეთში, წინა აზიაში (უუმკატაფა პალესტინაში, ალიშარის ბორცვი მცირე აზიაში) და სხვ. მაგრამ ქართული ენეოლითური ჭურჭელი მარტო ამით არ ამოიწურება. კიკეთისა და თრიალეთის ენეოლითურ ფენებს შემოუნახავს, მართალია, სქელკედლიანი და სუსტად გამომწვარი ჯამები, ფიალები, ვაზები, ღერგები, ქოთნები და სხვა მისთ., მაგრამ მათი ზედპირი კარგადაა გაპრიალებული ლეგად ან შავად და, ამას გარდა, შემკულია უპირატესად ამოზნექილი ორნამენტით, რომელშიც გაირჩევა სპირალი (ტაბ. IV, სურ. 3), ნახევარმთვარისებური სახეები და სხვა. ზოგ ჭურჭელზე გამოხატული არიან წეროს მსგავსი ფრინველები, (ტაბ. IV, სურ. 2), ხოლო თრიალეთურმა ერთმა ფიალამ შემოგვინახა სხვანაირი სახეებიც, რომლებშიც ბ. კ უ ტ ი ნ ი ხე-

დავს ხატოვანი დამწერლობის პირველ ნიმუშებს¹. უნდა გავიხსენოთ, რომ თანამედროვე ევროპელი მეცნიერის ე. ფორერის მოსაზრებით ხეთური ხატოვანი ანუ იეროგლიფური დამწერლობის პირველი შემქმნელები არიან ტაბალები; მშობლიურ ისტორიულ მეცნიერებაში ახლა, განსაკუთრებით ივ. ჯავახიშვილისა და სიმ. ჯანაშიას გამოკვლევების წყალობით, კარგადაა ცნობილი, რომ ტაბალები ქართველი ტომები ყოფილან². „ტაბალი“ აღნიშნავდა წყლის ანუ ზღვის ხალხს, ე. ი. ხალხს, რომელიც ზღვის სანაპიროზე ცხოვრობდა. ტომის სახელის ასეთ განმარტებას კარგად უჭერს მხარს ქართული სიტყვა „ტაბა“ და მისგან ნაწარმოები საეკუთარი სახელები (ტაბა-ხმელა, ტაბაწყური, ტაბისყური, ტბეთი, ტიბაანი, ოტობაია და სხვა). თრიალეთში აღმოჩენილი დამწერლობის უძველესი ნიმუში, საფიქრებელია, პირდაპირი დადასტურებაა ე. ფორერის მოსაზრებისა, რომელიც ტაბალებს მიაწერს ხატოვანი დამწერლობის შექმნას. ჯერ კიდევ ამ აღმოჩენამდე დადიხნით ადრე აკად. ს. ჯანაშიამ მისთვის ჩვეული მეცნიერული საბუთიანობით ცხადპყო ფორერის მოსაზრების დამაჯერებლობა.

ნაცარგორის უძველეს სამარხებში, პრიმიტიულ ჭურჭელთან ერთად, აღმოჩენილია ობსიდიანის ანატკეცი ფირფიტები, გრანიტის გახვრეტილი ზელკვერი, კაჟის ისრისწვერი და სპილენძის პაწია ნივთი, ალბათ, სამსქვალი (ტაბ. V, სურ. 1—4); როგორც მოსალოდნელიც იყო, სხვა ლითონი იქ არ აღმოჩენილა. ჩანს, რომ შიდა ქართლის ჩრდილო ნაწილის მაშინდელი მოსახლეობა ახლად ეცნობოდა ლითონის დამუშავების ხერხებს და კიდევ დაუფლებია სპილენძის ცივად ჰედვის ტექნიკას, მაგრამ რთული შედგენილობის ისეთი ლითონის, როგორიც ბრინჯაოა, მიღება-გამოდნობა-კი არ სცოდნია. ამ მოსაზრებას ადასტურებს აგრეთვე აღმოჩენა თრიალეთში (ს. ოზნი), სადაც ენეოლითურ ფენაში ბრინჯაოს არაერთი კვალი არ ჩანს და ლითონის ნივთებს მხოლოდ სპილენძის ერთი პაწია დანა და ორი სადგისი შეადგენს³. როგორც თავის დროზე აღვნიშნეთ, სპილენძი ძლიერ რბილი ლითონია; მისგან გამოჰყედი-

¹ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки 1947 года в Цалкипском районе, Тб., 1948, გვ. 32—33, სურ. 15, ტაბ. XXXVI.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი პირველი, 1908, გვ. 22—23; ს. ჯანაშია, თაბალ-თუბალი, ტიბარენი, აბერი. ენიმკი-ს მოამბე, I, გვ. 185—245, განსაკუთრებით: გვ. 229 მდ.

³ Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XLI, 3—4.

ლი იარაღი სულ ადვილად ბლაგვდება უნდა ვიფიქროთ. რომ ენეოლითელ ადამიანებს ამიტომ უპირატესობა მიუყიდათ კარგად ცნობილი ქვისათვის და ერთხანს იარაღ-საჭურველიც მისგან უკეთებიან. განსაცვიფრებელი ოსტატობითაა დამუშავებული ნაეარგორული ქვის ნივთები. რომ ამ დროს ადამიანი უპირატესობას ანიჭებდა ქვის იარაღს, ამას მიუთითებს აღმოჩენები ზღუდრის გვერდაზე¹, თრიალეთში და დასავლეთ საქართველოში, სადაც ჩვენ ვხვდებით კაუის ყუნწიან ან უყუნწო ისრისწვერებს, დანებს და სხვა მისთ. თრიალეთში, ამას გარდა, აღმოჩენილია ადგილობრივი ვულკანური ტუფისაგან დამზადებული ხელსაფქვაკები.

ასეთი საოჯახო იარაღის ხშირი აღმოჩენის ფაქტი იმას მოწმობს, რომ იმ დროს ჩვენში უკვე დიდი ხანია მისდევდნენ მიწათმოქმედებას.

მიწათმოქმედი ხალხები უმეტეს შემთხვევაში ბინადარ ცხოვრებას ეწევიან. მართლაც, თრიალეთში აღმოჩენილია საოჯახო კერის ნაშთები ნაცრის სქელი ფენით, თხის კურკლებით და ბათქაშის ნატეხებითურთ², რომლითაც თავის დროზე შელესილი ყოფილა საცხოვრებელი ნაგებობები. ამ უკანასკნელთა რაგვარობის შესახებ წარმოდგენას გვაძლევს სომხეთში (სოფ. შინგავითთან) აღმოჩენილი ძეგლები. იქ არქეოლოგებმა მიაკვლიეს მრგვალი, განივკვეთში წრისებრი, სახლების ნანგრევებს. ერთი ასეთი სახლის ნაშთი თრიალეთშიც გაითხარა (სოფ. ოზნი). საფიქრებელია, რომ იმ დროის სახლები ნაგები იყო ქვით და ალიზით, მსგავსად წინა აზიაში და კუნძულ კრეტაზე ცნობილი სახლებისა. ქვის შენობებისათვის შემამტკიცებელ მასალად და კედლების შესაღესად ხმარობდნენ მოზედილ თიხას. იატაკიც თიხით ყოფილა მოტეპნილი და სათანადოდ გამომწვარი, როგორც ეს დადასტურდა თრიალეთის და ოჩამჩირის ენეოლითური ძეგლების გათხრების შედეგად.

იმდროინდელი საცხოვრებელი ნაგებობის ტიპი მარტო ამით არ ამოიწურება. არაპირდაპირ ცნობას ამის შესახებ გვაძლევს პროფ. გ. ნიორაძის (ისტორიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელი) მიერ ამ ცოტა ხნის წინ სამგორში გათხრილი დიდი ყორღანი, რომელშიც შემორჩენილი იყო ჩვენთვის საინტერესო დროის ხის ნაგებობა. ეს არის მუხის დიდრონი,

¹ არქეოლოგ ს. ნადიმაშვილის აღმოჩენა, 1944 წ.

² Б. А. Куфтия, Археологические раскопки в Триалети, ტბ. CXVШ,„

ბოლოები დაქდებული მორების ქობი, რომელიც მიცვალებულის დასაკრძალად ყოფილა განკუთვნილი. თუ გავიხსენებთ ცნობილ მოსაზრებას, რომ გარდასულ დროში ადამიანები ცდილობდნენ მათი „საიმქვეყნო“ ბინა ნამდვილი სახლებისათვის დაემსგავსებინათ¹, მაშინ, ეკვი არაა, ჩვენს ენეოლითურ წინაპრებს ჯარგვალის ტიპის ხის ქოხებიც ჰქონიათ; ხოლო ერთი რომელი ხურთმოდღრის ცნობა, რომ კოლხებს მის დროსაც უშენებიათ ასეთი სახლები, მოწმობს ამ ტიპის ნაგებობის სიკოცხლისუნარიანობას. მაგრამ, რაღა ანტიკური წყაროების მოწმობა გვინდა მაშინ, როდესაც ჯარგვალი დღესაც ბევრგანაა შემორჩენილი იგი ფრიად გამოსადეგი ბინაა ზომიერი ჰავის პირობებში.

ენეოლითური დროის ქართველი ტომების აბსოლუტურ ბინადარ ცხოვრებაზე ლაპარაკი, ვფიქრობთ, მაინც დაუსაბუთებელია. საწარმოო ძალების სუსტი განვითარება და ტექნიკური ჩამორჩენილობა ადამიანს აიძულებდა ადგილიდან ადგილზე გადასულიყო. განსაკუთრებით ამას მოითხოვდა მესაქონლეობის განვითარება, რომელიც აღმოსავლეთის ნახევარსფეროში, ფრ. ენგელსას მიხედვით², რამდენადმე წინ უსწრებდა მიწათმოქმედების განვითარებას. როდესაც განსაზღვრულ ადგილებზე საძოვრები გამოილეოდა ან ზამთრის პირობების გამო ძოვება შეუძლებელი გახდებოდა, ჯოგი სხვაგან უნდა გადაერეკათ.

იმდროინდელ მოშინაურებულ ცხოველებს განსაზღვრავენ განათხარ მასალაში აღმოჩენილი ძვლების მიხედვით. ნაცარგორის, დაბლაგომის და თრიალეთის მასალების მიხედვით ირკვევა, რომ ჩვენში მაშინ კარგად იყო ცნობილი ზროხა (ხარი და ძროხა), ცხვარი და თხა. თუ რა როლი ეკუთვნოდა მესაქონლეობას მონადირეობასთან, მეთევზეობასთან და შემგროვებლობასთან შედარებით, ფაქტიური მონაცემების უქონლობის გამო, ძნელი სათქმელია. ცხადია მხოლოდ ის, რომ მიწათმოქმედებასთან ერთად მესაქონლეობა სულ უფრო და უფრო მნიშვნელოვანი დარგი ხდებოდა პრიმიტიულ მეურნეობაში.

რადგანაც ამ დროს ჯოგის მომვლელად და შემდეგ განვითარებული მიწათმოქმედების გამძლოად მამაკაცი გამოდის, აქედან უნდა დაწყებულიყო დედისუფლების თანდათან შეზღუდვა გვარ-

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ძლივა (რუმინია-ბულგარეთში მოგზაურობიდან), თბ., 1949.

² ფრ. ენგელსი. ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა, გვ. 25.

ში. მაგრამ არქეოლოგიური გათხრების დროს აღმოჩენილია ქალის სარიტუალო ქანდაკებანი, რომლებიც იმაზე მიუთითებს, რომ მატრიარქატი ჯერ კიდევ საბოლოოდ არ დარღვეულა. უნდა ვიფიქროთ, რომ ასეთ წყობილებას გაუჩნდა მხოლოდ პირველი ბზარი, რომელიც დროთა განმავლობაში სულ უფრო და უფრო შესამჩნევად გახდა.

6. ბრინჯაოს ხანა საქართველოში

ქართველი ტომები უძველეს მელითონეებად არიან ცნობილი¹. ისეთი უძველესი წყარო, როგორიც მაგალითად ბიბლიაა, თუბალკაინის შესახებ ამბობს „ესე იყო კვერით ხუროდ, მკედელი რვა-ლისა და რკინისა“. განსაკუთრებული სახელით სარგებლობდა მოსინიკთა ქვეყანაში მოპოვებული სპილენძი. საყოველთაოდ ცნობილია, რომ შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე მცხოვრები ხალიბები შეუდარებელი ხარისხის ფოლადის ოსტატები იყვნენ. ტყუილად კი არ შეარქვეს ბერძნებმა ფოლადს ამ ქართველი ტომების სახელი (ხალიბს). ეს და ამგვარი სხვა მრავალი ფაქტი თავისთავად მეტყველებს კაცობრიობისათვის ქართველი მელითონეების მიერ დადებულ ღვაწლზე.

მაგრამ განა მარტო წერილობითი წყაროები ადასტურებს ამას. ამაზე მიუთითებს აგრეთვე გათხრები ძველს წინა აზიაში, კერძოდ, შუმერში (მესოპოტამია), სადაც ხეთურ-იბერიელი მოდგმის ხალხთა ერთი ნაწილი მოსახლეობდა, და ჩვენში, სადაც მათი ჩრდილო-ელის ნათესავები ცხოვრობენ.

ბრინჯაოს ხანა იწყება ძვ. წ. III ათასწლეულიდან. ბრინჯაოს პირველი იარაღები ჩნდება წინა აზიასა და ინდოეთში, შემდეგ აღმოსავლეთ კრეტაზე, კიპროსზე, ეგვიპტეში და სხვა. ძვ. წ. III ათასწლეულის შუმერულ ერთ-ერთ ჰიმნში შემონახულია ღვთაებისადმი მიმართვის ასეთი სიტყვები: „შენ ხარ სპილენძისა და კალის ერთმანეთთან შემრევი“. ხოლო ცნობილია, რომ სპილენძისა და კალის „შერევიტ“ ან, უფრო სწორედ, მათი შედნობის შედეგად ბრინჯაოს მივიღებთ. შუმერული ჰიმნის მნიშვნელობა იმაშია, რომ იგი გვამცნობს თუ რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონია თავის დროზე ბრინჯაოს მეტალურგიას: მეურნეობის ამ დარგის სათავეში მდგომად ღვთაება გამოუცხადებიათ. ქვემოთ დავინახავთ, რომ ბრინჯაოს მეტალურგია ძველს ქართლშიაც წმინდა საქმედ ყოფილა მიჩნეული.

ბრინჯაო რთული შედგენილობის ლითონია. გარდა სპილენძისა და კალისა მასში შეიძლება მცირე რაოდენობით მონაწილეობ-

¹ ი. ვ. ჯაფარიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი პირველი, გვ. 18—20 თბ., 1928.

დეს სხვა ლითონებიც, განზრახ, წინასწარგამიზნულად შედნობილი, ან ბუნებრივი, მადნისეული მინარევი. ძირითადი მაინც სპილენძი და კალაა. საუკეთესო ბრინჯაოში კალა 6—10 პროცენტის რაოდენობით შედის, დანარჩენი კი სპილენძია. ბრინჯაოს დამზადება წინასწარვე გულისხმობს მისი შემადგენელი ორივე მთავარი ელემენტის გამოდნობის ცოდნას. ამიტომ არის, რომ ბრინჯაოს ხანას სწორედ იმ დროიდან ითვლიან, როდესაც ადამიანი სპილენძის ცივად ქედვიდან მის გამოდნობაზე გადავიდა. აქედანვე იწყება მეტალურგიის ნამდვილი ისტორია.

სპილენძთან შედარებით, ბრინჯაოს დიდი უპირატესობა აქვს მისი გადნობა ძნელი არაა, ჩამოსხმითაც კარგად ჩამოსხმება; მისგან დამზადებული იარაღი საკმაოდ მაგარი და ხმარების დროს ისე ჩქარა არ ჩლუნგდება, როგორც სპილენძის ცული თუ სატევარი.

ამიტომ იყო, რომ ახალმა შენადნობმა მალე შესცვალა ბარბაროსობის შუა საფეხურის მონაპოვარი — სპილენძი. ბრინჯაოს ინდუსტრიამ სრულ აყვავებას მიაღწია ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში, რის შემდეგ კაცობრიობა რკინის დამუშავებას სწავლობს.

ბრინჯაოს მიღების პირობები ყველგან ერთნაირი არ ყოფილა, რადგან კალა მხოლოდ ზოგიერთ ქვეყანაში მოიპოვება. წინა აზია და კავკასია ასეთი ლითონის ნაკლებობას მაინცდამაინც არ განიცდიდნენ, მით უმეტეს, რომ ქართველმა მეტალურგებმა წარმატებით შესცვალეს კალა ანტიმონით (სურმით), რომელიც უხვად ემოვებოდათ.

ადრეული ბრინჯაოს ხანის ძეგლები კავკასიასა და საქართველოში თანდათან სულ უფრო მეტი რაოდენობით გვხვდება. რევოლუციამდე ჩვენში ამ დროის ორიოდე ძეგლი იყო ცნობილი და ისიც მხოლოდ სამარხეული ინვენტარი. ახლა კი ამას გარდა სამთამაღრო-მეტალურგიული წარმოების ნაშთებიც ბლომდაა აღმოჩენილი.

ისევე, როგორც ენეოლითის ხანაში, ამ დროსაც წესად ყოფილა მიცვალებულთა დაკრძალვა ორმოსამარხებში, ქვისსამარხებში ან კიდევ ყორღანებში. ეს უკანასკნელი წარმოადგენს სამარხზე დაყრილი მიწისა და ქვის დიდ ზვინს, რომელსაც ნახევარსფეროს ან კონუსის მოყვანილობა აქვს (ტაბ. VII, სურ. 1). მისი სიმაღლე ხშირად რამდენიმე მეტრს სჭარბობს და ერთი შეხედვით ბუნებრივი ბორცვის თუ გორაკის შთაბეჭდილებას ქმნის, ამგვარ სამარხთა გასამართავად დახარჯულია მეტად დიდი შრომა.

ამ მხრივ ნათელ წარმოდგენას გვაძლევს თრიალეთის ერთ-ერთი ყორღანი¹, რომლის დიამეტრი აღწევდა 45 მეტრს, ხოლო ნაყარი ქვისა და მიწის სიმაღლე — 5 მეტრს. სამარხის გაპართვისათვის საჭირო იქნებოდა დახარჯულიყო რამდენიმე ათასი შრომადღე. ასეთ ვეება ნაგებობაში დაკრძალულ მიცვალებულებს, როგორც წესი, მეტად მცირე რაოდენობის ნივთები აქვთ თან ჩატანებული. ესენია უმეტეს წილად ერთი თიხის ჭურჭელი და სპილენძის ერთი ან ორი მარტივი იარაღი. ასე, რომ ეს მიცვალებულნი სრულებითაც არ ეკუთვნიათ წარჩინებულთა ფენას, რომელიც იმ ეპოქაში არც კია ჩვენში საგულგებელი. მაგრამ თუ „უბრალო მომკვდავებს“ ასეთ შრომატევად ძეგლებს უგებდნენ, ეს საკვირველი არცაა, რადგანაც გვაროვნული წყობილების დროს გვარის ყველა წევრი ერთნაირი უფლებით სარგებლობდა და მის დაკრძალვაშიც მთელი გვარი, დიდი კოლექტივი ღებულობდა მონაწილეობას.

ამ დროის ერთ-ერთ დამახასიათებელ ნიშნად ფ. ენგელსი მიიჩნევს საგვარეულო სასაფლაოს არსებობასაც. ამის დამადასტურებელ კარგ მაგალითს გვაძლევს ტყვიავის არქეოლოგიური ექსპედიციის მონაპოვარი². ამგვარი ახსნა უნდა მიეცეთ იმას, რომ ტყვიავში ყორღანები არა მარტო ჯგუფ-ჯგუფადაა განლაგებული, არამედ ერთს ყორღანში დაკრძალულია რამდენიმე ათეული მიცვალებული, ალბათ, ერთი გვარის წევრები. ნივთიერი ავლადიდების მხრივ ეს ყორღანებიც ღარიბია: თიხის ჭურჭელი, კაჟისა და ობსიდიანის ისრისწვერები, დანები და უბრალო ნატეხები, ბრინჯაოს სადგისი და დანა, — აი ყველაფერი ეს, რაც მიცვალებულთათვის ჩაუტანებიათ.

ბრინჯაოს ნივთები ცოტა რაოდენობით შეიცავს კალას, ხოლო თიხის ჭურჭელი ძლიერ გვავიწყებს ენეოლითურ კერამიკას. ყოველივე ეს მიუთითებს ძეგლების დიდ სიძველეზე.

უთუოდ საგვარეულო. სამარხებს უნდა წარმოადგენდეს ის ყორღანები, რომლებიც საჩხერის რაიონშია მიკვლეული. ერთი მათგანი, როგორც ზემოთ ვთქვით, ე. თაყაიშვილმა შეისწავლა 1910 წელს, ხოლო რამდენიმე სხვა, ასევე აღრეული ბრინჯაოს ხანის ყორღანი გათხარეს კულტურის ძეგლთა დაცვის განყოფილების და ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის

¹ Б. А. Куфтин, Археол. раскопки в Триалети, I, გვ. 101.

² ს. ჯაკალაძე, დასახ. ნაშრ.

ექსპედიციებმა ბ. კუფტინის ხელმძღვანელობით¹. ყორღანში, რომელსაც „ცარცის გორას“ უწოდებს ადგილობრივი მოსახლეობა, დამოწმებულია რამდენიმე ადამიანის თანმიმდევრული დაკრძალვა.

საჩხერის რაიონიდან, გარდა არქეოლოგიური გათხრებით მოპოვებული მასალებისა, ცნობილია აგრეთვე შემთხვევით აღმოჩენილი კოლექციები. მთელი მასალის ერთობლიობა მოწმობს უძველესი ბრინჯაოს ხანის დასავლურ-ქართული მატერიალური კულტურის საკმაოდ მაღალ დონეს. თრიალეთის იმავე დროის ყორღანებთან შედარებით აქ დიდი რაოდენობით გვხვდება ლითონის ნივთები. აღმოჩენილია ქვის ერთი ცულ-კვერის ნატეხიც, მაგრამ ეს მხოლოდ იმას გვაუწყებს, რომ ლითონის დამუშავებას კარგად დაუფლებული ტომების მეურნეობაში ქვის იარაღს უკვე გამოცლილი ჰქონდა ნიადაგი. ძირითადი და წამყვანი ლითონის იარაღი და სამკაული იყო. ამ უკანასკნელთაგან აღსანიშნავია გრძელი ქინძისთავეები, რომელთაგან ზოგი ბურღისებური მოყვანილობისაა და რელიეფური ორნამენტით შემკული; ზოგს თავი კილოს მსგავსად აქვს მომრგვალებული და ტანის ზემო ნაწილზე ვაზის ულვაშისებურად გადაწნული აქვს წვრილი მავთული; არის უფრო სადა, თანაც შეილდივით მოხრილი ქინძისთავეები. აღმოჩენილია ოქროს რგოლ-ხვია, რომლითაც იმ დროინდელი ადამიანები ჩვენში, ჩრდილო კავკასიაში, შუშერეთში და ზოგ სხვა ქვეყანაში საფეთქლებს იმკობდნენ. საჩხერელთა შემკულებაში, ამას გარდა, შედიოდა სპილენძის მარტივი სამაჯურები, პასტის მძივები და სხვადასხვანაირი საკიდები².

იარაღ-საჭურველიდან გაბატონებული იყო სპილენძის ყუამილიანი ცულები, გრძელყუნწიანი შუბისწვერები და თხელი, ტირიფის ფოთლის მოყვანილობის დანები თუ სატეკრები (ტაბ. V!). საჩხერელი ცული (სურ. 1) ნამგლისებრ მოხრილსა და ვიწრობრიან იარაღს წარმოადგენს, რომელსაც ტარის გასაყრელი გრძელი მილი, ხშირად, ირიბად აქვს ჩამოკვეთილი. გვხვდება უფრო ფართოტანიანი და მოკლე ცულებიც. ყველა მათგანი მომდინარეობს

¹ Б. А. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию, გვ. 64—82, Тб. 1949.

² Е. С. Такайшвили, О Сачхерском кургане, ИКОМАО, вып. III; Б. А. Куфтин, Арх. раск. в Триалети, გვ. 13—14.

სპილენძისა და ბრინჯაოს იმ ცულის ტიპისაგან, რომელიც პირველად ჩვენმა წინაპრებმა ჩამოასხეს მესოპოტამიაში, ძვ. წ. III ათასეულის დასაწყისში. საჩხერული ცულები გამოიყენებოდა მეურნეობაშიც და საბრძოლო მოჭმედებაშიც, მაგრამ არის ისეთებიც, რომელთაც სახეიმო ან სარიტუალო-რელიგიური დანიშნულება ჰქონდათ.

საჩხერული შუბისწვერებიც (სურ. 2) მეტად ადრინდელი ტიპისაა და აგრეთვე წინააზიური ფორმებიდან მომდინარეობს. მათი არსებითი ნიშანი ის არის, რომ ნაცვლად ტარის დასაგები მასრისა, რომელიც შედარებით უფრო გვიან ჩნდება, აქვთ მხოლოდ გრძელი ყუნწი, ხის ტარში შესარკობად. ეს უძველესი ფორმა გარდა საჩხერისა, ცნობილია საქართველოს სხვა კუთხეებიდანაც, კერძოდ, ბაგინეთიდან (მცხეთასთან), სადაც იგი აღმოაჩინა არქეოლოგმა ა. აფაქიძემ. რომ ძველი ბრინჯაოს პერიოდში ამგვარი შუბები გავრცელებული ყოფილა, ცხადია, ამიერ-კავკასიის გზით, ჩრდილო კავკასიაშიც, ამას მოწმობს 1898 წ. აღმოჩენა ყუბანში, სტანიცა ნოვოსეობოდნიას დიდ ყარდანში¹. განხილულ შუბისწვერებს საკმაო სიმაგრეს მატებს სქელი, მომრგვალებული ქედი, რომელიც სიგრძივ გაუყვება მკრელ პირებს შორის. ამგვარად, ისინი წარმოადგენს ძლიერ მრისხანე იარაღს მეომრის ზელში. სამაგიეროდ, ეს არ ითქმის სატევრებზე და დანებზე, რადგანაც მათ ასეთი ქედი არ გააჩნიათ. საჩხერის სატევრებს ჰქონიათ ხის ან რქის ტარი, რომელიც მიწაში გამქრალა, მაგრამ ერთი ნიმუშის მიხედვით (სურ. 4) მტკიცდება, რომ უკვე მაშინვე ყოფილა ცნობილი ლითონის ტარიანი საოჯახო თუ საბრძოლო იარაღი. საბრძოლო იარაღსევე წარმოადგენდა ოთხწახნაგა ზიშტი (სურ. 3), რომელიც ჭერჭერობით ერთადერთია მთელს ქართულ არქეოლოგიურ მონაპოვართა შორის².

როდესაც საჩხერულ ძეგლებს ადრე ბრინჯაოს ხანას ვუკავშირებთ, ეს კიდევ იმას არ ნიშნავს, რომ ყველა იქაური ნივთი მართლაც ბრინჯაოსაგან იყოს ნაკეთები. პირიქით, იარაღ-საჭურველისა თუ სამკაულთა დიდი ნაწილი სპილენძისაგანაა ნაჭედი ან ჩამოსხმული, მაგრამ ჩვენ უკვე ვიცით, რომ სპილენძის ქედვიდან ჩამოსხმაზე გადასვლას უკვე ბრინჯაოს ხანაში შეეყვარათ.

ამ დროის თიხის ჭურჭელი, როგორც მოსალოდნელიც იყო,

¹ Отчет Археологической Комиссии за 1898 год.

² Б. А. Куфтия, Археолог. маршрут. эксп. 1945 года, таб. LX.

ხევი ნიშნით ჰგავს ენეოლითის კერამიკას. იგი კვლავ უმორგვოდ უიერწავთ, მაგრამ თიხა უკეთესად არის დამუშავებული. ჭურჭლის ნატეხი მოწითალოა, ზედაპირი შავად გაპრიალებული, ფორმები მოხდენილი და შემკულობა მარტივი.

საჩხერის ძველი ბრინჯაოს ხანის კულტურა, რომლის შესაბამისი ძეგლები ცნობილია აგრეთვე საქართველოს სხვა კუთხეებშიც, ადგილობრივ ენეოლითურ ფესვებზე ამოზრდილი ჩანს, მაგრამ ამავე დროს მასში აშკარად მოჩანს წინააზიური ელემენტები. ეს მოვლენა სრულიად გასაგები გახდება, თუ ერთხელ კიდევ გავიხსენებთ აკად. ს. ჯანაშიას მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ ვრცელი ტერიტორია ხმელთაშუაზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროებიდან ვიდრე კავკასიონის ქედამდე იმ უძველეს დროში დასახლებული იყო ხეთურ-იბერული მოდგმის ტომებით. რომ კავკასიის მთაგრეხილის კალთებზე მცხოვრებ ამავე მოდგმის ტომებს საკუთარი მეტალურგია ჰქონიათ, ეს კარგად ატკიცდება ძველი და შუა ბრინჯაოს ხანის იმ ძეგლების მიხედვით, რომელიც ისტორიის ინსტიტუტის ექსპედიციამ შეისწავლა ზემო რაქაში, უშუალოდ მდ. რიონის სათავეებთან.

რაქის არქეოლოგიური ექსპედიციის პირველი, ჯერ კიდევ მცირე მასშტაბის სამუშაოები 1936 წ. დაიწყო. შემდეგ წლებში გათხრების მასშტაბი გაფართოვდა და აღმოჩნებიც, მეტი რომ არ ვთქვათ, მოსალოდნელზე უფრო მნიშვნელოვანი გამოდგა.

რაქის ექსპედიციის ძირითადი სამუშაოები სოფ. ლების მიდამოებში, ზღვის დონიდან 1500—2000 მეტრის სიმაღლეზე მიმდინარეობს. ეს მიდამოები (ტაბ. VIII) თვალს ატყვევებს თავისი სიღამაზით, მაგრამ ამავე დროს იმდენად მკაცრი ბუნებრივი პირობებით ხასიათდება, რომ გაკვირვებას იწვევს თუ, როგორ შეიქმნა იქ შიკვლეული, თავისი დროისათვის ფრიად განვითარებული კულტურა. როგორც ჩანს, ვერც თოვლ-ყინულიან მაღალ მთებს, ვერც უღრან ტყეებსა და ხევ-ხუეებს, ვერც მთიან ზამთარსა და ვერც თითქმის აბსოლუტურ უგზოობას ვერ მოუდრეკია ჩვენს მეტალურგ წინაპართ: ძლიერი ნებისყოფა და ბუნების დასამორჩილებლად მთ ყველა ხელმისაწვდომი საშუალება უხმარიათ. ცდას ნაყოფიც შესაფერისი მოჰყოლია.

აკად. ნ. ბერძენიშვილი სამართლიანად ფიქრობს, რომ ჩვენი ძველი კულტურის ფესვები ერთნაირად ღრმადაა გამდგარი მთასა და ბარში. თუ ბარი მუწათმოქმედების კულტურის კერა იყო, სამაგიეროდ, თავის დროზე, მთა მეტალურგიის აკვანს წარმოადგენ-

და. ხომ ცნობილია, რომ მაწათმოქმედება ფაქტიურად უმნიშვნელო როლს თამაშობს სახალხო მეურნეობაში, თუ კი ის არ ეწყობა განვითარებულ მეტალურგიას. წვეტიანი ჯოხით და ქვის წერაქვით ნაჩიქნი მიწა საზოგადოებას ვერ გამოჰყვება. სულ სხვაა, როდესაც მიწათმოქმედი შეიარაღებულია მაგარი ლითონის თოხით, ნამგლით, სახნისით. მუშა საქონელიც ასეთ პირობებში ხდება სრულფასოვანი.

მდ. რიონის ზემოწელი, როგორც იქ ჩატარებულმა კვლევა-ძიებამ გვიჩვენა, ქართული მეტალურგიის ერთერთ უძველეს კერას წარმოადგენდა. გეოლოგიურ-საძიებო მუშაობის დროს იქ მიაკვლიეს¹ ძველ მაღაროებს, საიდანაც, წინასწარი გამოანგარიშებით, რამდენიმე ასიათასი ტონა მადანია გამომტვრეული. ეს ცოტა როდია თავისი დროისათვის. შეუძლებელია, რომ რიონის სათავეების ვიწრო ხეობებში დამკვიდრებულ ტომს მხოლოდ საკუთარი მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად მოეხმარა იქიდან გამომდნარი ლითონი. საფიქრებელია, რომ იგი სხვა რაიონებშიც გაჰქონდათ გაცვლითი წესით.

მაღაროების დიდი უმრავლესობა ანტიმონის (სურმის) შემცველ ქანებშია განლაგებული. ამას გარდა, ჩვენ გვევლება სპილენძის მაღაროებიც. ანტიმონი ერთი იმ ლითონთაგანია, რომელიც ადვილად ცვლის კალას ბრინჯაოს შენადნობში. ანტიმონიანი ბრინჯაო, კალიანი ბრინჯაოსაგან განსხვავებით მოთეთრო ფერისაა, სხვაფრივ კი არაფრით. ჩამოუვარდება მას. რადგანაც კალა საქართველოში დიდი რაოდენობით არ მოიპოვება, ამიტომ ჩვენს წინაპრებს წარმატებით უცდიათ მისი შეცვლა ანტიმონით.

ახლა, როდესაც ჩვენს ეპოქაში სამთამადნო წარმოების მუშაკები შეიარაღებული არიან არა მარტო მაღალხარისხოვანი ფოლადის ხელსაწყო-იარაღებით, არამედ აგრეთვე მათ ხელთაა მრავალნაირი ასაფეთქებელი ნივთიერებანი და ელექტრო ბურღი, ერთი შეხედვით გულგრილად ვუყურებთ რაღაც ოციოდე ძველ მაღაროს, საიდანაც, ბევრი-ბევრი, რამდენიმე 100000 ტონა მადანი ამოუღიათ. მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ მაშინ არათუ ფეთქებად-ნივთიერებასა და ელექტრონზე, არამედ რკინის უბრალო უროზედაც კი არ შეიძლებოდა ოცნება, სულ სხვა თვალსაზრისს და-

¹ ამ ადგილებში ძველი სამთამადნო-მეტალურგიული ძეგლების აღმოჩენასა და დაცვაში დიდი დამსახურება მიუძღვის გეოლოგიურ-მინერალოგიურ მუცნიერებათა კანდიდატს ინჟ. გ. ტოგონიძეს.

ვადგებით. დიდი შრომა უხარჯავთ ძველ მელითონებს. სალ კლდეებში, ზღვის დონიდან 2000 მეტრის სიმაღლეზე მცირე ბილიკები გაუკვეთიათ მადნის ძარღვებამდე. ამ ბილიკებით ტყის ზონიდან შეშა უზიდავთ და მადნიანი ქანები ცეცხლით უხურვებიან. გავარვარებულ ქანებზე წყალი უსხამთ და ამგვარად დანაპარალებული კლდიდან მადანი მოუტეხიან გრანიტის დიდი უროებით, რომელთაც ხის ტარი გარედან ჰქონიათ მიმაგრებული. შრომის ასეთი პროცესის გამოცნობის საშუალებას გვაძლევს მაღაროებში შემონახული დიდძალი ნახშირი და ქვის უროები. ჩანს, რომ ჩვენს წინაპრებს პრაქტიკულად კარგად სცოდნიათ მაგარ სხეულებზე სითბო-სიცივის მოქმედების კანონი. მადნის ძარღვები ხშირად მეტად ღრმად ჩასდევს ფუჭ ქანებს. ამიტომ მაღაროები ზოგჯერ ღრმად იჭრებოდა კლდეში (ტაბ. VII, სურ. 2) და ქერის ჩამონგრევის საფრთხეც არსებობდა. საფრთხის თავიდან ასაცილებლად საჭირო ხდებოდა ქერის გამაგრება. ახლა ამ მიზნით ხის ბოძებსა და ჩელებს იყენებენ, ძველად კი კლდის ბუნებრივი სვეტები დაუტოვებიათ. ვფიქრობთ, რომ რაციონალური ღონისძიებანია თავისი დროისათვის.

აღსანიშნავია კიდევ ერთი ჰომენტი. ანტიმონის ძარღვებთან ხშირად დაკავშირებულია მეტად ძვირფასი ვოლფრამის მადანი. მაგრამ ამ მადნის გამოსაღობი ტემპერატურის მიღება იმ დროინდელი ადამიანის ყოველგვარ შესაძლებლობას აღემატებოდა. მიუხედავად ამისა, ქართველ მეტალურგებს ვოლფრამის მადნის ნატეხები არ გადაუყრიათ, არამედ წესიერ გროვებად შეუნახავთ მაღაროებში. უნდა ვიფიქროთ, რომ მათი დაუცხრომელი გონება მუშაობდა ამ მადნის დამუშავების წესების აღმოსაჩენად, მაგრამ ოცნება როდის ხორციელდება, თუ სინამდვილით არაა შეპირობებული.

მაღაროებიდან რამდენიმე კილომეტრის მანძილზე, უკვე ტყის ზონაში, ლებელმა მუშებმა¹ გვაჩვენეს კიდევ უფრო საყურადღებო ძეგლი. იგი მდებარეობს საკმაოდ ძნელად მისასვლელ დამრეც ადგილზე, შკერის ბუჩქებსა და არყის ტყეში. აქა-იქ შემალელებული ბორცვებია, მათ გარშემო კი დიდრონი ორმოები. ერ-

---

¹ უანგარო დახმარებისათვის, რაც ექსპედიციას გაუწიეს ძველი სამთამადნო-მეტალურგიული ძეგლების შესწავლისას, გულითად მადლობას მოვასხენებთ ლებელ მუშა-მოსამსახურეებს ცაცო და დემნა გავაშელს, ვანო, გესო, ვალიკო და ფათიკო გომეჯიშვილს, გრიშა და რაქდენ ლობჯანიძეს და ინჯ. გ. რეხვიაშვილს.

თი შეხედვით აქ ხელოვნური არაფერი ჩანს. მაგრამ საკმაო იყო მცირედი გათხრა, რომ გამოჩენილიყო ჯერ მიწის ძლიერ შავი ფენა, შემდეგ უმრავი ნახშირი და მადნის წილა. ბლომად იყო გამოუზღნარი ან ნახევრად გამდნარი მადნის ნატეხებიც.

1950 წელს მთაში ნაადრევად დამღვარმა შემოდგომის უამინდობამ ექსპედიციას საშუალება არ მისცა დაეწყო ამ ძეგლის არქეოლოგიური გათხრები. ამდენად, ეგებ, გადაქარბებულიც იყოს მისი წინასწარი შეფასება, მაგრამ ის კი ცხადია, რომ ჩვენს წინაშე მადნის საღრობი საწარმოს ნაშთები. მისმა შემდგომმა შესწავლამ უნდა გავაცნოს ბრინჯაოს ხანის მშობლიური მეტალურგიული წარმოების პროცესები და ტექნიკური დონე.

თუ, მაშასადამე, ჯერ კიდევ კარგად ვერ ვიცნობთ რიონის სათავეებში მადნის დნობის ძველ წესებს, სამაგიეროდ საკმაოდაა შესწავლილი თვით ის ნივთები, რომელიც ამ მადნიდან გამოხურებული ლითონისაგან დაუმზადებიათ. ისინი დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი სოფელ ღების ჩრდილო-დასავლეთით, 8-9 კლმ მანძილზე, ბრილში, რომელიც ამ ხეობაში ერთი ულამაზეს-თაგანია. ძველად იქ ხშირი მოსახლეობა ყოფილა, ახლა კი ღების კოლმეურნეობის სახნავ-სათესს წარმოადგენს. ბრილის ტერასაზე 1939 წლიდან დაიწყო ძველი სამაროვანის არქეოლოგიური გათხრა (ტაბ. IX. სურ. 1) და ეს სამუშაო დროგამოშვებით ახლაც გრძელდება. სამაროვანი რამდენიმე ფენისაგან შედგება, რაც იმას მიწმობს, რომ იგი რიგი საუკუნეების განმავლობაში ყოფილა გამოყენებული. სულ ცოტა, ოთხი თანმიმდევარი ფენა გაირჩევა, რომელთა შორის უძველესი ეკუთვნის ძვ. წ. II ათასეულის შუა ხანებს, ზოლო უახლოესი — ახ. წ. III—IV საუკუნეებს. შენიშნულია უფრო ახალი ძეგლებიც, მაგრამ ისინი ჯერჯერობით შეუსწავლელია. ამას გარდა, არის ერთი წერილობითი საბუთი, რომლის მიხედვით ბრალში ჯერ კიდევ XVI ს. დამდეგს 25 კომლისაგან შემდგარი სოფელი ყოფილა. დღევანდელი მთარაპის სხვა ადგილებთან ერთად, იგი სენაურ სამფლობელოს წარმოადგენდა, მაგრამ შემდეგ რაქას შეუერთეს¹. უცხო წყაროების კრიტიკული ანალიზიც იმას მოწმობს, რომ ეს მოღვაწეები ძვ. წ. უკანასკნელ საუკუნეებშიც ქართული ტომებით ყოფილა დასახლებული. ერთი სიტყვით, ირკვევა,

¹ პ. ინგოროყვა, სვანეთის საისტორიო ძეგლები, ნაკვეთი მეორე, გვ. 31—34, თბილისი, 1941.

რომ სულ მცირე, 4500 წლის მანძილზე ამ მიდამოებში არ შეწყვეტილა ქართველი ტომების ცხოვრება.

სამაროვნის ქვედა ფენებიდან ამოთხრილი მასალები ასახავს ამ ტომების ადრინდელი ყოფის სურათს. უძველესი სამარხები წარმოადგენს დიდრონ (4×4×4 მ) ორმოებში ფილაქნებით გამართულ ნაგებობებს (ტაბ. IX, სურ. 2): ქვის სამარხებს ზემოთ დაყრილია ყორე, რომელშიც სრულიად უწყესრიგოდ ჩნდება მიცვალებულთა ძვლები და თანხაყოლებული ნივთები. საკუთრივ სამარხში დაკრძალულია აგრეთვე რამდენიმე მიცვალებული. ამ ტიპის სამარხები ჯერჯერობით იმ რაოდენობით არ არის გათხრილი, რომ ვუპასუხოთ კითხვას, თუ რას უნდა ნიშნავდეს, თითქოს ჩაქოლილ მიცვალებულთა ძვლების არსებობა სამარხის თავზე. ასეთი სამარხების გვერდით ვხედავთ უფრო მომცრო ორმოებს, რომლებიც აგრეთვე კოლექტიური დაკრძალვისთვის არის განკუთვნილი.

ყველა ეს ძეგლი ხასიათდება თანხაყოლებული ნივთების ფრიად განსაზღვრული ასორტიმენტით (ტაბ. X). აქ დიდი რაოდენობით გვხვდება კაჟის ლამაზი ხელშუბის წვერები (სურ. 1); მცირე რიცხოვანია ანტიმონიანი ბრინჯაოს საგნები. ისინი ამოიწურება: გაურკვეველი დანიშნულების რგოლთა ნატეხებით, პატარა შუბისწვერებით, რომელთაც, საჩხერელი ნიმუშებისაგან განსხვავებით, უკვე მასრის მსგავსი სატარე მილი აქვთ (სურ. 2); ძლიერ პრიმიტიული სატევრისპირებით (სურ. 3); პირამიდის მსგავსი კოპით დამთავრებული ქინძისთავეებით (სურ. 4) და სხვა. გვხვდება აგრეთვე ცისფერი ან გამოხუნებული პასტის იოტები, სარდიონის მძივები (სურ. 5) და ძვლის საგანთა ნატეხები.

მასალა მოწმობს, რომ ეს უძველესი სამარხები ეკუთვნის გვაროვნულ საზოგადოებას, რომელსაც არც თუ დიდი ხანია გადაუდგამს ნაბიჯი მაზლობელი მიდამოების მადნისეული სიმდიდრის ასათვისებლად.

რამდენადმე უფრო გვიან, დაახლოებით ძვ. წ. II ათასეულის უკანასკნელ საუკუნეებში, სამარხებში ჩატანებულ ნივთთა რაოდენობა არაჩვეულებრივად იზრდება. ეს ნივთები მხატვრულადაც უფრო სრულყოფილია. ჩანს, რომ მალაროებისავე მრეწველი ბილიკები ამ დროისთვის უკვე დიდი ხნის გათელილი ყოფილა და ლითონსამსხმელო საქმეშიც მდიდარი გამოცდილება შეუძენიათ. ძველს ბრძოლებს.

მეტალურგიის განვითარებისა და ამასთან დაკავშირებით

აღებშიცემის გაცხოველების ბაზაზე უკვე მოჩანს პირველყოფილი თემური წყობილების ბზარი — ეგრეთ წოდებული გვაროვნული არისტოკრატიის გამოყოფის პროცესი. მართლაც, ერთი მხრივ, ვხედავთ სამარხებს, რომლებშიც წინა პერიოდთან შედარებით ავტი, მაგრამ საერთოდ ზომიერი რაოდენობის ნივთებია, ხოლო, მეორე მხრივ, მოიპოვება მეტად მდიდრულ ინვენტარიანი სამარხები. ამ სიმდიდრეს უმთავრესად ანტიმონიანი ბრინჯაოს ცულები, შუბისწვერები, სატევრები და ნაირნაირი სამკაულები შეადგენს (ტაბ. X—XII). აქაური ცულები (ტაბ. X, სურ. 6—9) ზოგადად იმ ტიპისაა, როგორიც საჩხერიდან გავიცანით, მაგრამ ბევრ მათგანს ეტყობა ხანგრძლივი გარდაქმნა განვითარების, ზოგჯერ კი ამკარა გადაკეთების კვალი. გვარის თუ ტომის მეთაურთა სამარხებში აღმოჩენილი ცულების ერთ ნაწილს სავსებით დაუკარგავს სამეურნეო თუ საბრძოლო იარაღის ფუნქცია და ისეთი ფორმა მიუღია, რომელიც მხოლოდ საკულტო-სარიტუალო ან საზეიმოდ გამოსატან ნივთს შეეფერება. მათი პირი ნახევარმთვარისებურია, ზოგჯერ წვერაკაკული, ტანი — ღვლარკნისი, სატარე პილი — ძლიერ ვაწრო. ამას გარდა, ცულს ამკობს რელიეფულად გამოსახული ცხვრის თავები და გეომეტრიული ორნამენტი (ტაბ. XI, სურ. 1, 2). ცხადია, ამგვარი სამკაულებით ცულს „დატვირთვა“ უკვე იმას მოწმობს, რომ მას ფუნქცია დაუკარგავს და საზეიმო-სარიტუალო საგნად ქცეულა. ყუამილიანი ცულების ასეთივე განვითარებაა დადასტურებული ლურისტანში. სხვათაშორის უნდა ითქვას, რომ ლურისტანის გადაგვარებულ ცულებთან ახლო დგას ბრილში აღმოჩენილი ერთი საგანიც, რომელიც მოყვანილობით მოგვაგონებს პაწია ცელს თუ ნამგალს (ტაბ. XI, სურ. 3). საფიქრებელია, რომ ის დროშის ტარს ამკობდა და თანაც მას სიმბოლიკური მნიშვნელობა ჰქონდა. ზუსტად ასეთივე ნივთები აღმოჩენილია დიგორში¹. დაახლოებით ამგვარივე მოყვანილობა აქვს ინდოეთში ამონათხარ ბრინჯაოს პატარა ხერხებს². ისინი ეკუთვნის ინდოევროპელთა წინარე მოსახლეობას — ხეთურ-იბერული ხალხების წინაპარ ხარობს.

ბრილის ძველს სამარხებში აღმოჩენილი შუბისწვერები საკმაოდ მოხდენილი და თანაც საიმედო საბრძოლო იარაღი (ტაბ. X, სურ. 10—12). სამაგიეროდ, ასე არ ითქმის სატევრებზე,

¹ Материалы по археологии Кавказа, вып. VIII, М., 1900, гл. 226, 227, таб. CXIV, 2-7; гл. 273—275, таб. CXV, 1-3, CXVI, 1-2, сур. 210.

² М. Д а л к е й, Древнейшая культура долины Инда, таб. XXIII, 1.

(ტაბ. XII, სურ. 4 — 7). მიუხედავად იმისა, რომ ზოგიერთ მათგანს უკვე საკმაოდ მკვეთრად აქვს გამოსახული შუა ქედი, (ტაბ. XII, სურ. 7), რომელიც იარაღს სიმტკიცეს მატებს, ისინი ძლიერ პატარებია და უფრო მოგვაგონებს ორპირიან დანებს, ვიდრე სატყეურებს. ზოგი ავტორი მათ შეცდომით უწოდებს შუბისწვერებს. ზოგიერთი სატყეურის ყუნწი ხერხის პირის მსგავსადაა დაკბილული. ეს აადვილებდა იარაღის მტკიცედ გაჭეპვას ხის ან რქის ტარში, რომლის არაერთი ნაშთი არ შემონახულა. არის სატყეურები, რომელთაც მჭრელი პირებიც დაკეცილი აქვთ. უეჭვლია, რომ ასეთი ტრადიცია მომდინარეობს კაეის ხელშუბის წვერებისაგან (ტაბ. X, სურ. 1) და მიზნად ისახავს მსხვერპლისათვის მწვავე ტყიკალების მიყენებას. შეიძლება ამგვარ იარაღს იყენებდნენ წვრილ საგნების გასახერხადაც.

სამარხებში გვხვდება ძლიერ ბევრი სამკაული. ამ დროის სამაჯურები პრიმიტიული იერისაა. თითოეული მათგანი მოგვაგონებს პირგახსნილ რგოლს, რომლიც შიგნითა მხარე გაბრტყელებულია, ხოლო გარეთა — მომრგვალებული ან ორწახნაგიანი (ტაბ. XII, სურ. 6). უფრო მეტი მრავალფეროვნებაა ქინძისთავეებში. ყველა ისინი საკმაოდ მოზრდილებია. ზოგიერთის თავი დისკოს მოგვაგონებს (ტაბ. XII, სურ. 5), ზოგისა — პირამიდას, სხივების კიდე — სოკოს ან გაშლილ ქოლგას. პირველი მათგანი თავსამკაულად ყოფილა გამოყენებული, დანარჩენი კი, ამას გარდა, ტანსაცმლის შესაკრავად უხმარიათ. ძლიერ ჰყვარებიათ ნაირ-ნაირი საკიდების ტარება. არის ბრინჯაოსა და ვერცხლის პირიპირზე გადადებული ოვალური რგოლები. ისინი წარმოადგენს საჩხერის მასალების განხილვის დროს მოხსენებული ოქროს სასაფეხქლე სამკაულის განვითარებულ ვარიანტს. არის ვერცხლის ბოლო ზვია ფირფიტები, გვხვდება ბრინჯაოსაგან ჩამოსხმული ვერძისათვის გამოსახულებანი (ტაბ. XII, სურ. 1), აღმოსავლურ-ქართული ცულის (იხ. ქვემოთ) მოყვანილობის საკიდები, აგრეთვე ვერძისთავეებით შემკობილი (ტაბ. XII, სურ. 2), და რაღაც ნარეკა, ფანტასტიკური არსების გამოსახულებანი. ამ უკანასკნელს ვერძის თავი, ბრილური ცულების მსგავსი გაშლილი ფრთები და ნიჩბის მოყვანილობის ბოლო აქვს; ფრთებსა და ბოლოს შორის მოთავსებულია მზის სიმბოლიკური გამოსახულებანი. ამ ნიშნების მიხედვით უნდა ვიფიქროთ, რომ აღწერილი საკიდი (ტაბ. XII, სურ. 3) სარიტუალო საგანს ან ავგაროზს წარმოადგენდა. ძველი მატერია-

კულტურის ნაშთებს შორის ხშირად ზედებიან ამგვარ საგნებს. ისინი აღმოჩენილია დიგორში¹. კიდეც უფრო რთული გაშოსახულებანი ცნობილია ძველი ინდოეთიდან. იქ აღმოჩენილ ზოგაერთ ფანტასტიკურ არსებებს აქვს ადამიანის სახე, ხარის რქები და წინა ნაწილი, სპილოს სორთუმი და ვეფხის ბოლო ნაწილი. დიქრობენ, რომ ასეთ არსებაში შერწყმულია რამდენიმე ღვთაება². ზოგიერთი ასეთი გამოსახულების შემადგენლობაში ცხვარიც მონაწილეობს. ბრილის ბრინჯაოს საგნებს შორის ცხვრის ორი დამოუკიდებელი ქანდაკებაც მოიპოვება. ორთავე შემთხვევაში გამოსახულია სამ-სამი ცხვარი. ცხვრის ქანდაკებათა სიჭარბე უბრალო შემთხვევითობით არ აიხსნება. იგი უპირველეს ყოვლისა, იმას მოწმობს, რომ ღრმა ხეობებში მსხდარ ჩვენს წინაპრებს, მეტა-ლურგიასთან ერთად, დაწინაურებული ჰქონიათ მეცხვარეობაც. მეტად ნოყიერი ბალახით შემოსილი ვრცელი ალპიური საზაფხულო საძოვრები ზემო რაქაში კარგი წინაპირობაა მეურნეობის ამ დარგის გასავითარებლად. უნდა ვიფიქროთ, რომ ცხვარს ზამთრისათვის მაშინაც ჩრდილო კავკასიის ტრამალებისაკენ ერეკებოდნენ. მეცხვარეობის განვითარება იმდროინდელი ადამიანების იდეოლოგიაში იმით აისახა, რომ გახშირდა ამ ცხოველის გამოსახვა მხატვრულ საგნებზე. ამავე დროს ცხვარს მიაწერდნენ ავა თვალის საწინააღმდეგო მნიშვნელობას. ზოგმა ხალხმა იგი ღვთაებრივ თვისებებითაც კი აღჭურვა. ამიტომაც, რომ ბრილურ ნივთებზე მას ვხედავთ სარიტუალო ტულებსა და მზის სიმბოლოებთან ერთად.

ზემოაღწერილი ბრინჯაოს იარაღები და სამკაული თითო სამარხში ათეულობით გვხვდება. კიდეც უფრო ბევრია პასტის წვრილი იოტები, რომლითაც, როგორც ჩანს, ტანსაცმელი იყო შემკული ნაირ სახეობად. როდესაც სამარხებში მათ განლაგებას ვაკვირდებით, თვალწინ წარმოგვიდგება მძივებით მოჭარგული ზევსურული სამოსი.

ქვის სამკაულებიდან მხოლოდ სარდიონისა და გიშრის მძივებია გვხვდება. ერთიცა და მეორეც საკმაოდ უხეში ნახელავია. ეს განსაკუთრებით ითქმის გიშრის მძივებზე. ჩანს, რომ პირველი ნაბიჯები იდგმებოდა ზემო იმერეთის გიშრის საბადოების ადამიანის სამსახურში ჩასაყენებლად.

ბრილში დამოწმებული ძვ. წ. II ათასეულის შუა ხანების არქეოლოგიური კულტურა განცალკევებულად არ გამოიყურება სა-

¹ МАК, VIII. გვ. 220, 279, ტაბ. XCIII. 1.

² Э. Махкеев, დასახ. ნაშრ. გვ. 71, 72.

ქართველოში. მისი შესატყვისი ძეგლები მიეკუთვნება შიდა ქართლის ჩრდილო ნაწილში (სოფ. სოფ. ქვასათალი და ნული)¹, თრიალეთში (ს. ოზნა) და კავკასიის ქედის ჩრდილო კალთებზე — დიგორში და დაღისტანში². სხვადასხვა დროს აღმოჩენილი ნივთები ამ კულტურის კვალს წარმართავენ სვანეთისაკენ (ტაბ. XIII) და შემდეგ აფხაზეთისაკენ, სადაც ამ დროს გავრცელებულია ვებერთელა ქვის სამარხები ანუ დოლმენები³.

ამით შეიძლება დავასრულოთ შუა ბრინჯაოს ხაზის დასავლურ-ქართული კულტურის მოკლე მიმოხილვა. მასალის გაცნობამ დაგვანახვა, რომ ეს, თავისი დროისათვის განვითარებული კულტურა ადგილობრივია. სხვაგვარი დასკვნის გამოტანა შეუძლებელია, რადგანაც მკვლევარს საშუალება ეძლევა კვალდაკვალ გასდოს ადგილობრივი წარმოების მთელ პროცესს, მადნის ამოღებიდან ნივთების დამზადებამდე.

მოკლედ მიმოვიხილავთ ამავე დროის აღმოსავლურ-ქართულ კულტურას, თრიალეთის გათხრების მიხედვით⁴.

შუა ბრინჯაოს ხანიდან საქართველოსა და კავკასიაში მნიშვნელოვანი გარდატეხა დაიწყო. ბრინჯაოს მეტალურგიის განვითარებამ ზელი შეუწყო მიწათმოქმედების დაწინაურებას. გამრავლდა შინაური პირუტყვიც. ყოველივე ამან უზრუნველყო მოსახლეობის გონებრივი აღზადების უჩვეულო ზრდა. სამეთუნეო ჩარხის გამოგონების წყალობით შესაძლებელი გახდა კერამიკული წარმოების აყვავება. თუმცა ჩვენში მოშინაურებული ცხენი ჯერ კიდევ არ იყო, მაგრამ სატრანსპორტო საშუალებანი მაინც განვითარებული ჩანს: აკეთებდნენ ხის ორ ან ოთხთვლიან მძიმე ეტლებს, რომლებშიც ხარებს აბამდნენ. შესაძლებელი გახდა შორეულ ქვეყ-

¹ ქვასათალის ნივთები, რომელიც ისტორიის ინსტიტუტის ექსპედიციამ მოიპოვა 1947 წ., გამოქვეყნებული არ არის; ნულის გათხრების დღიურები გამოაქვეყნეს ე. პჩელინამ და ა. სმირნოვმა, იხ. Известия Юго-Осетинского научно-исследовательского Института Краеведения, вып. I, Сталинград, 1933, გვ. 287—297. ნულის მასალის მოკლე მიმოხილვას ვნახვთ აგრეთვე ბ. კუტუტინის შრომაში: Археол. маршру. эксп. 1945 года, გვ. 31—35.

² А. П. Круглов, Предскифские памятники сев.-вост. Кавказа.

³ М. М. Иващенко, Исследование архайических памятников матерьяльной культуры в Абхазии, გვ. 9—44.

⁴ Б. А. Кухтин, Археологические раскопки в Триалети, I, გვ. 78—100; მისივე, Археологические раскопки 1947 года в Цалкинском районе, Тб. გვ. 11—26.

ნებთან უფრო მჭიდროდ დაკავშირება, ვიდრე ეს წინა საფეხურზე იყო.

შუა ბრინჯაოს ხანის ყველაზე მეტი ძეგლები მიკვლეულია თრიალეთში. ესენია ღიდრონი ყორღანები. მათი ერთი ნაწილი აღ-რევე გაუძარცვავთ, ხოლო სხვებმა ჩვენს დრომდე შემოინახა მიცვა-ლებულთათვის ჩატანებული ნივთები, რაც-კი მიწას გადაურჩა. მართალია, ჩვენთვის ჯერ კიდევ კარგად არაა ცნობილი იმდროინ-დელი მოსახლობები, მაგრამ ყორღანები საშუალებას გვაძლევს წარმოდგენა შევიწუშავოთ მოსახლობის ზოგიერთ მხარეზე მანძ. გავიცნოთ ზოგიერთი ყორღანის შინაარსი.

სოფ. კუშითან მდებარე ორი ყორღანი, რომლებიც თვისაც XIX საუკუნეში თურქეთიდან გადმოსახლებულ ბერძნებს ღიდი და პატარა თოფქარი შეურქმევიათ, გათხრების დაწყებამდე წარ-მოადგენდა ქვათა ვეებერთელა გროვებს, რომელთა სიმაღლე 5 მ აღწევდა. მათს თავდაპირველ ზომაზე მეტნაკლებად ზუსტი წარ-მოდგენის შესამუშავებლად საჭიროა ვიცოდეთ, რომ ადგილობრი-ვი მოსახლეობა ყორღანებიდან სისტემატურად ზიდავდა სამშენებ-ლო ქვას.

როგორი იყო ამ ყორღანებში გამართული სამარხები? წარმო-ვიდგინოთ რიყისა და კლდის ქვისაგან, შემამტკიცებელი ნივთიერე-ზის (კირი, თხა) გარღშე, აგებული ვეებერთელა დარბაზი, სიმაღ-ლით 4 მ, ხოლო სიგრძე-სიგანით 12—13 მ (დარბაზის ფართო-ბი 175 კვადრატულ მეტრს აღწევს); დარბაზს მხოლოდ 3 კედელი აქვს და გახსნილია აღმოსავლეთის მხრით. გათხრების ხელმძღვანე-ლი ბ. კუფტინი ფიქრობს, რომ ასეთი დარბაზები თავის დროზე ხის ძელებით იყო გადახურული, თუმცა სახურავის არავითარი ნაშ-თი იქ არ შენახულა. სამაგიეროდ, მთელი ნაგებობა ავსებული იყო რიყის ქვით, რომლის საერთო წონა ორიათას ტონას აღემატებოდა. ძნელია დავიჯეროთ, რომ ჩვეულებრივი სახურავი ასეთ სიმძიმეს გაუძლებდა.

არც მიცვალებულთა ჩონჩხები აღმოჩენილა დარბაზებში. ფიქ-რობენ, რომ მათ ვერ გაუძლეს საუკუნეებს და დაიფერფლნენ, ან კიდევ გვამები დაკრძალვის წინ დასწევს ჰირისუფალთ. სა-მაგიეროდ ჩვენს დრომდე მოაღწია მიცვალებულთათვის ჩატანე-ბულმა ბევრმა ნივთმა, თუმცა, რასაკვირველია, ყველამ კი არაა. აი, მაგალითად, რა აღმოჩნდა პატარა თოფქარის დარბაზში: შუა. ნაწილში, სადაც უნდა ყოფილიყო მიცვალებულის ნეშტი, იპოვნეს

ვერცხლის მარილებით გაჟღენთილი და ამიტომ სრულ გაქრობას
გადარჩენილი ხის რომელიმე საგნის მცირე ნაშთები. ფიქრობენ,
რომ მათი სახით უნდა გვექონდეს მდიდრულად შემკული კოლოფის
ნატეხები. მართლაც იქვე აღმოჩნდა სხვადასხვა სახეებით შემკულ
ოქროს ფირფიტის ნატეხი, რომელიც კოლოფზე უნდა ყოფილიყო
შემოკრული. იქვე იყო ვულკანური ზინისაგან დამზადებული ის-
რისწვერები და კაპარკის ჩამოსაკიდებელი ვერცხლის ყური, აგ-
რეთვე კოპებით შემკული ოქროს მილაკი და ასეთივე კოპებით და
ამოზურცული კონცენტრული წრეებით შემკული ოქროს ორი ნივ-
თი, რომელთაგან თითოეული მოგვაგონებს ცალმხარეზე დახურულ
დაბალ (3 სმ) ცილინდრს. სამარხის ცენტრალური ნაწილიდან აღსა-
ნიშნავია ობსიდიანის კარგად დამუშავებული ფირფიტები და ოქ-
როს ორი მედალიონი, რომელთა ნაპირს შემოუყვება ამოზურცუ-
ლი ზონარორნამენტის ორი წრე, ხოლო შუა ადგილი უკავია 8-სებურ
სპირალებს ანუ „ზენურ“ ხეიბს, განლაგებულთ მედალიონის
ნაჩვრეტის გარშენო; ოსპისებრი მოყვანილობის ოქროს ხლთი ფუყე
მძივი, ოქროს ფირფიტები და სხვ. მისთ.

სამარხ-დარბაზის დანარჩენ ადგილებში აღმოჩნდა თიხის ოდეს-
ღაც მთელი, მაგრამ ზედ დაწოლილი ქვებისაგან შემდგენი და-
ლეწილი უამრავი ჭურჭლის ნატეხები. ისინი შემკულია სხვადასხვა
სახეებით. აქ ყოფილა შავპრილა ზედაპირიანი ჭურჭელი, რომელ-
საც გარდისფერი ან ლეგა სარჩული აქვს, აგრეთვე — ფერფლის
ფერა და წითლად მოხატული კერამიკა. სამარხის შუა ნაწილში და
კედლების გასწვრივ მდგარა დიდრონი ყურიანი და უყურო ჭურჭ-
ლები, რომელთა მხრებს ამკობს პაწია კოპები ან გეომეტრიული
სახეები. წითელ ჭურჭლებზე შავი საღებავით მოხატულ სახეებში
მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია ტალღისებრ ხაზებს, რომლებიც
წყლის სტიქიის სიმბოლურად გამოცემას წარმოადგენს.

ყორღანში აღმოჩენილი ნივთები აშკარად მიუთითებს იმაზე,
რომ შუა ბრინჯაოს ხანაში თრიალეთში მოსახლე ქართველი ტო-
მების კულტურა იმასთან შედარებით, რაც წინა საფეხურზე გავი-
ცანით, არაჩვეულებრივ წასულა წინ და მათი ცხოვრებაც უფრო
შეძლებული გამხდარა. ყორღანის ქვეშ დამარხებული ნაგებობა, ალ-
ბათ, ზოგიერთ მითითებას მოგვცემს იმდროინდელ საცხოვრებელ
ბინებზედაც, რამდენადაც საფიქრებელია, რომ ჭირისუფალნი თა-
ვისი მიცვალებულის სამარხს იმგვარადვე გამართავდნენ, როგორ-
საც მათი საცხოვრებელი წარმოადგენდა.

შეუძლებელია, ამ მცირე ნაშრომში, ცალ-ცალკე განვიხილოთ თრიალეთში გათხრილი უამრავი ყორღანი. ამჯერად ჩვენ უნდა დავკმაყოფილდეთ იქ დამოწმებული კულტურის ზოგადი მიმოხილვით, ძირითადად იმ ნაშრომის მიხედვით, რომელიც ამის შესახებ ბ. კუფტინმა გამოაქვეყნა და რომლის არსებითი დებულებანი ჩამოყალიბებულია მისი (ნაშრომის) რედაქტორის, აწ განსვენებული აკადემიკოსის სიმონ ჯანაშიას უშუალო მონაწილეობით.

გარდა ზემოთ უკვე გაცნობილი ტიპისა, თრიალეთში დამოწმებულია კიდევ ორი სხვა ტიპის ყორღანი. ესენია ორმოიანი და უორმოო ყორღანები. პირველი მათგანის ქვეშ, როგორც სახელწოდებაც გვაჩვენებს, მოთავსებულია რამდენადმე წაგრძელებული (5—3,5 მ) სწორკუთხედისებური ორმო, სიღრმით ზოგჯერ 8 მეტრამდე. ორმო გრძელი ღერძით დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. ბევრ შემთხვევაში ძიწის ზედაპირიდან ორმომდე ჩადის დამრეცი თხრილი ანუ დრომოსი, რომელიც ისევე, როგორც ორმოც, თავის დროზე დასტრული ყოფილა მუხის მსხვალი ძელებით. დრომოსი ის გზა იყო, რომლითაც მიცვალებული, მისთვის გატანებული ნივთები და საგზალი ჩაქონდათ ორმოში. მიცვალებულის გვამს, როგორც ერთ ყორღანში დამოწმებული ფაქტი გვაჩვენებს (ამაზე ქვემოთ), ხარებშებმულ ეტლზე სდებდნენ და ასე ჩაქონდათ ორმოში. მიცვალებულის გარშემო საგზლისა და ნივთების სათანადოდ განლაგების შემდეგ, ორმოს და დრომოსს სახურავს უკეთებდნენ და მერმე იწყებოდა მის ზემოთ მიწისა და ქვის ბორცვის ამოყვანა. თრიალეთის მაგარი, ვულკანური ტუფების გამოსავლებიდან ქვის პოტეხა და საოცარი სიდიდის ყორღანის (ღაბეტ. 30—50 მ, სიმაღლე 3—14 მ) ამოყვანა, რასაკვირველია, ერთი-ორი დღის საქმე არ იყო გვარის თუ ტომის თუნდაც 100—200 წევრისათვის. ცხადია, ამ საქმეში ყველა მონაწილეობდა. შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ყორღანის გამართვას ასწრებდნენ იმ დღეებში, როცა მიცვალებული ჯერ კიდევ შინ ესვენა და სანამ ჰილისუფალნი ამ დროს რელიგიურ წესებს ასრულებდნენ. დაკრძალვის დღეს ის-ღა რჩებოდათ, რომ გაჩირაღებული დრომოსით უკვე გამზადებულ სამარხში ჩაესვენებიათ გვამი, სულის საქმე შეესრულებიათ და შემდეგ კარი ამოეჭოლათ.

მეორე ტიპის ყორღანების განმასხვავებელი ნიშანი ის არის, რომ მათ არც ორმო და არც დრომოსი არ გააჩნიათ. მიცვალებულს,

როგორც ჩანს, პირდაპირ ასევეზბდნენ დედამიწის ზედაპირზე და მასზე ამოჰყავდათ ბორცვი.

თუმცა გამთხრელებს არაფერი შეუნიშნავთ ამის მსგავსი, მაგრამ შეუძლებელია ვიფიქროთ, რომ მიცვალებულის გვამი ამ შემთხვევაში არაფრით არ ყოფილიყოს დაცული მსწრაფლ გასრესისაგან. ცხადია, უორმოო ყორღანებშიცაა საკარაუდებელი ხის ან ქვის მტკიცე ნაგებობა, რომელსაც ზედ დაყრილი ქვისა და მიწის სიმძიმისაგან უნდა დაეცვა მიცვალებულის გვამი ან ფერფლით სავსე თიხის ჭურჭელი, თუ კი, როგორც ბ. კუფტანი ფიქრობს, იმ დროს მართლა მისდევდნენ ჩვენი თრიალეთელი წინაპრები მიცვალებულის კრემაციის წესს.

3500 წლის მანძილზე მიწაში ყოფნას, თრიალეთის ბუნებრივ პირობებში. ვერ გაუძლებდა ხის კერპითარჩენილი ნაგებობა თუ სახურავი. ხის ძელები დამპალა და ჩამზღვლეულა, ხოლო მასთან ერთად ორმოში ჩაცვენილ ქვებს და მიწას სულ ერთიანად დაუღწვია ჭურჭელი და სამკაული. მხოლოდ ზოგიერთი მათგანი გადარჩენილა შემთხვევით.

აურაცხელი ნატეხებისაგან შესაძლებელი გახდა თიხის ჭურჭელთა შეკოწიწება, რომელთა შორის ბევრი პირდაპირ მომზიბვლელი სილამაზისაა. ესენია ვარდისფრად ან წითლად შეღებილი დიდი, უყურო ქოთნები, ქვევრები და ქილები, წითლად შეღებილი სადა ჭამები, ამობურცული ან ამოკვეთილი სახეებით შემკული შავპირილა წოწოლა ქოთნები და უფრო მომცრო ჭურჭელი.

ჭურჭლის შემამკობელ სახეთა შორის განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს გეკლის (ტაბ. XIV, სურ. 1) და ფრინველის გამოსახულებანი და ჭერას, სამკუთხედების, სვასტიკის, სპირალის და სხვა მოტივები (ტაბ. XIV, სურ. 2). ძლიერ გავრცელებულია ტალღისებური ხაზებიც.

აღსანიშნავია, რომ ფერებათ მოხატული ჭურჭელი თრიალეთს გარდა ამიერკავკასიის სხვა ადგილებშიც გვხვდება, მაგრამ თრიალეთურისაგან იგი საკმაოდ განსხვავებულია. (ისაგან განირჩევა, მაგალითად, ისტორიის ინსტიტუტის მცხეთის ექსპედიციის მიერ მოპოვებული ჭურჭლები ნარეკავში, მცხეთიდან 4—5 კლმ მანძილზე, ჩრდილოეთით.

მშვენიერ თიხის ჭურჭელთან ერთად თრიალეთის ყორღანებში დიდი რაოდენობით შემოგვინახა ოქროსა და ვერცხლის სამკაული და ჭურჭელი. აქ შევხვდებით ფერადი ქვებით მოოქვილ და წვრი-

ლი გავარსით შეძეულ ოქროს მსხვილი მძივებისაგან შედგენილ ყელსაბამს, რომელშიც, ამას გარდა, შედის ოსტატურად დამუშავებული, ოქროს ბუდეში ჩამჭდარი აქატის კულონი (ტაბ. XV, სურ. 4), ფერადი ქვებით მოოქვილ ოქროსთავიან ვერცხლის ქინძისთავეს, ოქროს ქინძისთავეს (სურ. 5), სხვადასხვა სახეებით შემკულ ოქროს ჩივთებს (სურ. 1—3), რომელიდაც ცხოველის ოქროს ქანდაკებას, ოქროს მილაკებს და სხვ. მისთ.

შეუძლებელია. ხოტბა არ შევასხათ ჩვენს წინაპართა მაღალ კულტურას. როდესაც ვუძკერით თრიალეთერ ოქროსა და ვერცხლის ჭურჭელს, განსაკუთრებით მის ისეთ ნიმუშებს, როგორიცაა ოქროს ორი ფიალა (სურ. 6, 7), ვერცხლის პაწია სარწყული და ვერცხლისავე თასი. ერთ-ერთი ფიალა (ტაბ. XV, სურ. 6) დამზადებულია ბაჯალო ოქროს ერთიანი ფურცლისაგან და აქვს საკმაოდ შემალეზული, დაფანჯრული ქუსლი (ფეხი), რომლის მომრგვალო ბუდეებში ზის ძვირფასი ქვის ლამაზად გამოთლილ-გაპრილებული თვლები. ფიალის კედლებს გარედან ამკობს ოქროს ფურცლისაგან ცალკე გამოქრილი ხეიბი, წვრილი გავარსი და ღია-ვარდისფერი სარდაონისა და ფირუზის თვლები. ბრინჯაოს ზანის ქართული ოქრომჭედლობის ამ ძეგლის ბადალი ბევრი არაფერი მოეპოება მსოფლიო არქეოლოგიას.

არა ნაკლებ საყურადღებოა ვერცხლის თასი, რომლის შემალეზულ ფუყე. ფეხს ზემოთ ამოკვეთილ-ამობურცულია ლოტოსის ყვავილი, ხოლო ტანზე მოთავსებულია ორი ფრიზი, რომელთაგან ქვედაზე ვხედავთ ერთმანეთს უკან მიმავალ ცხრა ფურ და ხარბრემს (ტაბ. XVI), ხოლო ზედაზე — კიდევ უფრო საყურადღებო სცენას: ერთ ადგილას გამოსახულია ცხოველების (ნაყოფიერების) ზე და მის წინ — სკამი. სკამთან დგას მამაკაცი, რომლის სახე რაღაც ცხოველურ იერს ატარებს და ამ მხრივ ძლიერ მოგვაგონებს ხეთურ გამოსახულებებს. ამათთანვე აკავშირებს მას ჭვინტიანი ფეხსაცმელი და მოკლე ჭუბა (ხიტონი). მამაკაცს ცალი ხელით აუწევია წელწვრილი მაღალი სასმისი, სწორედ ისეთი მოყვანილობის, რომელსაც შემდეგ გავიცნობთ მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მოღვაწეობის დახასიათებასთან დაკავშირებით. მამაკაცის წინ დგას ფეხმაღალი სამსხვერპლო, ხოლო ამ უკანასკნელის მარჯვნივ და მარცხნივ წევს ორი ცხოველი, თავით მამაკაცისაკენ მიქცეული. სამსხვერპლოსთან დგას მაღალ ცილინდრულ-ფეხიანი ჭურჭელი, ალბათ წმინდა სითხისათვის (სასმელისათვის) განკუთვ-

ნილი. აქეთკენ (მამაკაცისა და საკუთხეველსაკენ) მოემართება ერთ რიგად დაწყობილი 23 მამაკაცისაგან შემდგარი პროცესია. თითოეულ მონაწილეს ისეთივე სასმისი უპყრია ხელში, როგორიც სკამთან მდგომ მამაკაცს და სახე და ჩაცმულობაც მისი მსგავსი აქვს, თუმცა მათ სამოსს რომელიღაც ცხოველის (მგელი, ძაღლი, მელა?) კუდი ჰკიდია.

უმართებულო არ იქნება თუ ამ გამოსახულებებში დავინახავთ ნაყოფიერების ღვთაებასთან დაკავშირებული რიტუალის შესრულების ერთ-ერთ მომენტს.

სამწუხაროდ, ძლიერ დაზიანებულია ვერცხლის პაწია სარწყული, რომლის ზედაპირი მთლიანად დაფარული ყოფილა მრავალი გამოსახულებით. ჩვენამდე მოღწეულ ნატეხებზე ადვილად გაირჩევა ტყე და მასში — ტახები, ირმები, თხები, არჩვები და სხვა ცხოველები, რომელთაგან ზოგს მკერდში ისრები აქვს გარჭობილი, რაც იმაზე მიგვითითებს, რომ ჩვენს წინაშეა გარკვეულ ცხოველთა ადგილგზირივი სამყარო და ნადირობის სცენა.

იარაღ-საჭურველი თრიალეთის ყორღანებში მაინცდამაინც ბევრი არ ჩნდება. იგი ამოიწურება ობსიდიანის ისრისწვერებით, ბრინჯაოს ერთი შეხისწვერით და სატევრით; აღმოჩენილია ვერცხლის სატევრებიც, რომლებსაც, რასაკვირველია, მხოლოდ სარიტუალო დანიშნულებას თუ მიეწერათ, თორემ საბრძოლოდ არ გამოდგებოდა.

როგორც ვხედავთ, ჩვენი წინაპრები არაფერს იშურებდნენ თავიანთ მიცვალებულთათვის. ისინი ცდილობდნენ, რაც შეიძლება სრულად გაეტანებიათ ყოფილივე ამ ქვეყნიური, მათი რწმენით, იმ ქვეყანაშიც გამოსადეგი. იარაღ-საჭურველი, სამკაული და ჭურჭელი — აი ყველაფერი ის, რაც აქედან შემოინახა. მაგრამ ამას გარდა, უთუოდ სხვა რამესაც შეიცავდა ყორღანული სამარხები, რომ არაფერი ვთქვათ ხის ნაკეთობებზე, რომელთა უმნიშვნელო ნაშთები მართლაც აღმოჩნდა ზოგ სამარხში, იქ უნდა ყოფილიყო აგრეთვე ტანსაცმელი და საგზალიც — სასმელ-საჭმელი. მართლაც, უმართებულო იქნებოდა გვეფიქრა, რომ უამრავი თიხის ჭურჭელი, რომლითაც გარშემოწყობილი იყო მიცვალებულის ცხედარი, მარტო მარაგს წარმოადგენდა. უფრო ბუნებრივია ვივარაუდოთ, რომ ზოგი ჭურჭელი ავსებული იყო სასმელით, ზოგშიც ხორბალი ან ფქვილი იყო, სხვებში კიდევ ხორცსა და სხვ. მისთანა პროდუქტებს ათავსებდნენ. ეს უკანასკნელი სრულიად უეჭველადაა დამოწმებული: ყორღანებში აღმოჩენილია ცხოველთა ძვლები, უმთავრესად ხარის ძვლები.

ხარს, ვითარცა გამწევ ძალას, იმ დროის სამეურნეო ცხოვრებაში უკვე დიდი მნიშვნელობა მოუპოვებია. აქედან გასაგები ხდება მისი როლი საკულტო-სარიტუალო წესჩვეულებებშიც, კერძოდ, მიცვალებულის დაკრძალვასთან დაკავშირებით.

თრიალეთის ერთ-ერთ ყორღანში შემთხვევის წყალობით გადარჩენილა ხის ოთხთვლიანი, ძლიერ დიდი ეტლის ნაშთები. ჩანს, რომ ეტლით შეასვენეს მიცვალებული თავის საუკუნო სამყოფელში, და იქვე დახოცეს ეტლში შებმული ხარებიც. ყოველშემთხვევაში, ასეთ მოსაზრებას მხარს უჭერს სხვა ყორღანებში დამოწმებული ფაქტებიც.

თრიალეთში დამოწმებული დაკრძალვის წესი და დაკრძალულთათვის ჩატანებულ ნივთთა დიდი ნაწილი ბევრი ნიშნით უკავშირდება წინა აზიის ხეთურ-იბერიული კულტურის სფეროდან ცნობილ ფაქტებს, თუმცა ამასთან ერთად ისეთ ორიგინალობასაც ამჟღავნებს, რომლის შესატყვისს სხვაგან ვერ ვპოვებთ. ასეც იყო მოსალოდნელი, რადგან ამა თუ იმ კულტურის ერთი ნაკადი ზოლოდ იმდენად შეიძლება დაემთხვეს იმავე კულტურის სხვა ნაკადებს, რამდენადაც ერთი ხის ფოთლები ჰგვანან ერთმანეთს; მაგრამ დიდი ხანია ცნობილია, რომ სავსებით მსგავსი ორი ფოთოლიც-კი არ მოიძებნება ხეზე.

რა საერთო ნიშნებია მაინც ხეთურ-იბერიული კულტურის ამ ნაკადთა შორის? უპირველეს ყოვლისა, უნდა აღინიშნოს, რომ დაკრძალვის თრიალეთური წესი — მიცვალებულის დასვენება ოთხთვლიან ხის ეტლზე — დამოწმებულია ხეთური წარწერების მიხედვით. ეს წინააზიური ჩვეულება კავკასიის გზით უფრო გვიან გადასულა სკვითებშიც. ამას გარდა ურში, ძველი მესოპოტამიის ან განთქმულ ქალაქში, სამარხებში აღმოჩენილია ეტლები, რომელთა თვლები, მსგავსად თრიალეთურისა, შედგენილია ხის სამი ნაჭრისაგან. ზუსტად ამგვარი ეტლები დამოწმებულია სკვითთა ყორღანებში ყუბანში. როგორც ჩანს, წინააზიურ, ხეთურ-იბერიული კულტურის ნაკადებს ამიერ კავკასიის გზით შეუღწევია კავკასიის ქედს მღმამდ მდებარე რაიონებშიც, სადაც ისინი დიდხანს შენახულა. თრიალეთური ტიპის ეტლის თიხისაგან გამოძერწილი მოდელები ცნობილია ისევ მესოპოტამიიდან (კიში), წინა აზიის სხვა ადგილებიდან და ინდოეთიდან¹. მნიშვნელოვანია აღინიშნოს, რომ ზემოხსენებულ ვერცხლის თასზე გამოსახულ ადამიანთა პრო-

¹ Э. Максид, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 129, ტაბ. XXIX, 2.

ცესიის მონათესავე ღებლები შეიძლება ვნახოთ პცირე აზიაში, ხე-
თების უმნიშვნელოვანესი ქალაქის იაზილიკიას კლდეზე გამოკვე-
თილ სურათებში. თასზე გამოხატულ ადამიანთა სახეების და ტან-
საცმლის ტიპები კარგადაა ცნობილი იმავე ხეთურ სამყაროდან. თუ
ცალკეულ სამკაულებს ან მათი ღამზადების ტექნოკასაც მივაქცევთ
ყურადღებას, დავინახავთ, რომ წინა აზია ამ მხრივაც ბევრ პარა-
ლელს იძლევა. თითქმის სავსებით ერთნაირი ოქროს სასაფეთქლე
ხვებია აღმოჩენილი, მაგალითად, თრიალეთის ყორღანებში, ალაჯა
ეიიუკის (მცირე აზია) და ურის სამეფო სამარხებში. ძლიერ ახლო
ღგას თრიალეთის კულონი ურუკის (მესოპოტამია) კულონთან:
ორივე მათგანს ამკობს წვრილი იარაღით გახერეტილი აქატის დიდ-
რონი ფირფიტა და ოქროს პაწია ბუდეები სარდიონის (თრიალე-
თის კულონზე) და მინანქრის (ურუკის კულონზე) თვლებისათვის.
კეთილშობილი ლითონებისაგან (თრიალეთში მხოლოდ ვერცხლი-
საგან) იარაღის დამზადების ჩვეულებაც არაა უცხო ძველი მესო-
პოტამიისა და შემდეგ კრეტულ-მიკენური კულტურის გავრცელე-
ბის რაიონებისათვის¹. ბევრ საერთოს პოულობს თრიალეთური
ოქრომკვედლური ხელოვნება წინა აზიაში. ამ მხრივ აღსანიშნავია,
რომ სავსებით ერთნაირი წესითაა დამზადებული ზემოთ უკვე მოხ-
სენებული ცხოველის ქანდაკება თრიალეთიდან და ურში აღმოჩე-
ნილი თხის ქანდაკებანი: ორთავე შემთხვევაში ოსტატები მიმართა-
ვენ ხის მოდელზე ოქროს ფურცლის გადაჭიმვას.

მაგრამ ამ საერთო ნიშნებთან ერთად თრიალეთის კულტურას
აქვს კიდევ მეტი დამოუკიდებელი ელემენტები, რომლებიც მიუ-
თითებს ხეთურ-იბერული სამყაროს ჩრდილო ნაწილის განვითარე-
ბის საკუთარ გზებზე. ძველმა მესოპოტამიამ ისევე, როგორც საერ-
თოდ ძველმა აღმოსავლეთმა, არ იცის თრიალეთის ოქროს ფიალის,
ვერცხლის თასის და ვერცხლის სარწყულის მსგავსი ჭურჭელი.
სრულებით უცნობია გავარსით შემკული და ფერადი ქვებით
მოოჭვილი ჭურჭელი. ძლიერ შორეული მსგავსებაა კერამიკულ ნა-
წარმოებს.

კარგადაა ცნობილი, რომ ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნება
თრიალეთის კულტურის აყვავების ხანაში მონათმფლობელურ სა-
ხელმწიფოებს წარმოადგენდნენ. ჯერ-ჯერობით ძნელი გადასაწყვე-
ტია საკითხი, იცნობდა თუ არა იმ ეპოქაში თავის ქვეყანაში თრია-

¹ Дж. Пендлбери, Археология Крита, гл. 87, ფოტო 35 f და b,
М. 1950.

ლეთელი მოსახლეობა საზოგადოებრივი წყდბილების ამ ფორმას. საკითხის გადაჭრას ის ართულებს, რომ ჩვენ კარგად არ ვიცით, თუ ვინ იყვნენ დამარხული ზემოხსენებულ ყორღანებში: გვარის რიგითი წევრები, გვარის უფროსები თუ გვარისაგან ეკონომიურად და პოლიტიკურად გამოყოფილი არისტოკრატიის წარმომადგენლები. თუ თრიალეთის ყორღანები გვარის ან ტომის მეთაურებს ან გაბატონებული კლასის წარმომადგენელთ ეკუთვნით, მაშინ სადღაა გვარის რიგითი წევრების ან უქონელი კლასის წარმომადგენელთა სამარხები? თრიალეთში წარმოებულმა მრავალწლიანმა გათხრებმა ამ მხრივ ჩვენს ცოდნას ჯერ კიდევ სავსებით ვერ მოჰფინა ნათელი. მაგრამ ის ფაქტი, რომ ყველა გაუძარცვავი ყორღანი მეტნაკლებად ერთნაირად მდიდრული ავლადიდების შემცველია, სავარაუდოდებს ზღის თრიალეთის მოსახლეობაში დავინახოთ გვაროვნული წყობილების რღვევის გზაზე. მდგარი, ეკონომიურად კარგად მომარგებული ტომი. მეორე მხრივ, საომარი იარაღის სიმცირე, ეგებ, იმას მოწმობს, რომ გვარში ჯერ კიდევ არ არის გამოყოფილი დამთრგუნველი და დასათრგუნავი ფენები.

7. გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანა საქართველოში

აღმოსავლურ-ქართული კულტურის ძეგლები არქეოლოგიური მასალის შესწავლამ მეცნიერებს დაანახა, რომ მიუხედავად ზოგადი ერთიანობისა, საქართველოს სხვადასხვა რაიონში ამოთხრილი ძეგლები ბევრ თავისებურებას ამჟღავნებს. აკად. ს. ჯანაშიამ ამ ძეგლებში გამოჰყო ორი წრე — აღმოსავლურ-ქართული ანუ იბერიული და დასავლურ-ქართული ანუ კოლხური¹. თითოეული მათგანის ტიპიურ სახეს გზადაგზა გავიცნობთ. აღმოსავლურ-ქართული კულტურის შესწავლა მხოლოდ საბჭოთა პერიოდში დაიწყო. მართალია, დროდადრო რევოლუციამდეც წარმოებდა გათხრები, მაგრამ აღმონაჩენ მასალას სრულებითაც აიგანიხილავდნენ, როგორც ქართული კულტურის ძეგლებს. მაშინდელი არქეოლოგია მოწყვეტილი იყო ქართველი ხალხის ისტორიისაგან და ამიტომ ზოგად ხასიათს ატარებდა. თვით საქართველოს ძველი დედა-ქალაქის — მცხეთის — გვიანი ბრინჯაოს ხანის ძეგლებიც კი ზოგადი არქეოლოგიური მნიშვნელობის უბრალო მასალად იქცა მისი. გამოთხრება: უცხოელების ხელში.

¹ საქ. ისტ., გვ. 27..

1937 წლიდან მცხეთის არქეოლოგიური სიძველეების შესწავ-
ლა სისტემატური ხასიათი მიიღო. ეს ნაკარნახევი იყო ქართული
ისტორიული მეცნიერების განვითარების მაღალი დონით. მშობ-
ლიური და უცხო წერილობითი წყაროების კრიტიკულმა შესწავ-
ლამ ჩვენი გამოჩენილი მეცნიერი ს. ჯანაშია დაარწმუნა, რომ
ქართველი ტომების უძველესი მატერიალური კულტურის ძეგლე-
ბი საძებარია არა მარტო წინა აზიაში, საიდანაც, ზითომ, გვიან მო-
ვიდნენ ქართველები, არამედ საკუთრივ კავკასიაშიც, რომელ-
ც იმთავითვე შეადგენდა ხეთურ-იბერული ტომებით დასახლებულ
წინა აზიის ნაწილს. არჩევანი, ბუნებრივია, ზედა მცხეთას, რომე-
ლიც, ისტორიულ სარბიელზე თბილისის გაშლისამდე, პრაქტიკა-
საუკუნის განმავლობაში წარმოადგენდა საქართველოს პოლიტი-
კურსა და კულტურულ ცენტრს, მისი სახელმწიფოებრივი განვი-
თარების აკვანს.

მცხეთის არქეოლოგიური გათხრების დაწყება ჩვენი საუკუნის
50-იან წლებში სავსებით მომწიფდა. როგორც ცნობილია, 1936 წ.
ამხანაგ ლ. ბერიას ინიციატივით თბილისში დაარსდა ქართველ-
მცოდნეობის დიდი სამეცნიერო ცენტრი — ენის, ისტორიისა და
მატერიალური კულტურის ინსტიტუტი (შემოკლებით: „ენიმკა“).
მის ხელმძღვანელად დაინიშნა უკვე იმ ხანებში სახელმწიფო
ისტორიკოსი პროფ. ს. ჯანაშია, ხოლო კონსულტანტად — გამო-
ჩენილი სწავლული პროფ. ივ. ჯავახიშვილი. 1937 წ. მცხეთა-
ში გაიგზავნა არქეოლოგთა მცირე ჯგუფი, ალ. კალანდარიძის
მეთაურობით. მას დაევალა მიდამოების დაზვერვა მომავალი, ფარ-
თო მასშტაბის გათხრების დასაწყებად. ჯგუფმა წარმატებით შეას-
რულა ამოცანა და კიდევაც დაიწყო ძველი სამარხებისა და აბანოს
გათხრა არმაზისხევთან. ამ დროიდან დაწყებული მცხეთა იქცა სის-
ტემატური მეცნიერული გათხრების ადგილად.

მცხეთის ექსპედიციამ არა მარტო შუქი მოჰფინა ჩვენი სახე-
ლოვანი კულტურის ისტორიასთან დაკავშირებულ მრავალ სა-
კითხს, არამედ აგრეთვე ის იყო სავსე მუშაობის მეცნიერული
მეთოდებით შეიარაღებული კარგი სკოლა, სადაც გამოიზარდა
ახალგაზრდა სპეციალისტთა საკმაოდ მრავალი რიცხვანი კადრი.

ექსპედიციის მეცნიერული და აღმზრდელობითი წარმატებე-
ბის სულისჩამდგმელნი იყვნენ, უპირველეს ყოვლისა, მისი ხელ-
მძღვანელები: აწ. განსვენებული აკადემიკოსები ივ. ჯავახიშვილი
(1938-40 წ. წ.) და ს. ჯანაშია (1940-47 წ. წ.). ბევრ ქართ-

ველს, რომელიც მცხეთას გათხრების სანახავად მისულა, შეჰყვლია, დღესაც კარგად ახსოვს ყოველი ახალი აღმოჩენის გამო პატრიოტული გრძნობით გამთბარი ამ ორი დიდი მეცნიერის სახე და თანამშრომლებისადმი სიყვარულით: სავსე სიმკაცრე. ძეგლების ყოველმხრივი აღწერა-ფიქსაცია, მეცნიერული სიზუსტე, აუჩქარებელი დასკვნები, უმცროს თანამშრომელთა მომზადება საპასუხისმგებლო სამუშაოს ხელმძღვანელობისათვის, — აი რით ხელმძღვანელობდნენ ისინი და რას ასწავლიდნენ ექსპედიციის მუშაეებს.

არმაზისხევში 1937 წ. დაწყებული გათხრები თანდათან გაფართოვდა და მან მოიცვა მცხეთას თითქმის ყველა გარეუბანი: — საკუთრივ არმაზისხევე, სამთავროს მინდორი, ბაგინეთი, სარკინეთი... ამას გარდა, სადაზვერვო გათხრები ტარდებოდა უფრო შორს მდებარე ადგილებშიც, კერძოდ ნარეკევეში, ნიჩბისში და სხვა.

მცხეთაში ყველაზე უძველესი ძეგლები სამთავროს მინდორზე აღმოჩნდა. ეს სახელი მას იმიტომ შეერქვა, რომ იქ დგას XI საუკუნეში აგებული ტაძარი — სამთავრო. სამთავროს ველი მდებარეობს დაბა მცხეთის ჩრდილო განაპირას, არაგვის მარჯვენა ნაპირზე, საქართველოს სამხედრო გზის ორივე მხარეზე, შემოხსენებულ ტაძარსა და ბებრისციხეს შორის. ამ მინდორს ახლა არქეოლოგები უწოდებენ სამთავროს სამაროვანს იმიტომ, რომ იქ აღმოჩნდა ძველი ღრიის ბეერი სამარხი.

ეს სამაროვანი ჯერ კიდევ გასული საუკუნის ბოლო ათეულ წლებში გახდა ცნობილი არქეოლოგიური ძეგლების აღმოჩენებით, მაგრამ თავისი საბოლოო სიტყვა მას მაშინ არ უთქვამს. 1938 წლიდან საქართველოს სსრ მთავრობამ და სამეცნიერო დაწესებულებებმა სამთავროს სამაროვანის შესწავლას განსაკუთრებული ყურადღება მიაქციეს. იქ გაიგზავნა მცხეთის ექსპედიციის ორი რაზმი, რომლებსაც არქეოლოგები ალ. კალანდაძე და აწ განსვენებული მიხ. ივაშჩენკო მეთაურობდნენ. რაზმებმა იმუშავეს 1941 წლის ივნისამდე. გათხრები შეწყდა დიდი სამამულო ომის დაწყების გამო, ხოლო განახლდა მისი ძლევამოსილად დამთავრების შემდეგ, 1946 წ. 1946—48 წ.წ. სამთავროში ერთი რაზმი მუშაობდა, ალ. კალანდაძის მეთაურობით. ძეგლების დახასიათებას ამ მეცნიერთა საველე ანგარიშებისა და გამოკვლევების მიხედვით ვიძლევიტ.¹

¹ იხ. Вестник древней истории. 1948, № 3; Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях ИИМК, XXIV. იხ. აგრეთვე, გ. ლომთათიძე, არქეოლოგიური გათხრები საქართველოს ძველ დედაქალაქში, თბ., 1945-

სამთავროს სამაროვანი მრავალსართულიანია. ეს იმას ნიშნავს, რომ სამარხები იქ ფენებადაა განლაგებული: შედარებით ახალგაზრდა ძეგლები ნაკლებ ღრმად ძვეს მიწაში, ხოლო უფრო ხნიერები მათ ქვეშაა მოქცეული. სამთავროში სულ გაითხარა ორი ათასამდე სამარხი. ისინი ეკუთვნის ისტორიულა განვითარების დიდსა და თანაც უწყვეტ მონაკვეთს ძვ. წ. II ათასეულის შუა ხანებიდან ახ. წ. X საუკუნემდე. ამ სამარხებში აღმოჩენილი მასალა ძველევარს საშუალებას აძლევს წარმოადგინოს ქართული მატერიალური კულტურის განვითარების სურათი გაბმულად. დაახლოებით ორი ათასწუთასი წლის მანძილზე. ჯერჯერობით ჩვენი მიზანი იქნება მხოლოდ უძველესი ძეგლების გაცნობა და ამით მიხედვით აღმოჩენილ-ქართული ბრინჯაო-რკინის კულტურის შესახებ ზოგადი წარმოდგენის შექმნა.

გათხრების წყალობით გაირკვა, რომ მცხეთა ჯერ კიდევ შუა ბრინჯაოს ხანაში დასახლებულა. ამ დროის სამარხები, რასაკვირველაა, ბევრი არ შემონახულა. ეს არცაა გასაკვირველი, რადგანაც 2500-ზე მეტი წლის განმავლობაში სამარხების გაქრის დროს ისინი ინგრეოდა და, ალბათ, იძარცვებოდა კიდევაც. მიუხედავად ამისა, მაინც უფლება გვაქვს ვივარაუდოთ, რომ მერმინდელი შიდა ქართლი განვითარებული კულტურის ისეთსავე კერას წარმოადგენდა, როგორსაც თრიალეთი და საქართველოს ზოგა სხვა თემი. მართლაც, მცხეთიდან გორში შარავნით მიმავალ მგზავრს გზის მარჯვენა მხარეზე არ შეუძლია არ შენიშნოს საკმაოდ შემადლებული ბორცვები, რომლებიც თავის შიგნით უთუოდ ინახავს გარდასულ დროთა კულტურის ნაშთებს. ისინი ყორღანული სამარხებია, სამწუხაროდ, ჯერ გაუთხრელ-შეუსწავლელი.

ერთი ყორღანთაგანი თვით სამთავროს სამაროვანზე გათხარა ექსპედიციამ. ისევე, როგორც თრიალეთის ყორღანთა უმრავლესობაში, არც აქ შენახულა მიცვალებულის ჩონჩხის არავითარი ნაშთი. სამაგიეროდ, ყორღანმა შემოინახა საკმაოდ აღრიხდელა თიხის ჭურჭელი, სარდიონის, გიშრის და ოქროს მძივები, ცხოველთა ძელები, ბრინჯაოს ორფხიანი დანა და გრძელი (თითქმის 1 მეტრამდე) ოთხწახნაგა მახვილი. ეს უკანასკნელი თავისებურ ზიშტა მოგვაგონებს და განკუთვნილია არა იმდენად საჩეხად, რამდენადაც ზაძკერებლად. კავკასიაში სულ ორი ასეთი მახვილია ცნობილი:

ა. აფაქიძე, არქეოლოგიური გათხრები საქართველოს უძველეს დედაქალაქში; ჟურნალი „ბოლშევიკი“, 1945, № 6.

ერთი, როგორც ვნახეთ, მცხეთიდან და მეორე ძორაპესიდან (სომხეთი). მათი მსგავსი, ოლონდ ზომით უფრო მომცრო, მახვილგები მეტი რაოდენობითაა აღმოჩენილი ეგეოსის ზღვის ქვეყნებში და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპაში. ჩვენი მახვილი, ჩანს, მიუთითებს ამ ქვეყნებთან ქართველი ტომების კულტურულ-ეკონომიურ ურთიერთობას.

თუ ოთხი-ხუთი წლას წინად სამთავროს ყორღანული სამარხი შუა ბრინჯაოს ხანის ირთადერთ ძეგლად გამოიყურებოდა, ახლათანდათან მრავლდება იმავე დროის და რამდენადმე უფრო ადრინდელი ნივთები მცხეთის მიდამოებიდან. ამ მხრივ საყურადღებოა ექსპედიციის ბაგინეთის რაზმის (უფროსი მეცნ. კანდ. ა. აფაქიძე) მიერ აღმოჩენილი სპილენძის შუბისწვერები, რომლებიც ვახსენეთ საჩხერის მასალების დახასიათების დროს. იარაღის ეს ტიპი ცნობილია წინა აზიის მოსახლეობათა და სამარხთა ადრეული (ძვ. წ. III ათასეული) ფენებიდან და კავკასიაშიც რამდენიმე ადგილასაა აღმოჩენილი.

სამთავროს სამაროვანმა განსაკუთრებით გაითქვა სახელი გვიანდელი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანის ძეგლებით. ეს პერიოდი შადის დაახლ. ძვ. წ. XIII—V საუკუნეებზე. მართალია XIII—X საუკუნეების სამარხებში რკინა სრულიად არ ჩნდება, მაგრამ ეს კიდევ იმას არ ნიშნავს, რომ შიდა ქართლში ამ ლითონს ვერ იცნობდნენ. ძველ აღმოსავლეთში რკინის პირველი ნივთები ჯერ კიდევ შუა ბრინჯაოს ხანაში კეთდებოდა. უგარითში (სირია), მაგალითად, ნაპოვნია ძვ. წ. XIV საუკუნის ცული, რომელსაც პირი კარგად ნაწრთობი ფოლადისა აქვს; მისი ყუა სპილენძისაა და ზედ ოქროს ტახი აზის. როდესაც ქართველ ტომებში „რკინისა და რვალის“ მწედლობის გაჩენის თარიღს ვარკვევთ, არ შეიძლება დავივიწყოთ ის გარემოება, რომ ზეთურ-იბერული ტომებით დასახლებული შავი ზღვის სამხრეთი სანაპიროები წარმოადგენდა იმ უმნიშვნელოვანეს აუზს, რომელიც რკინის მადნით ამარაგებდა ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნებს. ცხადია, წინააზიის კულტურულად დაწინაურებული ისეთი მხარე, როგორიც იმ დროის კავკასია იყო, არ დარჩებოდა, საკაცობრიო კულტურის ამ შესანიშნავი მონაპოვარის გარეშე. ზოგიერთი ჩვენი მეცნიერიც-კი უმართებულოდ ფიქრობს, რომ რკინის დამუშავება საქართველოსა და კავკასიაში მხოლოდ ძვ. წ. I ათასეულის პირველი საუკუნეებიდან იწყება. ამ მოსაზრებას ისინი იმაზე ამყარებენ, რომ უფრო ადრინდელ სამარხებ-

ში რკინის ნივთები არ აღმოჩენილა. მეორე მხრივ, ისინი შეცდომას უშვებენ, როდესაც ურკინისნივთებო ყველა სამარხის თარიღ ბრინჯაოს ხანაში გადააქვთ.

ასეთს საკითხებზე მსჯელობის დროს ჩვენ მზედველობაში უნდა მივიღოთ ორი გარემოება. უპირველეს ყოვლისა აღსანიშნავია, რომ თუმცა ბრინჯაოსთან და, მით უმეტეს, სპილენძთან შედარებით რკინა გაცილებით მაგარი, მაგრამ მიწაში ის ადვილად იყენება და იშლება ისე, რომ რკინის რომელიმე პაწია დანა 3000—2500 წლის მანძილზე სამარხში შეიძლება უკვალოდ გაქრეს. ამას გარდა, რკინის ინდუსტრიის გარიჟრაჟზე, როდესაც რკინის ყოველი ნივთი მეტად ძვირად ფასობდა, კირისუფალნი, როგორც ჩანს, ადვილად ვერ იმეტებდნენ მას მიცვალებულთათვის. არქეოლოგიური ფაქტები მოწმობს, რომ ჯერ კიდევ ძვ. წ. I ათასეულის დასაწყისში რკინას ძუნწად ხარჯავდნენ, იყენებდნენ რა მას ბრინჯაოს ნივთების შესამკობად. ასე, მაგალითად, ჩრდილოეთ ოსეთში (სოფ. ყობანი) აღმოჩენილია ბრინჯაოსაგან დამზადებული სარტყლის აბზინდები, რომელთაც შემოინახეს რკინით ინკრუსტირების კვალი. მეორე გარემოება, რაც კარგად ხსნის რკინის ხანის სამარხებში რკინის არ არსებობას, ის არის, რომ ძველად, როგორც ამას ზოგიერთი ეთნოგრაფიული მასალა მოწმობს, ყველა ხალხი ერთნაირად როლი ატანდა მიცვალებულს რკინის იარაღსა და სამკაულს. ხევისლრეთში ამ ბოლო დრომდე ცოდვად იყო მიჩნეული რკინის ნივთების ჩატანება სამარხში¹. ხევისურთა შორის დამოწმებული ეს წესი, ცხადია, ახალი წარმოშობილი არაა. პირიქით, იგი მეტად ძველია და ძლიერ ფართოდ გავრცელებული ყოფილა, მაგრამ ჩვენს დრომდე მხოლოდ ზოგიერთმა ტომმა მოიტანა უცვლელად. საფიქრებელია, რომ სარწმუნოებრივ სამოსელში გახვეული ეს წეს-ჩვეულება წარმოიშვა წმინდა ეკონომიურ ნიადაგზე, ე. ი. რკინის მომჭირნეობის ნიადაგზე. მეორე მხრივ, ზოგ ადგილას, კუბოში რკინის ჩაუტანებლობა ითვლება ცოდვად. ეს მოვლენა გვიან წარმოშობილია, როდესაც რკინა ქარბად გავრცელდა მოსახლეობაში.

მადნიდან რკინის გამოდნობა და რკინის იარაღის დამზადება კაცობრიობის უდიდესი მონაპოვარი იყო. ჯრ. ე ნ გ ე ლ ს ი ს მიხედვით თუმცა „ბრინჯაო გამოსადეგ ხელსაწყოსა და იარაღს იძლეოდა, მაგრამ მას არ შეეძლო ქვის იარაღი გაედევნა; ეს მხოლოდ რკინას.

¹ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, წინასიტყვაობა (მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, III, გვ. VIII—IX, თბ., 1940.

„შეეძლო“. ბარბაროსობის ზედა საფეხურზე „რკინა ადამიანის მსახური გახდა. იგი უკანასკნელი და უმნიშვნელოვანესი იყო იმ ნედლ მასალათა შორის, რომელნიც ისტორიულ რევოლუციურ როლს ასრულებდნენ... რკინამ შესაძლებელი გახადა მიწათმოქმედება დიდი მასშტაბით, ... ტყით დაფარული ვრცელი ნაკვეთიები გაკაფვა და დამუშავება; იგი ხელოსანს ისეთ მტკიცე იარაღს აძლევდა, რომელსაც ვერავითარი ქვა, ვერავითარი ცნობილი ლითონი ვერ გაუძლებდა“¹. წერილობითი წყაროები გვაცნობებს, რომ ქართველი ტომები რკინის ინდუსტრიის შესანიშნავი ოსტატები ყოფილან. ბიბლიის მიხედვით თობელი „ესე იყო მკედელი რკინისა და რვა-ლისა“. ძველი ბერძენი ავტორები მოგვითხრობენ შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე მცხოვრებ ხალხებზე, ვითარცა უმაღლესი ხარისხის ფოლადის მკედლელებზე. ცხადია, ქართველები ადრე დაუფლებიან რკინას, რომ თობელ-კაინისა და ხალიბების დროს (ძვ. წ. IX—VI სს) უკვე ამდენად გაუთქვამთ სახელი.

მაგრამ სამთავროს სამაროვანის ქვედა ფენის უძველესი ჯგუფის სამარხებში (XIII—X სს) რკინის ნივთები მაინც არ გვხვდება. სამაგიეროდ ეს სამარხები მდიდარია მალახარისხოვანი ზრინჯაოთი.

როგორია სამთავროს უძველესი სამარხები? — აქ, რასაკვირველია, ჩვენ ვერ ვხვდებით, ვერც ორიალეთის ტიპის დარბაზებს და ვერც ჩვეულებრივ ყორღანებს. სამარხი წარმოადგენს მიწაში უბრალოდ ამოქრალ, კუთხეებმომრგვალებულ მოგრძო სწორკუთხედ ორმოს, რომელიც მიწის ზედაპირზე არაფრით არ შეინიშნება. ეგებ, თავის დროზე, კიდევ იყო სამარხის თავზე ყორღანისებურ: ღიწის ზეგანი, მაგრამ იგი ან გადარეცხილა, ან უფრო გვიანდელი სამარხების გამართვის დროს მოშლილა. სამარხის ფსკერი ღაჯანობით 2 მეტრის სიღრმეზე ძვეს ძიწის თანამედროვე ზედაპირიდან. მოცულებულენი უმარხავთ მოხრილი პოზით, მამაკაცები მარჯვენაზე, ხოლო ქალები მარცხენა გვერდზე. თავს, როგორც ჩანს, სიბჭებაზე უდებდნენ და ზოგჯერ ირგვლივაც ქვებს შემოაყოლებდნენ (ტაბ. XVII).

თუ ორიალეთის ყორღანებში სამარხის სახურავის ჩაქცევის გამო ქურქელი სულ ერთიანად დამტვრეულა, მცხეთის სამარხებში პირუტყუ მოვლენასთან გვაქვს საქმე. საფიქრებელია, აქ ორმოს თავიდანვე ავსებდნენ მიწით, რის გამო ნივთების დიდი ნაწილი

¹ ფ. რ. ენგელსი, ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა, გვ. 191, 192, 194.

დაუზიანებლად გადარჩენილა. ასევე კარგადაა შენახული მიცვალებულთა ჩონჩხებიც, რაც იქაური ნიადაგის თავისებურებით და სამაროვანის დახრილობით აიხსნება: ბიადაგისეული წყალა სამარხებში არ გუბდებოდა და ჩონჩხის დაშლას არ აჩქარებდა.

მიცვალებულს ირგვლივ უწყობდნენ სასმელ-საქმელით სავსე თიხის ჭურჭლებს და ამას გარდა ატანდნენ სამკაულს და იარაღს. წინა საფეხურის სამარხებისაგან (გავეხსენოთ ერთადერთი ყორანა) განსხვავებით აქ თათქმის სრულიად ვერ ვხვდებით კეთილშობილთონებს — ოქროსა და ვერცხლს. ამ სამარხებში აღმოჩენილი თიხის ჭურჭლის უმრავლესობა მორგეზა ნაკეთები. მაგრამ ზოგ შემთხვევაში არც ხელით, უმორგვოდ, ნაძერწი ჭურჭელია უცხო. ჭურჭელი უმთავრესად კარგადაა გამომწვარი და გარეგნულადაც საბოლოო შეხედულებისაა. მისი შევპრილა ზედაპირი, შექცეული ნაღო სხვებით, წარუშლელ შთაბეჭდილებას სტოვებს (ტაბ. XVIII). კერამიკული წარმოების განვითარების მაღალ საფეხურს მიგვითითებს ჭურჭლის ფორმათა სიმრავლეც. აქაც და მომდევნო ფენის სამარხებშიც გვხვდება ქილა, ჩაფი, კოკა, ხელადა, სასშისი, ზომიერი ჯამი, ფართო ლანგარი და სხვა (ტაბ. XIX). სშირად ჩნდება სადღვებელიც, რაც იმის მაუწყებელია, რომ ფრიად განვითარებული მესაქონლეობის პირობებში ჩვეულებრივ საქმედ ქცეულა რძისაგან სხვადასხვანაირი პროდუქტის მომზადება. ხოლო, რომ მესაქონლეობის განვითარების საქმეში კიდევ ერთი დიდი ნაბიჯი გადაუდგამთ ძველს მცხეთელებს, ძველ თრიალეთელებთან შედარებით, ამას კარგად ადასტურებს სხვა ფაქტებიც. უპირველეს ყოვლისა აღსანიშნავია ის, რომ სამარხებში დიდი რაოდენობით ჩნდება საქონლის ძვლები, ზოგჯერ ამა თუ იმ წვრილფეხა ან მსხვილფეხა რქოსანის მთელი ჩონჩხი ან ხარის თავი და სხვა მისთანა.

ამ დროის სამარხებისათვის დამახასიათებელ ინვენტარს წარმოადგენს ბრინჯაოს მოკლე სატევრისპირები (ტაბ. XX, სურ. 3), რომელთაც ტირიფის ფოთლის მოყვანილობა აქვთ და იარაღის დამზადების საქმოდ არქაულ (ძველ) წესზე მიგვითითებენ. როგორც ჩანს, ყველა მათგანს რქის ან ხის ტარი ჰვებია, რის გამოც ის არ გადარჩენილა. ტარში დასამაგრებლად სატევრისპირებს აქვს სამანქვლე ნახვრეტიანი მოკლე ყუნწი. ასევე დამახასიათებელია ბრინჯაოს მასრაგახსნილი შუბის ან ხელშუბის წვერები (ტაბ. XX, სურ. 2) და სამკუთხედის მოყვანილობის ბრტყელი ქუსლამოდარული ისრისწვერები (ტაბ. XXIV, სურ. 7); ამას უნდა დაეუმატოთ ძვლისა-

გან ნაკეთები ისრისწვერები და აგრეთვე ირმის რქის ძირისაგან გამოკვეთილი ლახტისთავეები, რომლებზეც საბრძოლო უნარიანობის გასადიდებლად, ზოგჯერ ბრინჯაოს ფირფიტები ან კოპებიანი ლესმნებია ჩარკობილი.

გვხვდება სხვადასხვა სამკაულიც, განსაკუთრებით ქალის სამარხებში. იგი შედგება ბრინჯაოს თავხვია ქინძისთავეებისაგან, საფეთქლებზე ჩამოსაკიდი რგოლებისაგან, სარდიონის დაბალცილინდრისებური მოყვანილობის მძივებისაგან და სხვა მისთ.

სამთავროს უძველესი ფენის ტიპიურ ძეგლად შეიძლება ჩავთვალოთ სამარხი № 75 (1938 წ. გათხრილი, სამაროვნის ჩრდილო უბანზე). თავისუფლად მოხრილი მიცვალებული დაუსვენებიათ მარჯვენა გვერდზე ისე, რომ მისი თავი დასაველეთითაა მიქცეული, ხოლო ხელისმტევნები მიტანილი აქვს სახის წინ.

ჭირახუფალთ მისთვის ჩაუტანებიათ თიხის ექვსი ჭურჭელი, რომელთაგან ზოგი საკმაოდ ტლანქია, ხოლო უმეტესობა კარგად ნაძერწი და გაპრიალებული: ბრინჯაოს ნივთებიდან აღსანიშნავია ფოთლისებური სატევრისპირი, მასრაგახსნილი შუბისწვერი, სადგისი და ქინძისთავი; ძვლის ნივთებიდან: ირმის რქის ძირი და გაურკვეველი დანიშნულების კიდევ სხვა ნივთი.

ასევე ტიპურია „პატარა მწყემსის სამარხი“ (№ 27, 1938 წ. გათხრები ჩრ. უბანზე). პატარა ბიკის ჩონჩხი მარჯვენა გვერდზე იდო და საკმაოდ მოკუნტული იყო. თავის ქალა სამარხის აღმოსავლეთ ნაწილში იდო, ფეხები კი—დასაველეთ ნაწილში. თავისქალას წინ და ფეხებთან ოთხი ცალი თიხის ჭურჭელი ჩაუდგამთ, ხოლო სამარხის სხვადასხვა ადგილას დაუწყვიათ ბრინჯაოს ფოთლისებური სატევრისპირი, მასრაგახსნილი შუბი, თავხვია ქინძისთავი, ძვლის საღამური, 2 ცალი ისრისწვერი, ტახის ეშვი, სარდიონის მძივები. იქვე აღმოჩნდა ხარისა და სხვა ცხოველთა ძვლები,—საქმელად გატანებული საგზლის ნაშთი.

ამ დროის სხვა სამარხებში ძლიერ ხშირად პოულობენ ბრინჯაოს თხელ ისრისწვერებსაც.

სამთავროს ორმოსამარხთა უფრო ახალგაზრდა ჯგუფი (ძვ. წ. X—VIII სს.) სპორადულად ინახავს ახლახან დასახელებულ ნივთებსაც, მაგრამ ბევრი ახალი ნიშნითაც ხასიათდება. საკუთრივ სამარხის ტიპი ისევ ძველებური რჩება, მიცვალებულნიც მოკუნტებით უმარხავთ (ტაბ. X XI, სურ. 2). თითქმის სავსებით ქრება ხელით ნაძერწი ჭურჭელი, სამაგიეროდ, ბოლო საფეხურზე ჩნდება ჭიქურ-ზოსხმული ანუ მოჭრქული სასმისები. ეს უკვე კერამიკული წარმო-

ებეს ახალი, მაღალი საფეხურის მაჩვენებელია. ასე შორეულ წარსულში ჩაყრა ჩვენში საფუძველი მხატვრულ ქიქურიან კერამიკის წარმოებას, რომელსაც, როგორც თბილისის, დმანისისა და სხვა ადგილების გათხრებით გაირკვა, საშუალო საუკუნეებში (რუსთაველის ეპოქა) უმაღლესი წერტილსათვის მიუღწევია. მაგრამ ამანვე ქვემოთ გვექნება საუბარი.

პირველად იჩენს თავს ბრინჯაოს სატევრები (ტაბ. X X, სურ. 1; ტაბ. X X I V, სურ. 1) და მახვილები, რომელთაც იმავე ლითონის ტარი აქვთ (ტაბ. X X I I, სურ. 1, 2). მეტად მოხდენილება ისინი, რასტატებს კარგად გაუთვალისწინებიათ ამ იარაღთა დანიშნულება და ფორმა და პროპორციებიც შესაფერისი მიუყვანათ. სატევრები განკუთვნილი უნდა იყოს ქვეითი მეომრებისათვის, ხელჩართული ბრძოლის დროს, ხოლო მახვილებიდან ერთი ტიპი ამავე მიზნითაც გამოიყენებოდა და არც მხედრები დაიწუნებდნენ; მეორე ტიპის მახვილი, რომელიც პირველისაგან ბლაგვი, თითქოს გადაკვეთილი წვერით (მას ბოლოკვეთილ მახვილს უწოდებენ) განსხვავდება, როგორც ფიქრობენ, ცხენოსანი რაზმების იარაღს წარმოადგენდა და მოწინააღმდეგის საჩეხად (და არა გასაგმირად) გამოიყენებოდა. მახვილის ეს უკანასკნელი ტიპი მხოლოდ ქართლ-კახეთშია ცნობილი, სხვაგან არსად. კახეთიდან აღსანიშნავია ბაკურციხე, სადაც არქეოლოგიური ინსტიტუტის ექსპედიციამ, მეცნ. კანდ. ა. აფანასიძის მეთაურობით, 1936 წ. აღმოაჩინა რამდენიმე ბოლოკვეთილი მახვილი. სატევრებისა და მახვილების პირზე ხშირად ამოკვეთილია სხვადასხვა მოტივები, უმთავრესად უწყვეტი სპირალი და გველის გამოსახულება. უეჭველია, რომ ამ სურათებს მაგიური დანიშნულება ჰქონდა. რასტატს ამით უნდოდა იარაღისათვის ზეზუნებრივი ძალა მიეკუთვნებია: დარტყმა სწრაფი და მარჯვე ყოფილიყო, ხოლო მიყენებული კრილობა — მოშხამულივით უკურნებელი. სატევრებისა და მახვილების ტარი ყოველთვის ბოლოვდება ქუდისებურად შემსხვილებული და თანაც სარკმლებიანი თავით, რომელზეც გამოყვანილია ვარსკვლავი, უმრავლეს შემთხვევაში რვაქიმიანი. ერთი ასეთი მახვილი აღმოჩნდა 1927 წ., პროფ. გ. ნიორაძის მიერ ზემო ავჭალაში გათხრილ სამარხში. ამ სამარხისადმი მიძღვნილ გამოკვლევაში პროფ. გ. ნიორაძე აღნიშნავს, რომ მახვილის ტარზე გამოსახული ვარსკვლავი დაკავშირებულია ომის ღვთაება ვენერასა და მის ძველ აღმოსავლურ სახესხვაობათა

¹ ასეთი მოსაზრებისა, მაგ., არქეოლოგი გ. ლომთათიძე.

„ულტან. „ეს მით უფრო საფიქრებელია, რომ ძველ აღმოსავლეთში ვენერა, როგორც საღამოს მნათობი, ცნობილი იყო ბედნიერების და საყვარულის ღვთაებად, როგორც დილის ვარსკვლავი, ცნობილი იყო ომის ღმერთად... პირველ შემთხვევაში ის ითვლებოდა დედრობით სქესად, ხოლო მეორეში — მამრობითად“, — დასკვნის პროფ. გ. ნიორაძე¹.

ცხენოსან რაზმებისათვის განკუთვნილი იარაღის გამოჩენა თავისთავად გვაგულისხმებინებს უკვე მოშინაურებული ცხენის არსებობას იმ ეპოქაში. ცხენი ყველაზე გვიან იქცა შინაურ ცხოველად. თუმცა ძველი აღმოსავლეთის მთელ რიგ ქვეყნებში იგი უკვე შუა ბრინჯაოს ხანიდან ემსახურება ადამიანს, მაგრამ ჭერჭერობით მასალა არა გვაქვს კავკასიაში მისი მოშინაურების თარიღი გადავწიოთ ძვ. წ. I ათასეულის დასაწყისის დაბლა. ყოველ შემთხვევაში, კავკასიის სხვადასხვა რაიონში ამ დროის ძეგლებიდანაა ცნობილი შინაური ცხენის ძვლები, ალგირ-უნაგირის ლითონის მოწყობილობა და საკუთრივ ცხენის ქანდაკებანი (ტაბ. XXIII, სურ. 1, 2).

ჩვენთვის საინტერესო სამარხებმა სამთავროში შემოინახა ბევრი სხვა ნივთიც. საომარი იარაღიდან, გარდა ზემოხსენებულია უნდა დავასახელოთ ბრინჯაოს გრძელყუნწიანი ისრისწვერები, მასრაგაუხსნელი შუბისწვერები (ტაბ. XXIV, სურ. 11), ლხტისთავეები და ორი ტიპის ცული. პირველი მათგანია ე. წ. აღმოსავლური ქართული ტიპის ცული, ფართო ნახევარწირისებური, ქიმებგანვითარებული პირით (ტაბ. XXIV, სურ. 2), ხოლო მეორე — კაჩიმოხრილი მაღალი ცული, რომელსაც კოლხურ ტიპად მიიჩნევენ (ტაბ. XXV, სურ. 1). ეს უკანასკნელი ტიპი სამთავროში არც თუ ძლიერ დადი რაოდენობით ჩნდება; ზოგი მათგანი მეტად ლამაზადაა შემკული რელიგიურ-სიმბოლური სცენებით და გეომეტრიული მოტივებით. ხელსაწყობიდან აღსანიშნავია მასრიანი სატეხები (ტაბ. XXIV, სურ. 3).

ძლიერ გავრცელებულია ბრინჯაოს ფართო ფურცლისაგან დამზადებული სარტყლები². ამ სარტყელთა უმრავლესობაზე ამოკვეთილია რთული მოტივები და სცენები. აქ შევხვდებით სპირალებს, სამკუთხედებს, წრეებს, ტალღისებურ ხაზებს და ნაღი-

¹ გ. ნიორაძე, ზემოავეჯალის სამარე, საქ. მუხ. მონაბე, ტ. VI, გვ. 187, თბ., 1931.

² შეად. საქ. ისტ., სურათი 44-ე გვერდზე.

რობისა და მეთოლოგიურ სცენებს. 1947 წ. აღმოჩენილ ერთს სარტყელზე, სხვათა შორის, გამოხატულია რელიგიურ-მითოლოგიური შინაარსის სცენები, დაკავშირებული სხვადასხვა კულტთან. ეს სარტყელი¹ აღწერა და მასზე გამოსახული სცენები ახსნა არქეოლოგმა ალ. კ ა ლ ა ნ დ ა ძ ე მ. აი, ზოგადად, აქ მოცემული მხატვრობა: სარტყელს ირგვლივ შემოუყვება უწყვეტი სპირალების ოთხი რიგი; თავსა და ბოლოზე გამოსახულია ერთმანეთში ჩაწერილი სამკუთხედები, შევსებული სპირალებით, დედალადუგმისებური სახეებით და თევზისებური მოყვანილობის რომბებით. სამკუთხედთა წვეროებთან ვხედავთ თითო ჭვარს, ხოლო მათ ზემოთ და ქვემოთ — რვაქიმიან ვარსკვლავებს. სარტყლის შუა ნაწილს გრძელ ზოლად გასდევს სპირალების ბადე, რომელიც სარტყელს ორ ფრიზად ჰყოფს. ზემოთა ფრიზზე (მარცხნიდან მარჯვნივ) გამოსახულია რომელიღაც პატარა ცხოველი, თავებით ერთმანეთისაკენ მიქცეულა ორი რქამაღალი ირემი და მათ შორის — თევზი, ცხენოსანი მონადირე, რომელსაც შუბი უტყორცნია ერთ-ერთი ირმისათვის, კიდევ მეორე მონადირე, ოღონდ ქვეითი, შემდეგ ტახი, ფრინველი (იხვი?) და კიდევ რაღაც ფიგურები, რომელთა გარჩევა ძნელდება ჭერ კიდევ ჟანგით დაფარულ სარტყელზე. ქვედა ფრიზზე მარცხნივ ვხედავთ მშვილდისრით შეიარაღებულ მონადირეს, რომელსაც უკვე მოუხსწრია ირმისთვის ისრის ტყორცა. მის მარჯვნივ ორი მამაკაცი ზის, რომელთაც სასმისები აუწევიათ და ერთმანეთზე უჯახუნებენ. იქვეა ასტრალური მოტივები ვარსკვლავებისა და ნახევარმთვარის სახით. ამას მოსდევს სხვა, კიდევ უფრო საყურადღებო, სცენა: ორი ადამიანის სქესობრივი აქტი. ფრიზის მარცხენა მხარე უკავია ჭვარის, დათვის, ვარსკვლავის, ფრინველის, თხის მსგავსი ცხოველის და თევზის გამოსახულებას.

აღწერილ სურათში სიმბოლურადაა წარმოდგენილი სამივე სამყარო — ქვესკნელი, დედამიწა და ზეცა. ქვესკნელს სპირალები, თევზები და, ეგებ, წყლის ფრინველებიც განასახიერებენ, დედამიწას — ცხოველები და ადამიანები, ხოლო ზეცას — ცის მნათობები: ჭვარი (მზე), ნახევარმთვარე და ვარსკვლავები. სამივე სამყაროს დამაკავშირებლად რქამაღალი ირმები და ფრინველები გამოდიან. ხომ ასე მოგვისმენია ზღაპრებშიც: გმირი ირმის რქებს იყენებს დედამიწიდან ზეცაში ასასვლელ კიბედ; ფრთამაგარი ფასკუნჯი ზღაპრის გმირებს ქვესკნელიდან დედამიწაზე ამოიყვანს ზოლმე.

¹ ჩვენი ნაშრომის დაწერის დროისათვის სარტყლის გაწმენდა დამთავრებული არ იყო.

მაგრამ მარტო ამით არ უნდა ამოიწურებოდეს აღწერილი სურათის შინაარსი. სამყაროს ერთიანობა ნაყოფიერებისა და გამრავლების საწინდარია. რიტუალური პურობის და რიტუალური განყოფიერების სცენას სარტყელზე მნაშენელოვანი ადგილი უკავია. ნაყოფიერების ღვთაებაა აქ გამოყვანილი: მას ეკუთვნის ცხოველთა სამყარო, მასზეა დამოკიდებული მცენარეთა აღმოცენება და ადამიანთა ბედნიერება. ამ მხრივ, სამთავროული სარტყლის სიუჟეტი ძლიერ გვაგონებს ქართულ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში ცოტა ხნის წინათ გადმონაშთის სახით შემონახულ წეს-ჩვეულებებს, რომელიც სამი სხვადასხვა ვარიანტითა ყოფილა დაცული. ესენია „საქმისაჲ“, „ადრეკილაჲ“, და „მელია ტულეფიაჲ“. მათი აღწერილობა რამდენიმე ავტორმა, მათ შორის ივ. ჯავახიშვილმაც დაგვიტოვა¹. აქ დავკმაყოფილდებით მათ შესახებ მოკლე ცნობების მოტანით, ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით. ორივე მათგანი სვანეთშია დამოწმებული. ყველიერის ხუთშაბათს ზემო სვანები (სოფ. ყაბეში) თოვლის კოშკს აგებდნენ, რომელსაც შუაში მაღალ ხეს ჩაატანდნენ, ხის წვერზე ჩამოაცვამდნენ ნაყოფიერების სიმბოლოს — კალათს ან საცერს და თანაც ხის ორ ხმალსა და ხისგან გამოთლილ მამაკაცის ასოს ჩამოაჭიდებდნენ. შაბათ საღამოს ორი სოფლის ყმაწვილები კოშკთან იკრიბებოდნენ და „ყაინსა“ და „საქმისაჲს“ აირჩევდნენ. ყაინს ორი „დედოფალი“ — ქალურად ჩაცმული ორი მამაკაცი ეძლეოდა, ხოლო „საქმისაჲს“ — ექვსი მხლებელი. კვირა დღით ყველა ესენი თავს იყრიდნენ არჩეული „საქმისაჲს“ სახლში, სოფელს კარი-კარ ჩამოუვლიდნენ და მსურველებს ლოცავდნენ, ხოლო სამაგიეროდ მათს ოჯახში არაყს სვამდნენ და საჩუქრად არაყის ხის ცოცხს ღებულობდნენ.

შემდეგ „საქმისაჲს“ ძონძებს აცმევენ, პირისახეს ნახშირით უმურავენ, თავზე თხის ტყავის გუდას ახურავენ და სარტყელზე ხისაგან გამოთლილ მამაკაცის ასოს ჩამოაჭიდებენ (ეს საგანი თურმე მამაპაპითგან ინახებოდა ერთი სვანის ოჯახში). „ყაენსაც“ სათანადოდ რთავენ. „საქმისაჲ“ ქალებს დასდევს და ეარშიყება. შემდეგ იგი „ყაენს“ მოსტაცებს დედოფლებს. იმართება ჭიდაობა, მის პერმე — საერთო ფერხული. მზის ჩასვლისას თოვლის კოშკს ანგრევენ. საითყენაც ამ დროს კოშკზე აღმართული ხე გადაიხრება იმ მიმართულებით მდებარე სოფლისაკენ კარგი მოსავალია მოსა-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი I, გვ. 54—70, 1928.

ცხადია, რომ ოსტატს ორთავიანი ირმით სურდა გადმოეცა ერთ-
და იგივე ღვთაების წასვლისა და უკან დაბრუნების სცენა¹.

ასე და ამგვარად გვეხმარება მატერიალური კულტურის ძეგ-
ლები ჩვენი წინაპრების სულიერი კულტურის შეცნობის საქმეშიც.

მართალია გაგვიგრძელდა სამთავროული სარტყლის გამოსახუ-
ლებათა განხილვა, მაგრამ საჭიროდ ეთვლით ყურადღება მივაქცი-
ოთ ზოგიერთ სხვა დეტალსაც. აქ წარმოდგენილი ირმები, ადამიან-
თა სახეები და აგრეთვე სასმისები ძლიერ ახლო დგას
წევნთვის უკვე ნაცნობ თრიალეთის ვერცხლის თასზე (ტაბ. XVI)
გამოსახულ ირმებთან, ადამიანთა სახეებთან და იმ წელწვრილ
მალალ სასმისებთან, რომლებიც ამ ადამიანებს უკავიათ ხელში. თუ
ამ ორი ნივთის ასაკი დაახლოებით მაინც ერთნაირი არაა, ის
ნაინც ცხადია, რომ ისინი ერთი და იმავე კულტურის ნაყოფია.
აშკარაა, ეს კულტურა ხეთურ-იბერიული კულტურაა. ჩვენი
ძეგლები ბევრი ნაშნით ემთხვევა ხეთურს, ამის დამამტკიცე-
ბელი მაგალითები საკმაოდ გავიცანით ზემოთ, ხოლო რომ სარტყ-
ლები ადგილობრივ უკეთებიათ, ესეც უეჭველია: იმავე საფ-
ლავში, საიდანაც ჩვენთვის საინტერესო სარტყელია იაპოვნის,
და აგრეთვე სამთავროს ბევრ სხვა სამარხშიც, აღმოჩნდა სწო-
რედ ისეთივე თიხის სასმისები, როგორიც სარტყელზე და თრია-
ლეთურ თასზეა გამოხატული (ტაბ. XVIII, სურ. 3). ცხადია, რომ თი-
ხის ქურჭელს, აქ შორეული ქვეყნიდან არავენ მოიტანდა და არც,
უცხოური სურათების მიხედვით დაამზადებდნენ მას. პირიქით,
ადგილობრივ გავრცელებული თიხის ქურჭლებია გამოხატული
ადგილობრივ სარტყელზე.

განსახილავი ჯგუფის სამთავროული სამარხების ავლადიდება
სრულიადაც არ ამოიწურება ზემოჩამოთვლილით. აქ არის ბრინჯაოს
სატეხები, (ტაბ. XXIV, სურ. 3), რგოლები (როგორც ჩანს „პორტუ-
პეის“ შემადგენელი ნაწილი — მახვილის ჩამოსაკიდად განკუთვნი-
ლი), ირმის ქანდაკებანი, სამაჯურები, საკანკურები, ბეჭდები. ნაირ-
ხიერი ქინძისთავეები (ტაბ. XXIV, სურ. 4), მშვილდისებური
ხაკინძები ანუ ფიბულები, ზანზალაკები, მაშა, მახათი და სხვა. ჩნდ-
ება ძვლის ნაკეთობანიც.

ძლიერ ბევრია ნახევრადძვირფასი ქვების — სარდონის, აქა-
ტის; იასპის და სხვ. — მძივები და მძივსაკიდებო, აგრეთვე გიშრის,
პასტის და, ბოლოს, მინის სამკაულიც.

¹ MAK VIII. გვ. 354.

თუმცა ამ დროს საქართველოში სამეფო იარაღად ბრინჯაოს ნამგალს (ტაბ. X XV, სურ. 3) იყენებდნენ, მაგრამ გადმონაშთის სახით მაინც გვხვდება კაეის ნამგლის პირებიც (ტაბ. X XX, სურ. 5).

სამთავროს ორმოსამარხთა ერთი ჯგუფის (X—VIII სს) დასახასიათებლად თუ მასზე სათანადო წარმოდგენის შესაძენად ზედმეტი არ იქნება აღწეროთ (აღ. კალანდ აძის მიხედვით) ერთი სამარხთაგანი. აი, მაგალითად, როგორ სურათს გვაძლევს 1929 წელს გათხრილი № 77 სამარხი (ჩრდ. უბანზე).

დედამიწის ზედაპირიდან 2 მეტრის სიღრმეზე მდებარეობდა რამდენადმე წაგრძელებული ორმო. მის ფსკერზე, აღმოსავლეთ ნაწილში გამწვრივებული იყო სამი მოგრძო სიბი ქვა, ხოლო დასავლეთით ერთი ასეთივე ქვა იდო. მარჯვენა გვერდზე მდებარე, თავისუფლად მოხრილ ჩონჩხს თავი ზემოხსენებულ სამ სიბქვასთან (ე. ი. აღმოსავლეთით) ედო და სახით მიქცეული იყო ჩრდილოეთისაკენ; ხელის მტევნები პირისახის წინ ჰქონია მიტანილი.

მიცვალებული სრულწლოვანი, ჯმუხი და თანაც ოდნავ ტანდაბალი ყოფილა. კირისუფალთ საკმაოდ უზრუნველთ საიჭიოში მისი „ცხოვრების“ პირობების მოსაწყობად: მიცვალებულის თავთან მთელი ხარისთავი დაუდვიათ, ხოლო ფეხებთან — იმავე ცხოველის ფეხები და ცხვრის თავფეხი. არც იარაღ-საჭურველსა, ჭურჭელსა და საშკაულზე გამოუჩენიათ სიძენწე: თავს უკან იდო ბრინჯაოს გრძელი შუბისწვერი, რომლის მასრას შემოუყვება სალტისებური რგოლები და წარმოადგენს წინამხრის ძვლებთან — ხის ან ტყავის ფარის ბრინჯაოს მრგვალი უმბონი; შუბლთან — ბრინჯაოს გრძელი, თავდაფანჯრული ქინძისთავი; გულ-მკერდის გასწვრივ — ბრინჯაოს წვერმომრგვალებული და თავდაფანჯრულტარიანი მახვილი (სიგრძე = 48 სმ); უმბონსა და მახვილს შორის — 30 ცალი ბრინჯაოს მილაკი; იქვე ახლოს გულ-მკერდთან — ბრინჯაოს ჩქიფი, ირმის ოთხი პაწია ქანდაკება და ოთხი მილაკი; წელზე — ბრინჯაოს ბრტყელი ფურცლის სარტყელი; იქვე მახლობლად — ბრინჯაოს 7 ცალი ისრისწვერი, სარდიონის (7 ც.) და გიშრის (1 ც.) მძივები და ირმის რქის ძირებისაგან გამოთლილი და გახვრეტოლი ჩვენთვის ჯერ კიდევ გაურკვეველი დანიშნულების საგანი (2 ცალი). ამას გარდა, სამარხში აღმოჩნდა: ორყურიანი დიდი ქილა — მიცვალებულის ზურგთან; მონრდილი ტოლჩა — თავს უკან; ლანგარი და მომცრო ტოლჩა — თავქვეშ; ორყურიანი ქილა და ცალყურიანი ქოთან — სახის წინ. ყველა ეს ჭურჭელი რუხი, მო-

.ნაცრისფრო თიხისაა და ზოგიერთი მათგანი ძლიერ ლამაზად ნაე-
თები. მაგრამ განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს თიხის დაბა-
ლი, ქუსლიანი, ლამაზყურიანი ფინჯანი და წელში გამოყვანილი
უყურო პატარა სასმისი, რომელთა ზედაპირი დაფარულია სადაფის-
ფერა ქიქურით და, ამას გარდა, შემკულია ყვითელი და ლეგა ფე-
რის ფართო დამრეცი ზოლებით.

ამ დროის ერთი ყველაზე შესანიშნავი სამარხი, რომელსაც
„წარჩინებული მეომრის სამარხს უწოდებენ“, მიწიანად ამოპყე-
თეს და ს. ჯანაშიას სახელობის ნუზეჟუში გადმოიტანეს, სადაც ის
გამოფენილია ერთ-ერთ დარბაზში.

მოკუნტულად დაკრძალული მიცვალებულისათვის თან ჩაუტა-
ნებიათ ბრინჯაოს ორი მახვილი (ერთი წვერწვრილი, ხოლო მეორე
ბოლოკვეთილი), მახვილთა ჩამოსაკიდებელი სათასმე რგოლები.
კოლხური ტიპის ცული, ორი ფართო სარტყელი, მასრაგაუხსნელი
შუბი და მისი ტარის თავზე ჩამოსაცემელი „ქუდები“ (სათიხარი).
ოთხი ცალი ისრისწვერი, ფარის სამი უმბონი, 3 ირმის ქანდაკება.
მილაკები, ბრინჯაოს სამი ჭურჭელი, თავკაპებიანი ქინძისთავი, ჩქი-
ფი, ღილაკი, ირმის რქის ძირი, თიხის 12 ჭურჭელი, ხარისთავი.
რომელიდაც წვრილფეხა ცხოველი და კიდევ სხვა ცხოველთა ნა-
წილები. სამარხი ბოლომდე გაწმენდილი არაა, თორემ იქ კიდევ
სხვა ნივთებიც გამოჩნდებოდა.

ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი, რაც X—VII სს. სამარხთა
ჯგუფიდან ვიცით, ეს არის რკინის ნივთების პირველი გამოჩენა.
რკინა ჯერ მორცხვად, ხოლო შემდეგ სულ უფრო თამამად ცდი-
ლობს მოქალაქეობრივი უფლებების მოპოვებას, ისე, რომ ბევრ
შემთხვევაში ბრინჯაოსაც უწევს მეტოქეობას. პოულობენ მახვი-
ლებს, რომლებსაც რკინის პირი და ბრინჯაოს ტარი აქვს; უფრო
გავრცელებულია რკინისპირიანი სატევრები და მახვილები, რომ-
ლებსაც ალბათ რქის ან ხის ტარი ჰგებია. რკინის პირველი ცუ-
ლიც ამ ეპოქაში ჩნდება. მოყვანილობის მიხედვით იგი ძლიერ
მოგვაგონებს კოლხურა ტიპის ბრინჯაოს ცულს.

იქ აღმოჩენილი ლითონების მიხედვით, განხილული ჯგუფის
სამარხებს მიკუთვნებენ მოგვიანო ბრინჯაოსა და ადრეული რკი-
ნის ხანას. ფაქტიური მასალის მიხედვით ეს საცსებით სწორი გან-
საზღვრაა, თუმცა თეორიულად, როგორც ზემოთაც ვთქვით..
(გვ. 74 შემდეგ) რკინის პირველი გამოჩენა კავკასიაში სავარაუდე-
ბელია რამდენადმე უფრო ადრეც, სახელდობრ, სამთავროს უძველე-

სი ჯგუფის ორიოსამარხების პერიოდში (ძვ. წ. XIII—XI სს) რომ იმ დროის ძეგლებში ჯერ კიდევ დამოწმებული არ არის რკინის ნივთები, — ეს ბევრს არაფერს ნიშნავს. თავისი წარმოშობის პირველ საფეხურზე რკინის წარმოებას არც ჰქონია ფართო ხასიათი, რადგანაც, ენგელსის სიტყვებით: „რომ ვთქვათ, „პირველი რკინა ხშირად უფრო რბილი იყო, ვიდრე ლრინჯაო“.

კავკასიასა და წინა აზიაში რკინის კულტურის შემდგომი განვითარება-გავრცელება დროის მიხედვით დაკავშირებულია ურარტუს სახელმწიფოს წარმოშობა-განვითარებასთან. ურარტუს ტომები, რომლებსაც წერილობითი წყაროები იცნობენ სხვადასხვა სახელებით (ურუატრი, ნაირი, ურარტუ და სხვა) ხეთურ-იბერიული მოდგმის ტომები იყვნენ. ასურულ წყაროებში ისინი ძვ. წ. XIII საუკ. იჩენენ თავს, თუმცა, უეპველია, ამაზე უწინაც ადგილობრივ მკვიდრ მოსახლეობას წარმოადგენდნენ.

XIII—IX სს ურარტუ წარმოადგენდა მრავალრიცხოვან მონათესავე ტომების გაერთიანებას, ხოლო ხეთის სახელმწიფოს ძლიერების მზის ჩასვენებიდან კარგა ხნის შემდეგ (IX—VI სს) ის გამოდის როგორც წინააზია-კავკასიის ძლიერ დაწინაურებული სახელმწიფო. თუმცა ურარტუს კულტურულ-პოლიტიკური ცენტრები ვანის და ურმიის ტბების და მდინარე ტიგროსის და ფერატის ზედა მოწელის რაიონებში მდებარეობდა, მაგრამ მისი გავლენა სწვდებოდა შორს, მთავარ კავკასიონამდე და მის მიღმაც.

ძველი აღმოსავლეთის სახელმწიფოთა შორის ურარტუს ცენტრალური რაიონების მატერიალური კულტურა თითქმის ყველაზე სუსტად არის შესწავლილი, განსაკუთრებით მისი უძველესი (IX—VIII სს) პერიოდი, რაც ძლიერ აზოულებს იქ რკინის ინდუსტრიის პირველი საფეხურების ვითარების გათვალისწინებას. მაგრამ ეს ფაქტი, რომ VIII ს-ის დასასრულისა და მომდევნო საუკუნეთა ძეგლების გათხრებმა გვაჩვენა რკინის იარაღ-საქურველის სრული გაბატონება, უკვე იმას მიუთითებს, რომ რკინის წარმოება იქ გაცილებით უფრო ძველ ტრადიციებზე განვითარებულა. უფრო მეტიც ძველი აღმოსავლეთის სახელმწიფოებში მკვლევართა აზრით, ბევრ ქვეყანაში რკინა ურარტუდან გავრცელდა¹. ცნობილი რუსი მეცნიერი ბ. ა. ტურაევი ითვალისწინებდა რა არქეოლოგიურ მასალას, პირ-

¹ Б. Б. Пиотровский, *Археология Закавказья*, გვ. 115—116, Ленинград, 1945.

დაპირ ამბობდა „ურარტუში უფრო ადრე, ვინემ სხვა ქვეყნებში, გაჩნდა და ფართოდ შევიდა ხმარებაში რკინა“¹. ეს მით უფრო სავარაუდოებელია, რამდენადაც ურარტუს ტერიტორია მდიდარია რკინის მადნებით, ხოლო ურარტუს სახელმწიფოში, ალბათ, შედიოდნენ რკინის წარმოების ისეთი ვირტუოზები, როგორიც თავის დროზე მოხსენებული ქართველი ტომები, ხალიბები და თუბალები აყვანენ. მართლაც ურარტუს ისეთი მნიშვნელოვანი ძეგლების გათხრებმა, როგორიცაა თოფრაქ-ყალე (ვანის ტბასთან) და კარმირ-ბლური (ქ. ერევნის ახლო) ისტორიულ მეცნიერებას მისცა რკინის უამრავი იარაღი, მათ შორის სასოფლო-სამეურნეო დანიშნულების იარაღიც.

მაგრამ ყველაფერი ეს ეკუთვნის ურარტუს ბატონობის ბოლო პერიოდს, VII—VI საუკუნეებს და ამიტომ ძნელია ურარტუს გავლენას მოეწეროთ ურარტუსთან მჭიდროდ დაკავშირებული ქართლის მნიშვნელოვანი ცენტრის—მცხეთის სამარხებში რკინის ინვენტარის მოძალება უკვე X—VIII საუკუნეებში.

ეს კია, რომ რკინის ინდუსტრიის ძლევამოსილ წინსვლას უფრო აშკარად მოწმობს მომდევნო (VII—V სს) პერიოდის სამთავროული სამარხები (ტაბ. XXVI). რკინის სატევრებს, მახვილებს და საომარ ცულებს აქ უკვე მოქალაქეობრივი უფლება მოუპოვებიათ. დაკვარებულ მკვლევარს შეუძლია ერთგვარი კანონზომიერება შენიშნოს ლითონის იარაღის დამზადებაში, მის სხვადასხვა საფეხურზე: ჭეროვ და ადრეული ორმოსამარხების ეპოქაში პირველად გაჩნდა ხისა და რქის ტარიანი ბრინჯაოს სატევრისპირები; მომდევნო დროში ისწავლეს ისეთი იარაღის დამზადება, რომელსაც პირიც და ტარიც ბრინჯაოსი აქვს; მათ პარალელურად შემოდის ხის ან რქისტარიანი რკინის დანები, სატევრები და მახვილები, ხოლო სულ ბოლოს—მთლიანად რკინის იარაღი. ასე თანდათანობით აუთვისებიათ ჩვენა წინაპრებს ლითონის ჩამოსხმისა და ჰედვის რთული ტექნიკა.

ორმოსამარხების ამ უკანასკნელ საფეხურზე აშკარად ჩანს კულტურულ-ეკონომიური კავშირ-ურთიერთობის საზღვრების გაფართოება. თუ ადრინდელ სამარხებში აღმოჩენილი ინვენტარის მიხედვით, ასეთი ურთიერთობის მათწყებელი ძაფები სამხრეთისა

¹ Б. А. Тураев, История Древнего Востока, т. II, Ленинград, 1935, зб. 37; შეად., Б. Б. Piotrovskij, История и культура Урарту, зб. 136, Ереван, 1944.

და სამხრეთ-აღმოსავლეთის ქვეყნებისაკენ მიემართება, ახლა, ამას გარდა, ჩრდილოეთის გზების გატკეპნილობასაც ბევრი რამ მოწმობს. ასე, მაგ., სამარხებში მრავლდება ქარვის მძივები, რაც უეჭველია, სამხრეთ რუსეთის მეშვეობით, ბალტიკის სანაპიროებთან კავშირს გვაუწყებს. ახალი ტიპის, ე. წ. სკვითური ორ ან სამ ფრთიანი ისრისწვერების (ტაბ. XXIV, სურ. 10) გამოჩენა მიგვითითებს, სკვითურ სამყაროსთან გაძლიერებულ ურთიერთობას. ქვემოთ, ბრილის სამაროვნის შუა ფენების განხილვის დროს უფრო ვრცლად მოგვიხდება შეჩერება სკვითებთან ურთიერთობის საკითხზე.

გაჩხილული პერიოდის აღმოსავლეთ საქართველოში მნიშვნელოვანი წინსვლა განუცდია ხელოვნებას. ამას მოწმობს, ერთა მხრივ, ნაირ-ნაირი ორნამენტები თიხის ქურქელზე და ბრინჯაოს იარაღზე, ხოლო, მეორე მხრივ, ცხოველთა ქანდაკებები. სამთავროში აღმოჩენილ მრავალრიცხოვან ბრინჯაოს ქანდაკებათა შორის (ჩრდობი, თევზები—ტაბ. XXIV, სურ. 9 და სხვ.), დავასახელებთ სამ ძეგლს. ერთი მათგანი წარმოადგენს რგოლს, რომლის ორი მოპირდაპირე მხარეზე გამოსახულია სქემატურად ადამიანის წყვილ-წყვილი თავი (ტაბ. XXV, სურ. 2). ორი დანარჩენი ქანდაკება გამოსახავს ჭიხვს იმ მდგომარეობაში, როდესაც იგი თავგანწირულ ნახტომს აკეთებს, და დაქრილ ჭიქს, რომელსაც მარცხენა ფეხი აუწევია და სიმწრასაგან ღრიალებს (ტაბ. XXVII, სურ. 1, 2). ეს ძეგლები მთელი სიცხადით მოწმობს ჩვენს წინაპართა უზაღო მხატვრულ გემოვნებას და მაღალგანვითარებულ ოსტატობას. სიცოცხლით სავსე რეალიზმი, უაღრესად მართალი დინამიზმი, აი, ამ ქანდაკებათა დასაერთოდ ამდროინდელი ჩვენი ხელოვნების არსებითი ნიშანი. ცხადია, ამის პარალელურად ვხვდებით სტილიზაციისაკენ მიდრეკილებასაც.

აღრეული რკინის ხანის სამარხებში აშკარად იგრძნობა მოსახლეობის ქონებრივი და სოციალური დიფერენციაციის ზრდა. ეს პროცესი, უპირველეს ყოვლისა, რკინის იარაღის გაჩენამ დააჩქარა. როგორც ჩანს, ჩვენში ამ დროიდან საფუძველი ეყრება პატრიარქალურ მონობას.

მცხეთის (სამთავროს) ორმოსამარხები, ამგვარად, ძირითადად სრულ სურათს გვაძლევს აღმოსავლურ-ქართული ბრინჯაო-რკინის კულტურის გასაცნობად. ამ კულტურაში ძირითად იარაღს წარმოადგენს ჯერ მოკლე სატევრისპირები, შემდეგ — სამკუთხედი მოყვანილობის ბრინჯაოსტარიანი სატევრები, გრძელი, წვეტიანი მახვილები, ბოლოკვეთილი მახვილები, ორფრთიანი ცული, მასრაგახსნი-

ლი შეზღუდვები, ბრტყელი ისრისწვერები და მასრიანი სატყეო-სამწუხაროდ, ჩვენ კიდევ ვერ ვიცნობთ ამ დროის სამიწათმოქმედო იარაღებს.

მცხეთური ქურჭლის დამახასიათებელია კარგად დამუშავებული თიხა, კარგი გამოწვა, მოხდენილი პროპორციები და შავ-ლეგა ფერი.

ტანსაცმელთან დაკავშირებული ნივთებიდან აღსანიშნავია ბრინჯაოს ბრტყელი, მოხატული სარტყლები. სხვა მასალაზე, რომელიც ძველ იბერიულ კულტურას აკავშირებს კოლხურ კულტურასთან, აქ აღარ შევჩერდებით.

მოკლედ გავიცნობთ იბერიული კულტურის ზოგ სხვა ძეგლსაც დმანისისა და სტალინის გათხრების მიხედვით.

ენიმეის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, პროფ. გ. ნიორაძის ხელმძღვანელობით, 1937 წ. გათხრები ჩაატარა დმანისის რაიონში, სოფ. საფარლოს ახლო¹. სამაროვანის შესწავლამ ერთხელ კიდევ ცხადყო, რომ ქართველ ტომებს ერთსადიმავე ეპოქაში სხვადასხვა ადგილას სულ სხვადასხვა ტიპის სამარხები უმართავთ. დმანური სამარხების ინვენტარი ზედმიწევნით იმეორებს სამთავროს X—VII სს ინვენტარს, მაგრამ მათი უმრავლესობა უბრალო ორმოებს კი არ წარმოადგენს, არამედ ქვის ბრტყელი ფილებისაგან შეკრული ნაგებობანია, ისეთივე, როგორიც სამთავროს ახ. წ. I—VIII სს სამარხები, ოღონდ უფრო მომცრო (საშუალოდ სიგანე 109—110 სმ, სიგანე 48—50 სმ), ვიდრე ეს უკანასკნელნი.

დმანისის ვრცელ სამაროვანზე სულ 10 სამარხი გაითხარა იმ წელს, მაგრამ იქაური კულტურის სახე მაინც შეტნაკლებად ნათლად გამოვლინდა. ეს არის სამთავროს კულტურის ერთი შტოთაგანი ისეთივე შავლეგა კერამიკით, ბრინჯაოს გრძელყუნწიანი ისრისწვერებით (შეად. ტაბ. XXIV, სურ. 8), ბრინჯაოს ფურცლის მოხატული სარტყლებით, რკალგახსნილი სამაჯურებით, თავმსხვილ (ბზრიალასავით) ქინძისთავეებით, სერდოლიკის და პასტის მძივებით, რკინის შუბებით, რკინის სატევრებით და სხვა.

დიდ ინტერესს იწვევს იქ აღმოჩენილი სარკმლიანი ქურქელი-იგი ქუსლმალაღი, მსხვილმუცლიანი, ზომიერ ყელიანი და ტალღა-

---

¹ გ. ნიორაძე, დმანისის ნეკროპოლი და მისი ზოგიერთი თავისებურება, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XIV—B, გვ. 1—66, თბ., 1947.

სებური ზაზებით შემკული მოზრდილი სასმისია, რომლის ფსკერსა და ტანის ქვემო ნაწილზე დატანებულია გამკვირვალე ობსიდიანის (ველკანური მინის) ფირფიტები. ამ სახის ჭურჭელი ცნობილია საქართველოს სხვა ადგილებიდან (ფლავისმანი, მცხეთა, თრიალეთი, დაბლაგომი) და აგრეთვე სხვა ქვეყნებიდანაც (სომხეთი, მცირე-აზია, დასავლეთი და ჩრდ. ევროპა). პროფ. გ. ნიორაძის აზრით, მისი სამშობლო აზია არის. იგივე მეცნიერი ფიქრობს, რომ დმანურის სარკმლიანი ჭურჭელი დაკავშირებული უნდა იყოს მზის კულტთან. მართლაც, პროფ. გ. ნიორაძემ, ამის გარდა, აქ აღმოჩენილ სხვა ნივთებზედაც დაამოწმა მზის სიმბოლოური გამოსახულებანი.

1937 წელს გათხრილ ძეგლთაგან განსაკუთრებით საყურადღებოა ერთი სამარხი (№ 4), რომელიც წარჩინებულ მეომარს თუ მონადირეს უნდა ეკუთვნოდეს. მიცვალებულისათვის ჩატანებულ ნივთთა შორის ბევრი ისეთივეა, როგორიც სხვა, რიგითს სამარხებში აღმოჩნდა (ჭურჭელი, ობსიდიანის ნატეხები, ქინძისთავი, მძივები და სხვა). მაგრამ იქვე იყო ბრინჯაოს სარტყლის ნატეხები, რკინის დანა, შუბისწვერები, რკინის სატევარი და, რაც მთავარია, ორი ცხოველის: ცხენასა და ძაღლის ჩონჩხი. სამარხი ძლიერ კარგად თარიღდება ძვ. წ. VIII—VII საუკუნეებით. როგორც ჩანს, ამ დროს უკვე შორს წასულა საგვარეულო თემის დაშლის პროცესი. საზოგადოების სათავეში მოქცეული გვარის ზედა ფენა ახუ გვაროვნული არისტოკრატია პოლიტიკურად და ქონებრივად ინდენად დაწინაურდა, რომ ამ მდგომარეობის საიქიოში გადატანაც რეალურ ამბად მიაჩნია.

უნდა ითქვას, რომ გვარის შიგნით მზარდი დიფერენციაციის სურათი ძლიერ კარგად მოიპანს ეცხეთის ორმოსამარხების ფონზე. ჯერ კიდევ უძველეს ძეგლებში გამოყოფა წარჩინებულთა სამარხები. მაგრამ, საფიქრებელია, რომ იქ მხოლოდ წარჩინებული მეომრები ან გვარის საპატიო წევრები არიან დაკრძალულნი. მეორე საფეხურზე (X—VIII სს) მათ სამარხებში თავს იყრის ყველაზე უბეტესი და უკეთესი ინვენტარი: მახვილი, სატევარი, ზოგჯერ, სარტყელი, ირმის ქანდაკებანი და სხვა. განსხვავება ამ სამარხებსა და რიგით სამარხებს შორის იმდენად მკვეთრია, რომ, ეგონებ, უმართებულო იქნება თუ პირველთ მივიჩინებთ გვარის ჩვეულებრივ მეთაურთა, მამასახლისთა ან ომში სახელმოხვეჭილთა სამარხებად. ხოლო სხვებს — გვარის სრულუფლებიანი რიგითი წევრების სამარხებად. აქ ჩვენ საქმე უნდა გვქონდეს გვაროვნული თემის შიგ-

ნით გაჩენილ სერიოზულ ბზართან, რომელიც შემდეგ თანდათან ფართოვდებოდა, სანამ თემური წყობილების ეკონომიური საფუძველი სულ არ გამოაფიტა.

გვაროვნული წყობილების რღვევის სურათის აღდგენას არქეოლოგიური მასალის საფუძველზე ჯერ კიდევ დიდი დაკვირვება უნდა. ეს შესაძლებელი გახდება განათხარი ძეგლების მეცნიერული პუბლიკაციის შემდეგ.

1945 წელს მუშაობა დაიწყო საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის სამხრეთ ოსეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ¹. იგი შეიქმნა აკადემიკოს ს. ჯანაშიას ინიციატივით. ექსპედიციას დაევალა დაეწყო შიდა ქართლის ჩრდილო ზოლის მატერიალური კულტურის ძეგლების სისტემატური მეცნიერული შესწავლა კავკასიასა და წინააზიაში მომხდარი არქეოლოგიური აღმოჩენების სინათლეზე, და გაერკვია ის როლი, რომელსაც დღევანდელი სამხრეთ ოსეთის ტერიტორია თამაშობდა უძველეს დროში აღმოსავლურ-ქართული კულტურის დასავლურ-ქართულ კულტურასთან შეხედრად-შერწყმის საქმეში.

ოთხი არქეოლოგიური კამპანიის მანძილზე (1945—1948 წწ.) ექსპედიციამ, სამხრეთ ოსეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმთან მჭიდრო კავშირში, უკვე შესძლო მნიშვნელოვანი წარმატებების მოპოვება ამ მხრივ, უფროა უფრო დიდი სამუშაოები და, მაშასადამე, აღმოჩენები ჯერ კიდევ წინაა. არქეოლოგიური დაზვერვების დროს ქსნის, ფრონესა და ლიახვის ხეობებში მიკვლეულ იქნა მატერიალური და სულიერი კულტურის პირველხარისხოვანი ძეგლები — სხვადასხვა დროის ნამოსახლარები, სამაროვნები, საკულტო ბორცვები, ციხე-კოშკები, ტაძრები და სხვა. დაზვერვების დროს შეკრებილი მასალა საფუძველად დაედება ოლქის არქეოლოგიურ რუკის შედგენას.

საველე მუშაობის მთავარ ობიექტს ოთხი წლის მანძილზე წარმოადგენდა ქ. სტალინირთან მდებარე ნაცარგორა, რომლის გათხრებამაც დიდი მეცნიერული მნიშვნელობის მასალა მოგვცა ექსპედიციის წინაშე მდგარი ამოცანების გადასაწყვეტად. ჩვენს ქვეყანაში ნაცარგორა პირველი სამოსახლო-საკულტო ბორცვია, რომელიც სისტემატური მეცნიერული გათხრების საგნად იქცა;

¹ გ. გობეჯიშვილი, სტალინირის ნაცარგორა, მიმოწილველი, ტ. II, თბ., 1951.

იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ ამ ტიპის ბორცვები, რომლითაც მდი-
დარია სამხრეთ ოსეთის ტერიტორია, შემდეგში კიდევ უფრო მე-
ტი ინტენსივობით შეისწავლება. ნაცარგორის გათხრებმა მოგვცა
უამრავი მასალა, რომელიც გვეხმარება არა მარტო ადგილობრივი
კულტურის განვითარების საფეხურების დადგენის საქმეში, არა
წილ, აგრეთვე, რამდენადმე ახალ შუქს ჰყვანს უძველეს მოწინავე
კულტურებთან ქართულ-კავკასიური კულტურის ევშირის საკითხ-
საც.

გათხრების შედეგად გამოირკვა, რომ სტალინირის ნაცარგორა
ბუნებრივ საფუძველზე ხელოვნურად შექმნილი ბორცვია (ტაბ.
X XVIII, სურ. 1,2) და, რომ, მას დღემდე შემოუნახავს ოთხი სხვა-
დასხვა დროის ფენა. ყველაზე ადრინდელი, ენეოლითური ფენა
ჩვენ თავის დროზე დავახასიათეთ (იხ. გვ. 43—45) და ახლა სიტ-
ყვას აღარ გავაგრძელებთ.

ნაცარგორის მეორე და მესამე ფენებმა, რომლებიც ძველი
წელთაღრიცხვის მეორე ათასეულის დასაპრულს და პირველი ათა-
სეულის დასაწყისს ეკუთვნის, მოგვცა გაცილებით მეტი და ა-
ნაც მნიშვნელოვანი ძეგლები. ესენი არის სამლოცველო სენაკების
ნაშთები, რომელმაც ჩვენს დრომდე მოიტანა უამრავი მასალა, ჩვე-
ნი წინაპრების მატერიალური და სულიერი კულტურის განვითა-
რების დონეს რომ გვაუწყებს. ეს მასალა საცხოვრებელ ნაგებო-
ბათათვის ჩვეულებრივი საგნებისა და სამლოცველოებში შესა-
წირავად მიტანილი ნივთებისა და პროდუქტების ნაშთია. შესაწი-
რავად მიჰქონდათ ყველაფერი ის, რაც იმდროინდელი ადამიანის
მატერიალურ და სულიერ მოთხოვნილებას აკმაყოფილებდა. ბევ-
რი მათგანი სამუდამოდ გაანადგურა დრომ და მძაფრმა ხანძარმა,
რომელიც საფიქრებელია, რომელიღაც შემოსული მტრის ხელის
საქმეა; ცეცხლს ნაცარ-ტუტად უქცევია მესამე ფენის ძეგლების
დიდო ნაწილი. ამიტომ ატარებს ბორცვი „ნაცარგორის“ სახელწო-
დებას. მიუხედავად გამანადგურებელი კატასტროფისა, ძეგლების
მნიშვნელოვანი ნაწილი იმ სახით შემოინახა, რომ მათა შესწავლა
და კულტურის ისტორიის განვითარებაში მათთვის კუთვნილი ად-
გილის მიჩენა სავსებით შესაძლებელია.

სამლოცველო სენაკებში (ტაბ. XXIX, სურ. 1,2), მაგალითად,
აღმოჩნდა კაეის ნამგლები, ბრინჯაოს ჩანგალი (ტაბ. XXX, სურ. 5),
ქვის მოგრძო ხელსაფქვავეები (ტაბ. XXX, სურ. 2), თიხის ლამაზ
ჭურჭლებში დაცული პურის, ქერის და ფეტვის მარცვალი (ტაბ.

XXXI, სურ. 2) და თიხის სიმბოლიკური „კვერები“. ეს აღმოჩენა, ზოგადად სხვა ფაქტთან ერთად იმაზე მიგვითითებს, რომ ამ ვ.ს.ს.ს. წლის წინათ შიდა-ქართლში მიწათმოქმედების განვითარება ეპოქის სიმაღლეზე მდგარა და მას არსებითი მნიშვნელობა ჰქონია მოსახლეობის ცხოვრებაში.

ასეთივე მნიშვნელობა ჰქონია მესაქონლეობას და მეღვინეობას. პირველის შესახებ წარმოდგენას გვაძლევს ნაცარგორაზე აღმოჩენილი ცხოველთა ქანდაკებები (ტაბ. XXX, სურ. 1) და ძვლები, რომელთა შორის სქარბობს მსხვილფეხა რქოსანის (ხარა, ძროხა), ცხვრის, თხის და ღორის ძვლები; გარეული ცხოველებიდან აღსანიშნავია ირემი, დათვი, მორღნელები და სხვა. მაგრამ ირევეა, რომ ნადირობას მხოლოდ მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობა ჰქონდა; რაც შეეხება მეტალურგიას, მას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. თუ I ფენის მოსახლეობა პირველ ნაბიჯებს სდგამდა ლითონის დამუშავების საქმეში, II და III ფენის მოსახლეობა ამ მხრით შორს წასულა და კარგად შეუსწავლია არა მარტო ბრინჯაოს (სპილენძის და კალის შენადნობი) მიღება, არამედ რკინის გამოდნობაც. ექსპედიციამ აღმოაჩინა ლითონის როგორც მზამზარეული იარაღი, ხელსაწყოები და სამკაულები (სატევრები, სატეხი, ჩანგალი. ქინძისთავეები და სხვა (იხ. ტაბ. XXX, სურ. 5 და ტაბ. XXXII, სურ. 4,5). ისე სასხმელი ყალიბები (ტაბ. XXXII, სურ. 1. 2). ამ უკანასკნელთა შორისაა ისეთი უნიკალური ნივთები, როგორიცაა სატევრის, სატეხის და აღმოსავლურ-ქართული ტიპის საომარი ცულის ჩამოსასხმელი ყალიბები. ეს აღმოჩენები კიდევ ერთ საბუთს გვაძლევს იმისათვის, რომ ვამტკიცოთ უძველესი ქართული კულტურის ავტოქტონობა.

II და III ფენა მეტყველებს აგრეთვე მექურქლეობის სწრაფ განვითარებას. იმ დროს უკვე კარგადაა ცნობილი სამეთუნეო ჩარბი და ჭურჭელიც მეტად კარგად დამუშავებული და მოხდენილია. II ფენამ მოგვცა უპირატესად შეპირილა თიხის ჭურჭელი, ხოლო III ფენამ — ვარდისფერი ჭურჭელი (ტაბ. XXXIII—XXXIV). ეხედებით როგორც სულ პაწია ჯამებს ან სათამაშო ქილებს, ისე საბუთლო ზომის ან უზარმაზარ (1 მეტრამდე სიმაღლის) ქვევრებსა და ქილებს. მათი უმრავლესობა შემკობილია მეტად ლამაზი სახეებით, რომლებსაც ბევრ შემთხვევაში სიმბოლიკური მნიშვნელობა აქვთ.

შეწირულების ნაშთთა შორის მიაბოვება საბრძოლო და ს:

პარადო იარაღი, რომელთა შორის ყურადღებას იპყრობს ქვის ლახტები და ირმის რქის ძირებისაგან ნაკეთები კვერთხები (ტაბ. XXV).

ორიოდე სიტყვით მოვიხსენიებთ საკუთრივ სამლოცველო სენაკებს, რომლებშიც შეწირულებანი აღმოჩნდა (ტაბ. XXI; სურ. 1,2).

სენაკები ნაგები ყოფილა რიყის ქვით და ხის მასალით, ხოლო შემდეგ შეუღესიათ თიხის სქელი ბათქაშით. კედლებზე გაუმართავთ თაროები, შესაწირავად მიტანილი ნივთების დასაწყობად. სამლოცველოს ერთ კუთხეში იდგა საკურთხეველი (ტაბ. XXI, სურ. 1), ხოლო სხვა ნაწილებში—სამსხვერპლოები და კულტის მსახურებისათვის განკუთვნილი სხვა ნაგებობანი. საკურთხეველებთან ელაგა ღვთაებათა და ცხოველთა ქანდაკებები (ტაბ. XX) და იქვე სრულდებოდა სარიტუალო ცერემონიალი და მსხვერპლთ შეწირვა.

საკურთხეველებმა შემოინახა ზოგიერთი სიმბოლიკური ხასიათის გამოსახულება, ქანდაკება ან შესაწირავი, რომელიც საშუალებას გვაძლევს გავეცნოთ იმდროინდელ სარწმუნოებრივ შეხედულებებს. ის ფაქტი, რომ შესაწირავთა შორის უმნიშვნელოვანესი ადგილი უკავია მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებულ მასალას (ნამგლები, ხელსაფქვავეები, მარცვლეული, თიხის „პურები“ და სხვა), თავისთავად მიგვითითებს მიწათმოქმედების ანუ ნაყოფიერების ღვთაების კულტზე. გათხრებმა დაადასტურა, რომ ჩვენს წინაპრებს წმინდათა-წმინდა საქმედ მიაჩნდათ ზენა-თესვა, აღმოცენება და ჭირნახულის მოწევა. მიწათმოქმედებას ისინი უკავშირებდნენ ნაყოფიერებისა და გამრავლების ღვთაებას, რომლის წმინდა ცხოველად, როგორც ირკვევა, ხარი ყოფილა მიჩნეული. მართლაც ერთ-ერთ სამლოცველოში ჩვენ ვნახეთ საკურთხეველი. რომლის ზემო ნაწილი ხარის თავის პიბაძვით იყო გაფორმებული და, ამას გარდა, გარშემო იდგა ხარის სამი დიდი ქანდაკება. საკურთხეველის ერთ კუთხეში მიძვრწილი იყო მზის სიმბოლოს გამოსახულება — სვასტიკა. ეს გასაგებია, რადგანაც მიწათმოქმედება და ნაყოფიერება მზის გარეშე არ წარმოიდგინება.

ნაცარგორის II და III ფენის სამლოცველოები, საკურთხეველები და შესაწირავად მიტანილი საგნები¹ ახლო ენათესავენა

¹ ნაცარგორის გათხრების დროს მოპოვებული მასალების ნაწილი, მათ შორის ერთი საკურთხეველი და მეორისა თაბაშირისაგან ჩამოსხმული პირი, გამოფენილია სტალინის სახმარეთმცოდნეო მუზეუმში. მასალის სხვა, უდიდესი ნაწილი ჩამოტანილია თბილისში, კამერული დამუშავებისათვის.

ძველ წინა აზიაში და კრეტულ-მიკენურ სამყაროში გავრცელებულ ანალოგიურ ძეგლებს. ასე, მაგალითად, ნაცარგორაზე აღმოჩენილია რქებიანი საკურთხეველი და საფეხურებიანი საკურთხეველი, რომლებიც მოგვაგონებს ლეგენდარული მინოსის სასახლის საკულტო ნაგებობებს. მაგრამ აქედან სრულებით ის ზრ გამოძღინარეობს, რომ ქართული სულიერი კულტურის ეს უნიკალური ძეგლები ნასესხებია გარეშე სამყაროდან. პირიქით, მათი პროტოტიპები მოიპოვება თვით ქართულ-კავკასიურ ნიადაგზე და ორგანულად უკავშირდება წინა აზიის კულტურის ძეგლებს. ცხადი ხდება, რომ ქართველა ტომებო, ჰაა მონათესავე სხვა ტომებთან ერთად, თავიდანვე მონაწილენი იყენენ ძველა წინააზიის სახელმძხვექილი კულტურის მშენებლობისა. მას ისინი ქმნიდნენ როგორც საკუთრივ წინა აზიაში, ისე კავკასიაში. აქედან გასაგებია ეს მსგავსება, რომელაც ამ ორი მეზობელი ქვეყნების კულტურაში მცინიშნება.

თუ ნაცარგორის ძეგლებს ბევრი საერთო აქვს ძველი მსოფლიოს შორეული კულტურის კერათა ძეგლებთან, ისინი კიდევ უფრო მჭიდრო აფეებით არიან დაკავშირებული იმ ძეგლებთან, რომლებიც ქართულმა საბჭოთა არქეოლოგიამ გამოავლინა მცხეთაში, კოლხეთში და თრიალეთში. განსაკუთრებით უნდა გაესვას ხაზი იმ გარემოებას, რომ ნაცარგორის ტიპის ბორცვები ბლომადაა დასავლეთ საქართველოში. მათი გათხრები, უეჭველია, მოგვცემს ახალ დამატებით მასალას აღმოსავლურ და დასავლურ ქართული კულტურის ურთიერთობის გასააზრებლად.

ბ) დასავლურ-ქართული კულტურის ძეგლები:

ზემოთ (გვ. 50—61) ჩვენ ვნახეთ, რომ ადრე და შუა ბრინჯაოს ხანაში დასავლეთ საქართველოში იქმნებოდა ადგილობრივი კულტურის შესანიშნავი ძეგლები (საჩხერეში, რაჭაში და სხვა). ამ კულტურის განვითარებამ ძვ. წ. I ათასეულის დასაწყისში ახალს, მაღალ საფეხურს მიადწია. ძირითადი ცვლილება განიცადა იარაღთა, ყუამალიანი ცულების ადგილი დაიკავა ბრინჯაოს ახალი ტიპის ცულმა (ტაბ. XXXVI, სურ. 1—5). მას კოლხურ ცულს უწოდებენ იმიტომ, რომ უმთავრესად გავრცელებულია კოლხი ტომების ძველ

¹ ო. ჯაფარიძე, კოლხური ცული. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XVI—B, გვ. 35—89. თბ., 1950,

და ახალ საცხოვრისში, შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ და აღმოსავლეთ ნაპირებზე, დღევანდელი თურქეთის ტერიტორიიდან დაწყებული, ვიდრე ცენტრალური კავკასიონის ჩრდილო კალაქებამდე. პირველად ასეთი ცულები იპოვნეს ჩრდილოეთ ოსეთში, სოფ. ყობანში. ამიტომ მას დიდი ხნის განმავლობაში უწოდებდნენ „ყობანურ ცულს“. მერედამქრე ეს იარაღი დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა მთელს დასავლეთ საქართველოში: სვანეთში (ტაბ. XXXVII), რაჭაში (ტაბ. XXXIX, სურ. 1,3), ლეჩხუმში, აფხაზეთში, აჭარაში, გურიაში, სამეგრელოში და იმერეთში, აგრეთვე აღმოსავლეთ საქართველოს ზოგიერთ თემში: შიდა ქართლში (ტაბ. XXXIX, სურ. 2) და თრიალეთში. საქართველოშივეა ნაპოვნი ამგვარი ცულის ჩამოსასხმელი ყალიბებიც. ამის შემდეგ, ბუნებრივია, ადვილად მტკიცდება ამ ცულის ქართული წარმომავლობა. ამიტომაც, რომ მას კოლხურ ცულს უწოდებენ, ზოლო იმ კულტურას, რომლის გარემოცვაშიც იგი გვხვდება — კოლხურ კულტურას¹.

კოლხური ცულის უძველესი ნიმუშები დიდი ზომისაა და თანაც სადა. ისინი ნამდვილ სამეურნეო, ხის საჭრელ-საპოხ იარაღს წარმოადგენს. ეს ცულა შემდეგ და შემდეგ უფრო პატარავდება და ლამაზდება, ამასთან, მას ნაირნაირი ორნამენტით ამკობენ. გარდა ლამაზი გეომეტრიული სახეებისა, კოლხურ ცულს ამკობს აგრეთვე გველისა და რომელიღაც მტაცებელი ცხოველის სტილიზებული სურათები. ყობანში აღმოჩენილ ერთ ცულზე გამოსახულია ადამიანის მსგავსი არსება, ალბათ, ღვთაება, რომელიც შვილდისრით ნადირობს გველებზე². ზოგ შემთხვევაში ცულის ყუას ამშვენებს ამა თუ იმ ცხოველის ქანდაკება (ტაბ. XXXIX, სურ. 2). ჩანს, რომ ყუამილიანმა ცულებმა (ტაბ. XI) შემეკობის ასეთი წესი ტრადიციის ძალით გადმოსცა გვიან ბრინჯაოს ხანის იარაღს. სხვადასხვა გამოსახულებებით შემეკული ცულები წარმოადგენს საბრძოლო და სარიტუალო იარაღს.

ამათ გვერდით გვხვდება ბრტყელი ცულები (ტაბ. XL, სურ. 1, 2), რომლებიც დამასასიათებელია აღმოსავლურ-ქართული კულტურისთვისაც. ზოგიერთ კომპლექსში დამოწმებულია ბრინჯაოს წალდიც. იგი საოცრად ჰგავს თანამედროვე წალდს. სხვა კულტურებში მის მსგავსს ვერაფერს ვხვდებით. ეს ძლიერ მტკიცე საბუთია

¹ М. М. Иващенко, Исследование архайических памятников материальной культуры в Абхазии.

² П. С. Уварова, Монументы Северного Кавказа, МАК. VIII, სურ. 23-25.

მოგვიანო ქართული კულტურის ადგილობრივ, ძველ ფესვებზე ამოზრდილობის სამტკიცებლად. ხის დასამუშავებელი იარაღებიდან აღსანიშნავია აგრეთვე სატეხი და ხელეჩო (ტაბ. XL, სურ. 3,4), მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული საგნებიდან კი — ბრინჯაოს თოხი და ნამგალი (ტაბ. XL, სურ. 5; ტაბ. XXV, სურ. 3).

ამ იარაღების საფუძველზე მტკიცდება, რომ ძვ. წ. I ათასეულის დასაწყისში საქართველოში დაწყებულია ინტენსიური მუშაობა ახოების ასაღებად და მიწის ახალი ნაკვეთების გამო-საყენებლად. განვითარებული ყოფილხის დასამუშავებაც.

კოლხური მატერიალური კულტურის სხვა შემადგენელი ნაწილების შესახებ წარმოდგენას გვაძლევს როგორც შემთხვევით მოპოვებული, ისე, უპირველეს ყოვლისა, სამეცნიერო ექსპედიციებამიერ დასავლეთ საქართველოში აღმოჩენილი ძეგლები¹.

აფხაზეთში ამ დროის სამარხები, ხშირად, ქვევრების სახით გვევლინება. არის ჩვეულებრივი ორმოსამარხებიც. სამარხის ინვენტარში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია ცულებს, რომელთაგან ზოგაერთს ბრინჯაოსავე ტარი აქვს. არის შუბისწვერებიც. აღმოსავლურ-ქართული სათანადო საგნებიდან მათ განასხვავებს მეტად გრძელი სატარე მასრები. იქაურა სატევრებიც გრძელია და, იბერული მახვილების მსგავსად, აქვთ ძლიერ მკაფიოდ გამოსახული შუა ქედი. კოლხური ბრინჯაოს სარტყლები შედარებით ვიწროა და ბოლოვდება ბალთით, რომელზედაც კაკვის მოვალეობას ასრულებს ცხოველის თავის ქანდაკება. სამკაულებიდან ყურადღებას იქცევს ფართო სამაჯურები, შეილდის მსგავსი საკინძები, საკისრე რგოლები ანუ კირკლები, სხვადასხვანაირი საკიდები, რომლებიც ცხოვილებსა და ღრინელებს გამოსახავს, ქინძისთავეები, მძივები და სხვა მისთ.

ბრწყინვალე აღმოჩენები მოგვცა ისტორიის ინსტიტუტის ექსპედიციამ გუდაუთის რაიონში. არქეოლოგ მ. ტრაპაშინის ხელმძღვანელობით. სოფ. ყულანურხვაში. ექსპედიციამ მიაკვლია სამაროვანს, რომელიც შეიცავს კოლხური კულტურის მრავალრიცხოვან

---

¹ Г. К. Ниорадзе, Археологические находки в селе Кайшари, СА, XI, გვ. 185 ზ.ზ.; М. М. Ивашенко, Исследования архайческих памятников мат. гильной культуры в Абхазии, Тб., 1935; Б. А. Купфтин, Материалы по археологии Колхиды, I, Тб., 1949, გვ. 123—257; А. Л. Лукьян, Материалы по археологии Гымыской Абхазии, Тр. Отдела истории периода культуры Эрм.-т. ж., I, Л., 1941, გვ. 17—58. А. А. Иссеев, к вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе, ИГАИМК, вып. I 20, М.-Л 1935.

ინვენტარს. ამ არის მომხიბვლელი სილამაზის ბრინჯაოს ცულები (ზოგჯერ ბრინჯაოსავე ტარით), ერთ შემთხვევაში ცხოველის ქანდაკებით შემკული, აგრეთვე სატევრები, სამაჯურები, მძივები და სხვა. განსაკუთრებულ ყურადღებას ამ ნივთთა შორის იპყრობს მწოლარე ადირის ბრინჯაოს ქანდაკება, რომელსაც ბადალი არ მოეპოვება.

ამ კულტურის ძეგლები ბრილის სამაროვანზეც საკმაოდ კარგადაა შესწავლილი. ისინი მდებარეობს უშუალოდ შუა ბრინჯაოს ხანის სამარხთა თავზე (ქვემოდან II ფენა) და, მაშასადამე, იმავე სალხს ეკუთვნის, რომელმაც ანტიმონიანი ბრინჯაო დაგვიტოვა. ამ პეორე ფენაში აღმოჩენილ ნივთთა შორის დავასახელებთ მეტად ლამაზ ბრინჯაოს სატევარს, რომელსაც ერთ მხარეზე გველის, ხოლო მეორეზე გველისა და „ზენური“ ხეების გამოსახულებანი ამკობს. იქიდანვეა რქადახვეული ეერძისთავის ქანდაკება, შვილდის მსგავსი საკინძი (ფიბულა), სარტყლის სწორკუთხოვანი აბზინა და თავხვია სამაჯური (ტაბ. XLI), რომლებიც ზედმიწევნით ჰგავს ყოზანიდან ცნობილ სათანადო ნივთებს.

ძვ. წ. I ათასეულის დამდეგის კოლხური კულტურის ელემენტები დიდი რაოდენობით შემოინახა აგრეთვე ბრილის სამაროვანის III ფენამაც, რომელიც ძვ. წ. VII—IV სს ეკუთვნის. იგი ხასიათდება არა მარტო ბრინჯაოს, არამედ რკინისა და მინის ან მინისებური პასტის ნივთების (ტაბ. XLII—XLV) სიკარბითა¹.

ძლიერ დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი რკინის სატევრები და ცულები (ტაბ. XLIV—XLV). არქეოლოგები მათ უწოდებენ „კეითურ აკინაკებს და საომარ ცულებს. ისინი თარიღდება ძვ. წ. VII და მომდევნო საუკუნეებით. ბრილში, ამ დროს ერთ სამარხთაგანში, რომელშიც დაქრძალული იყო რამდენიმე მიცვალებულის დამწვარი გვამი, ექსპედიციამ აღმოაჩინა თორმეტი რკინის აკინაკი, 15 საომარი ცული, ორი მოხრილი დანა, ერთი ლაგამი, ბრინჯაოს საყბურები, რგოლები, ზარები, ეყვანი, ორი ჭურჭელი, ელექტრუმის საყურე, ძვლის მხატვრულად დამუშავებული ნივთები, სალესი ქვები და სხვა მრავალი. ყველაფერი ეს ახლო ნათესაობას ამტკიცებს სკვითების ყორღანებიდან ცნობილ ინვენტართან. განსაკუთრებულ ყურადღებას, ამ მხრივ, იპყრობს ძვლის პაწია სამკაულები, რომლებითაც მოკაზმული ყოფილა ცხენის უნაგირი.

¹ 1951 წ. გათხრებზე ცხადყო, რომ რკინის იარაღი ბრილში ღარათოდ ყოფილა ხმარებაში უკვე ძვ. წ. I ათასეულის დამდეგს.

ერთი მათგანი ზედმიწევნით იმეორებს სამთავროს ორმოსამარხებს. იმ დამოწმებულ იმ ორმაგ ბლოკისებურ ბრინჯაოს ბალთებს, რომლებიც, როგორც ჩანს, გამოყენებული იყო მახვილის ჩამოსაკიდებელი თასმის შესაკრავად; მეორე ნივთი ცხენის ფეხის მინიატურულ მოდელს წარმოადგენს; მესამეზე ეხდავთ პირდაღებული აღამიანის სქემატურ გამოსახულებას, ხოლო მეოთხეზე — ასევე პირობით (სტილიზებულიად) გადმოცემულ ცხოველის თავს (ტაბ. XLVI). ვინ იცის, მხატვრულად დამუშავებული ძვლის კიდევ რამდენი ნივთი იყო ამ სამარხში, მაგრამ ისინი ცეცხლს ვერ გადარჩენია. სკვითურ ყორღანებში ძვლის ნივთები საერთოდ ცნობილია, მაგრამ ასე კარგი ხელობის თითქმის არაფერი გვეგულებათ.

როგორც დავინახეთ, ბრილის სამარხებში მასობრივად ჩნდება საგნები, რომელთაც სკვითურად მიიჩნევდნენ. ესენია, პირველ ყოვლისა, რკინის სატევრები ანუ აკინაკები და საომარი ტულები. ამგვარი იარაღი დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი სამთავროში, დვანში¹, თრიალეთში² და კავკასიის ქედის ჩრდილო კალთებზე. მასალის შესწავლილობის დღევანდელ დონეზე უკვე გადაუდებლად დგება კითხვა: მართლა სკვითური წარმოშობისაა ეს იარაღი, თუ ადგილობრივი, ქართულ ნიადაგზე ამოზრდილი?

სანამ ამ კითხვას ვუპასუხებდეთ, ორიოდ სიტყვით გავიცნოთ თუ ვინ იყვნენ სკვითები ან რა ურთიერთობა ჰქონდათ ქართველ ტომებთან? დიდი ხანია სკვითების ისტორია მეცნიერების თავსატეხ საკითხად იქცა, მაგრამ საესებით ამომწურავად დღესაც არაა გაშუქებული. პირველი ვრცელი ცნობები სკვითების შესახებ ბერძენმა ისტორიკოსმა ჰეროდოტემ (ძვ. წ. V ს.) დაგვიტოვა; უფრო გვიან (I ს.) სტრაბონიც ბევრ ცნობას გვაწვდის. ირაკლეა, რომ ძვ. წ. VII საუკუნიდან დაწყებული სკვითებს ეკავათ ვრცელი ტერიტორია მდ. დუნაიდან მდ. დონამდე. ისინი წარმოადგენდნენ მრავალი, სხვადასხვა ტომის გაერთიანებას. მართალია, ძველ წყაროებში მათ მეთაურებს „მეფეები“ თუ „მეფუკები“ ეწოდებათ, მაგრამ

¹ ს. მაკალათია, დვანის ნეკროპოლის არქეოლოგიური გათხრები, თბ., 1948.

² Б. А. Кухтин, Археол. раск. в Триалети, I, გვ. 21, სურ. 24; გვ. 41—48, სურ. 41—43. ბ. კუტინს ვერ გაურკვევია ზოგიერთი ასეთი იარაღის თარიღი და ამიტომ ხელაღებით ნიშნუთვნებია ე. წ. „სასაწირო“ ეპოქისათვის, ე. ი. ეს იარაღი გაუახლგახრდავებია ათასი წლით მაინც (იხ. დსაზ. ნაშრ. გვ. 21.. სურ. 24).

აღრეულ ეპოქაში ისინი სახელმწიფოებრივად გაერთიანებული არ ყოფილან. არამედ გეაროვნული წყობილების უკანასკნელ საუბეხურზე მღგარან. მათ შექმნეს ძლიერ განვითარებული კულტურა. სკვითურ ყორღანებში მოპოვებული. ოქროსა და ვერცხლის ნატიფი ნივთები, კერძოდ, მახვილთა ტარები და ქარქაშის გარსაკრავებო, კაპარქები, გორიციები (მშვილდის ბუდე), ჰურჰელ, ყელსაბამები, სამაჯურები, საყურეები და სხვა მისთ. წარმოადგენს საბჭოთა კავშირის ბევრი მუზეუმის მშვენებას.

სკვითები სხვადასხვა ეთნიკური გაერთიანებისაგან შედგებოდნენ.

დიდი ხანია წარმოიშვა მოსაზრება, რომ სკვითები აღმოსავლეთ ევროპის სლავური ხალხების წინაპრები იყვნენ. ეს მოსაზრება ჯერჯერობით ჰიპოთეტური ხასიათისა ჩანს, რადგანაც განვითარების თანამედროვე საფეხურზე მეცნიერებას არ გააჩნია სათანადო, მყარი საბუთები.

სკვითებთან ურთიერთობის გაძლიერებაზე მიუთითებს ბრისა და სამთავროს VII—IV საუკუნეთა ორმოსამარხები.

საიდან მოვიდნენ სკვითები? წყაროებზე დაყრდნობით განსვენებული აკადემიკოსი ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ფიქრობდა¹, რომ ძვ. წ. II ათასეულის შუა ხანებში, ე. ი. დაახლოებით ამ 3500 წლის წინათ, წინა აზიიდან მომავალმა რომელიღაც სკვითურმა ტომმა გადმოლაზა მდინარე არაქსი და ნელნელა წაიწია წინ ჩრდილოეთისაკენ. უთუოდ კავკასიაშიც დატოვეს მათ თავიანთი კვალი, მაგრამ მათი ძირითადი მასა მტკიცედ დამკვიდრდა სამხრეთ რუსეთის ველებზე და შავი ზღვის ჩრდილო სანაპიროებზე. მე-VIII საუკუნის დასასრულისათვის ისინი უკვე გაბატონებული ჩანან და იმ ადგილებიდან აძევებენ კიმერიელებს. სკვითების ერთი ტალღა კვალდაკვალ მისდევს კიმერიელებს და წინა აზიის სახელმწიფოებში იჭრება. მათ დიდი როლი ითამაშეს ძველი აღმოსავლური ტიპის მონათმფლობელური სახელმწიფოების შერყევაში. სკვითების ლაშქრობის გზებს არქეოლოგები და ისტორიკოსები ახლა არკვევენ მატერიალური კულტურის იმ ნაშთების მიხედვით, რომელიც მათ ამა თუ იმ ქვეყანაში დაუტოვებიათ. ღადა და მსახნტრება ამ მხრივ ეკუთვნის ჩვენი ქვეყნის ნიქოურ არქე-

¹ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული ერის ისტორიის შესავალი. წიგნი პირველი: საქართველო, კავასიისა და მაალობილი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, თბ. 1950, გვ. 58 მნდ. 246 მმდ.

ოლოგს ბ. პიოტროვსკის. ის ფიქრობს, რომ ურარტუს სახელმწიფოს დანგრევაში (ძვ. წ VI ს.) სკვითებს მნიშვნელოვანი როლი შეუსრულებათ¹.

ბ. პიოტროვსკი ხელმძღვანელობს კარმირ-ბლურის (წითელი ბორცვი) გათხრებს ქ. ერენის ახლო. ამ ბორცვზე ყოფილა ურარტუს მეფისნაცვლის რეზიდენცია — გამაგრებული ქალაქი თეიშე-ბაინი (ღვთაება თეაშების ქალაქი). მეტად მდიდარ არქეოლოგიურ მასალათა შორის ბ. პიოტროვსკიმ შენიშნა, რომ ქალაქის კედლის ირგვლივ ბლომად ეყარა ურარტულისაგან განსხვავებული, სკვითური ისრისწვერები, რომელთა შორის ბევრს მოტეხილი ან მოლუნჯილი წვერა ჰქონდა; ერთი ისრისწვერიც შერჩობილი იყო თიხით შელესილ კედელში. ამ და ზოგიერთი სხვა აღმოჩენის საფუძველზე ბ. პიოტროვსკიმ დაასკვნა, რომ თეიშებაინი სკვითთა რაზმებმა აიღეს და გადასწვეს.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ჯერ კიდევ საკვლევეია, ეს უშუალოდ სკვითებმა შეძლეს, თუ კავკასიის იმ ხალხებმა, რომლის ლაშქარში სკვითები შედიოდნენ, როგორც დაქარავებული ჯარი. ამ უკანასკნელ მოსაზრებას ადგია ისტორიკოსი გ. მელიქიშვილი².

მაგრამ მანამდე ახლო კულტურულ-ეკონომიური ურთიერთობა ჰქონიათ სკვითებს და ურარტუელებს. ეს კარგად მტკიცდება გათხრებით. ამ საერთო ფონზე, თითქოს, სრულებით ბუნებრივად გამოაყურება და გასაგები ხდება სკვითური ტიპის ინვენტარის მოქარბება VII—IV სს. კავკასიის სამარხებში. ისტორიული წყაროებითაც მტკიცდება ქართული და სკვითი ტომების მჭიდრო ურთიერთობა. სტრაბონმა, მაგალითად, დაგვიტოვა ასეთი ცნობა: „იბერიელთაგან დაბლობზე მოსახლეობენ ისინი, რომელნიც უმთავრესად მისდევენ მიწათმოქმედებას და აქვთ მშვიდობიანი ცხოვრებისადმი მიდრეკილება... ხოლო მთიან ნაწილს ფლობს მეომარი უმრავლესობა, ყოფა-ცხოვრების მხრივ მსგავსი სკვითებისა და სარმატებისა, რომლებსაც კიდევაც ემეზობლებიან და ენათესავებიან კიდევ“. მართალია ეს ცნობა I საუკუნის ავტორს ეკუთვნის. მაგ-

¹ Б. Б. Piotrovskiy, История и культура Урарту, გვ. 304, 305.

² გ. მელიქიშვილი, ურარტუ, თბ., 1951, გვ. 133.

რამ, საბჭოთა არქეოლოგიის უკანასკნელი მიღწევების გათვალისწინებით, იგი უფრო აღზინდელი ვითარების ამსახველი დოკუმენტის მნიშვნელობასაც ღებულობს.

სკვითების ქართველებთან მონათესაობა, რასაკვირველია, განსაზღვრულ აზრით უნდა გავიგოთ. მრავალტომიან სკვითთაგან ქართველ ტომებს მხოლოდ ისინი ემეზობლებოდნენ და ენათესავებოდნენ, რომელნიც კავკასიის მთების ჩრდილო კალთებზე მოსახლეობდნენ, მაგრამ ჩვენ ვიცით, რომ სკვითების ძირითადი მას-საკვლევ ეპოქაში დნებრსა და დონს შორისაა საგულეველი, უფრო გვიან კი — ყუბანშიც. ორივე ამ ვრცელ რაიონში აღმოჩენილია ცულებიც და აკინაკებიც, მაგრამ ყუბანსა და ჩრდილო კავკასიის სხვა რაიონებში უფრო ბევრი, ვიდრე სანხრეთ რუსეთში. სქართველოში კი, სადაც არქეოლოგიურ გათხრებს დიდი ხნის ისტორია არა აქვს. გაცილებით უფრო მეტი ცული და აკინაკი ჩნდება, ვიდრე ზემოხსენებულ რაიონებში ერთად. საკმარისია გავისყენოთ, რომ ბრილში თითო სამარხში 20—30 რკინის ცულა და სატევარია დამოწმებული, ამასთან ისინი თარიღდება დროით, როდესაც სკვითური კულტურა ტრამალებში, ის-ის იყო, ახლად იდგამდა ფეხს. ამიტომ ბუნებრივია, თუ ჩვენთვის საინტერესო იარაღებს საქართველოდან გავრცელებას მცვაწერთ. ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს ის ფაქტიც, რომ ჩვენში, კერძოდ. სვანეთში მკვლეველი რკინის ძველი წარმოების უამრავი ნაშთი და, ალბათ, იქვე დამზადებული რკინის იარაღი.

ძვ. წ. VI—IV სს. ბრილის სამარხებში მრავლდება საფეთქელთა შესამკობი ვერცხლის რგოლები, ელექტრუმის საყურეები, ბრინჯაოს კირკლები, ყელსაბამები, ცხველთა ქანდაკებები და სხვ. მისთ (ტაბ. XLVII). ყურადღებას იპყრობს ორი ქანდაკება: ერთი მათგანი მწოლარე ჯიხვს გამოსახავს, ხოლო მეორე — მხედარს, რომელიც ფაფარ და კულდაწულ ცხენზე ზის. არაჩვეულებრივად მრავლდება ქარვის, ფერადი მინის და ფერადი პასტის ნაირი მძივები (ტაბ. XLII სურ. 1, 2). თითოეულ სამარხში ზოგჯერ რამდენიმე ასეული და კიდევ მეტი მძივი გვხვდება (ტაბ. XLVIII). ზოგიერთი მძივი უჩვეულო სიდიდისაა, სხვა მძივები კი გვ-

ოცებს თავისი სილამაზით — ნაირ-ნაირ ფერთა შეხამებით და მოკაზმულობით.

ამავე პერიოდში შიგადაშიგ თავს იჩენს უცხო ქვეყნებიდან შემოტანილი სამკაული და თილისმებიც. ასეთებია, მაგალითად ზოგიერთი სახის მძივები და ცისფერი პასტის ე. წ. სკარაბეი. სკარაბეი წარმოადგენს ფუნაგორიის ანუ ფუნის ხოქოს გამოსახულებას. ამ თილისმის სამშობლო ეგვიპტეა. ძველი ეგვიპტელები ფუნაგორიას მზის ღვთაებას უკავშირებდნენ. ისინი ფიქრობდნენ, რომ როგორც ზუღმივ მოფუსფუსე ხოქო ფუნასაგან აკეთებს პატარა ბურთულებს და მიაგორებს მას, ეგრე უხილავი ღიდი სკარაბეი ამოაგორებს ცის აღმოსავლეთი ნაპირიდან მზის ვეებერთელა ბირთვს და მანამდე ეზიდება, სანამ ცის დასავლეთ ნაპირს იქით არ ჩაასვენებს. ეგვიპტელები სკარაბეის მუცელზე წერდნენ სხვადასხვა ტექსტებს „მიცვალებულთა წიგნიდან“ და ამოკვეთილი გულის ადგილას უდებდნენ მიცვალებულს. ამას იმიტომ აკეთებდნენ, რომ, როდესაც მიცვალებული წარღვებოდა ღვთაება ოზირისის სამსჯავროს წინაშე, გულს მიეკრძოება არ გამოეჩინა და გადაჭარბებულად არ დაეხასიათებია მიცვალებულის ამქვეყნიური ღვაწლი; სკარაბეის მიუკერძოებლად უნდა აღენიშნა მიცვალებულის კეთილი საქმეებიც და ცოდვებიც.

არ ვიცით, ჩვენი ძველი წინაპრებიც ასევე მსჯელობდნენ თუ არა, მაგრამ ის-კი ცხადია, რომ ეგვიპტური სკარაბეი, რომლებზედაც იეროგლიფური წარწერებია, მათაც უტარებიათ მძივების სახით ასხმული.

არც იმ კითხვაზე შეიძლება გადაჭრილი პასუხი გავცეთ, თუ რომელი გზით მოხვდა ჩვენში ეგვიპტური ნივთები — ხპელეთის თუ საზღვაო გზით. უფრო საფიქრებელია, რომ ამ უკანასკნელით. ცნობილია, რომ ამ პერიოდში ჩვენს ქვეყანას აღმოსავლეთით ესაზღვრებოდა აქემენიანთა სპარსეთის მონარქია; რომელმაც შესძლო მთელ ახლო აღმოსავლეთში გაბატონება და ამით საქართველო ღრეობით მოსწყვიტა ძველი აღმოსავლეთის მთელ რიგ კულტურულ კერებს. არქეოლოგიური მასალა ადასტურებს, რომ წინააზიური კულტურული ნაკადები (თუ მხედველობაში არ მივიღებთ

საკუთრივ აქემენერ, არცთუ მრავალრიცხოვან ელემენტებს, რომლებიც რასაკვირველია, ძველი ხეთურ-იბერული კულტურის გავლენით წარმოიშვა) ჩვენი ქვეყნის სიღრმეში ვეღარ აღწევს. საზაგაეროდ, საქართველოს ჩრდილო საზღვრებთან — შავი ზღვას ჩრდილო და ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე წარმოიშვა უფრო პროგრესიული კიმერიის ბოსფორის სამეფო, რომელიც მჭიდრო ურთიერთობაში იმყოფებოდა, ერთი მხრივ, მცირე აზიასა და სამხრეთ ევროპასთან, ხოლო მეორეს მხრივ, კოლხეთთან. დასავლეთ საქართველოში ამ დროს უჩვეულოდ ვითარდება ვაჭრობა, რამაც ადგილობრივი ვერცხლის ფულიც წარმოშვა. ამ ფულს მეცნიერები უწოდებენ „კოლხურ თეთრს“. მის ერთ მხარეზე გამოხატულია ადამიანის (ალბათ, რომელიმე მმართველის) თავი, მეორეზე-კი ზარის ან ლომის თავი — სიმდიდრისა და სიმდიდრის სიმბოლოები. კოლხურ თეთრს ზოგჯერ პოულობენ ბოსფორის ქალაქებშიც ისევე, როგორც ბოსფორულ მონეტებს — დასავლეთ საქართველოში, რაც ამ ორ ქვეყანას შორის დამყარებულ ახლო ურთიერთობას მოწმობს.

ენიკო-ს ექსპედიციამ ნ. ბერძენიშვილის ხელმძღვანელობით დაბლაგომში და ისტორიის ინსტიტუტის კოლხეთის ექსპედიციამ არქეოლოგ ნ. ხოშტარიას ხელმძღვანელობით დასავლეთ საქართველოს სხვადასხვა რაიონში — ქ. ფოთთან, ს. ვანთან და სხვ., ადგილობრივი წარმოშობის უამრავ ნივთებთან ერთად, აღმოაჩინა, შესაძლოა, ბოსფორის გზით შემოტანილი უცხოური ნივთებიც — შავლაქიანი და წითელლაქიანი კერამიკის ნატეხები, ამფორები (ვიწროძირიანი მაღალი ქურჭლები, სითხისათვის განკუთვნილი) და სხვა მისთ.

ბოსფორისა და კოლხეთის მჭიდრო ურთიერთობა მრავალმხრივ დასტურდება. სტეფანე ბიზანტიელი იმასაც-კი გვამცნობს, რომ ქალაქი პანტიკაპეა, რომელიც შემდეგში ბოსფორის სამეფოს სატახტო ქალაქად იქცა, დააარსა კოლხთა მეფის აიეტის შვილმა.

ბოსფორის სამეფო დიდად იყო დამოკიდებული კოლხურ ქალაქებზე — ფაზისსა, (ახლანდელი ფოთი) და დიოსკურაზე (მდებარეობდა ახლანდელ სუხუმთან). ამ კარგი ნავთსადგურებიდან გაჰქონდათ ის ნედლეული და მზა ნაწარმი, რომელიც ჩვენში ბლომად მოიპოვებოდა, ბოსფორისათვის-კი სასიცოცხლო ინტერესს წარმოადგენდა. ასეთი იყო რკინისა და სპილენძის მადანი. ახლა ყველა აღი-

რებს, რომ შავი ზღვის სამხრეთ სანაპირო ქალაქ სინოპიდან საბერძნეთშიც-კი მიჰქონდათ ხალიბების მიერ დამზადებული მაღალხარისხოვანი რკინა. ასევე დიდი გასავალი ჰქონდა მოსინიკების სპილენძს. ამას გარდა, კოლხეთიდან ბოსფორში შედიოდა სელი და სელის ტილო, თაფლი, სანთელი, ფისი და საგემთმშენებლო ხე-ტყე¹.

ძველ დროში მთელს განათლებულ მსოფლიოში ყველაზე მეტად სახელმოხვეჭილი იყო ეგვიპტური და კოლხური ტილო. პეროდოტესა და სტრაბონის ცნობებით², ორივე ქვეყანაში ერთნაირი წესით ამზადებდნენ სელსა და მის ქსოვილებს. ზოგიერთ სხვა საერთო ჩვევასთან ერთად, პეროდოტეს ეს იმ საბუთად მიაჩნდა, რომელიც, ვითომ, ადასტურებდა კოლხებისა და ეგვიპტელების ნათესაობას. აი, სწორედ ეს კოლხური ტილო და სხვა ნაწარმი შეჰქონდათ კიმერიის ბოსფორის ქალაქებში, ხოლო, როგორც ვნახეთ, იქიდანაც ბევრი რამ შემოდიოდა კოლხეთში.

ბოსფორის სამეფოს მჭიდრო ეკონომიური ურთიერთობა ჰქონდა ეგვიპტის ქალაქებთან, კერძოდ, ქ. ნავკრატისთან, სადაც ზემოხსენებული სკარაბეი მზადდებოდა. უნდა ვიფიქროთ, რომ სკარაბეი ჯერ ბოსფორელ ვაჭრებს მოუტანიათ შავი ზღვის ჩრდილო სანაპიროზე, ხოლო იქიდან კოლხეთის ნავსადგურების გავლით ან კოლხეთ-მეოტიდის (აზოვის ზღვის სანაპიროები) სახმელეთო გზით მოხვედრილა რაქაში. ამდენადვეა სავარაუდებელი, რომ თვით კოლხმა ვაჭრებმა შემოიტანეს ისინი იმავე ან შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე გამავალი გზებით. აქი, მოგვითხრობს პეროდოტე კოლხების უშუალო ურთიერთობაზე ეგვიპტელებთან!

ბრალის სამაროვანის IV (ზედა) ფენაც მრავალმხრივ საყურადღებო გამოდგა. ამ ფენაში დამოწმებული სამარხები თარიღდება დროის მოზრდილი მონაკვეთით—ძვ. წ. III საუკუნის დამდეგიდან ახ. წ. III ს. გასულამდე. ყველაზე მნიშვნელოვანი, რაც ამ სამარხებმა მოგვცა, ეს არის სარტყლის თავისებური შესაკრავი ბალთები (ტაბ.

¹ В. В. Латышев, Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, ВДИ, № 3, 1948, გვ. 323.

² В. В. Латышев, დასახ. ნაშრ., ВДИ № 2, 1947, გვ. 256.

XLIX და L) და უძველესი ქართული ოქროს ფულები (ტაბ. L). სწორედ ამაზე შევაჩერებთ მკითხველის ყურადღებას. ბალთები ბრინჯაოსაგანაა ჩამოსხმული ე. წ. „მოდელის დაკარგვის“ წესით, ე. ი. ისეთი წესით, როდესაც ერთი ნივთის ჩამოსხმის შემდეგ ყალიბი აუცილებლად უნდა დაიმტვრეს. ამიტომ არის, რომ თუმცა ერთი ბალთა ზოგადად ჰგავს მეორეს, მაგრამ ერთმანეთს-კი არასოდეს არ იმეორებს. ისინი შეტნაკლებად კვადრატული მოყვანილობისაა, თანაც კვირული ხელობის. ბალთებს ლამაზი არშია და სხვადასხვა ცხოველის გამოსახულება ამკობს. ცხოველთა გამოცნობა ყოველთვის როდი ხერხდება. მთავარი ადგილი უკავია ირესს, ცხენს ან ხარს. მთავარ ცხოველს ზურგზე აზის ძაღლი, ხარი ან ფრინველი; ფეხებს შორის, თითქმის ძუძუს სწოვსო, გამოსახულია ფრინველის, ძაღლის თუ კვიცის მსგავსი არსება, წინ აღმართულია ძაღლი (მგელი?) ან გვილი. გვხვდება სხვაგვარი კომპოზიციაც. რაჭაში აღმოჩენილი ერთი ბალთა ჩვენ გავიცანით სამთავროული სარტყლების განხილვის დროს (გვ. 80—84, ტაბ. XXIII, სურ. 3). ბალთებზე გამოსახული სცენების დამაჯერებელი ასსნა ჯერ არავის მოუცია. ცხადია, იქ ასახულია ჩვენი წინაპრების სულიერი კულტურის რომელიღაც მხარეები, რომელთა შეცნობა მომავლის საქმეა.

ეს ძეგლები საქართველოსათვისაა დამახასიათებელი, სხვაგან-კი სპორადულად გვხვდება, როგორც ქართული კულტურის გავლენის მაუწყებელი ნივთები. სანამ რაქის გათხრებით დადასტურდა ბალთების ადგილობრივობა და სიძველე, ამის თაობაზე სულ სხვადასხვა აზრი არსებობდა არქეოლოგთა შორის. ზოგი ფიქრობდა, რომ ბალთები ჩინური ხელოვნების ნაყოფია, ზოგიც საერთო კავკასიურ ძეგლებად აღიარებდა, სხვები კიღევ თანამედროვე დაღესტნელ (კუბაჩელ) ხელოსნებს მიაწერდნენ. ასეთი გაუგებრობის წყარო ის იყო, რომ რაქის გათხრებამდე ცნობილი ამ სახის ყველა ბალთა შემთხვევით იყო შეძენილი სხვადასხვა პირებისაგან.

სავსებით ასეთსავე ბურუსში იყო გახვეული ზემოხსენებული ოქროს ფულების საკითხიც.

ეს ფულები მოჭრილია ოქროსაგან ან ელექტრუმისაგან ალექსანდრე მაკედონელის სტატერების მიხედვით. მის ერთს მხარეზე სქემატურადაა გამოსახული ათენა ქალღმერთის თავი, მეორეზე-კი გამარჯვების ქალღმერთი ნიკეა, რომელიც ფრთებგაშლილ ბუს

უფრო მოგეგავონებს, ვიდრე ქალმერთს. ადრეც იყო ცნობილი ასეთი ფ.ელები, მაგრამ, როგორც ზემოხსენებული ბალოები, ისინიც შემთხვევითი პირებისაგან შეუძენია სხვადასხვა მუზეუმს და ამის გამო ვერ ხერხდებოდა მათი წარმომავლობის ზუსტი განსაზღვრა. ზოგი მეცნიერი გამოთქვამდა აზრს, რომ ისინი შუააზიაში იჭრებოდა, ზოგიც მათ მოქრას კელტურ-გერმანულ ტომებს მიეწერდა, სხვები კილევ კავკასიურად მიიჩნევდნენ. რაქის გათხრების დროს არა ერთი ასეთი მონეტის აღმოჩენის გამო შესაძლებელი გახდა გამოთქმულიყო მართებული მოსაზრება, რომ ეს მონეტები ქართულია. ეს მოსაზრება კარგად დაადასტურა არქეოლოგიურმა გათხრებმა ს.კლდეეთში (ზესტაფონის რ-ნი), სადაც 1942 წ. აღმოჩნდა ასეთივე ფულები. ასეთივე მონეტები აღმოჩენილია სვანეთში, ლეჩხუმში, დიგორში და იმერეთის სხვადასხვა კუთხეში; 1951 წ. მცხეთაშიც ბლომად აღმოჩნდა ამგვარი მონეტები.

ისინი იჭრებოდა ძვ. წ. II საუკუნიდან ვიდრე ახ. წ. III საუკუნემდე და, როგორც ჩანს, მხოლოდ შინაური ბაზრისათვის იყო განკუთვნილი.

ამით შეიძლება დავასრულოთ რაქის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგთა მოკლე და არასრული მიმოხილვა.

რაქის ექსპედიციამ მოიპოვა მნიშვნელოვანი მასალა, რომელიც ადასტურებს ადგილობრივი, კოლხური კულტურის უწყვეტ, ზეადმავალ განვითარებას ძვ. წ. II ათასეულის შუა ხანებიდან ახ. წ. IV საუკუნემდე. ამით ახლებური შინაარსი იღება გამოთქმაში „კოლხური კულტურა“. ამ სახელწოდებას, ჩვეულებრივ, ავრცელებენ იმ რაიგის არქეოლოგიურ კომპლექსებზე, რომლებიც პირველად აღმოჩენილ იქნა ძვ. წ. I ათასეულის ყობანის სამაროვანზე. ჩვენ კი დავინახეთ, რომ ყობანური დროის ძეგლები ბრილში უშუალოდ მოსდევს მის წინამორბედ, ყუამილიანი ცულების შემცველ სამარხებს. ამიტომ სახელწოდება „კოლხური კულტურა“ უნდა გავრცელდეს მთელს განხილულ დასავლურ ქართულ ძეგლებზე და მასში გამოიყოს სხვადასხვა ასაკობრივი ჯგუფები.

თუ დასავლეთ საქართველოს სხვა ადგილებში აღმოჩენილ ძეგლებსაც გაკითვალსწინებთ, კოლხურ კულტურაში ორი ძირი-

თადი ასაკობრივი ჯგუფი უნდა გამოვეყოთ: პირველი — ძვ. წ. II ათასეულის და მეორე — ძვ. წ. I ათასეულის პირველი ნახევრის. უძველესი ჯგუფის (სახეების ყორღანები, ალხაზეთის დოღმენები, ბრილის ქვედაფენა, ქვასათალი, ღეგორის სამაროვანთა ქვედა ფენა) წამყვანი იარაღებია ყუბმილიანი ცული და ფოთლისებური სატევარი; მომდევნო ჯგუფისა (ყოზანი, ბრილის II ფენა, ყულანურხვა და სხვ.) — ცული, რომელსაც „კოლხურის“ სახელწოდებით ვიცნობთ, და სქელპირიანი სატევარი.

მომდევნო ხანის კოლხური კულტურა თითქმის არაფერს შეიცავს ისეთ სპეციფიკურს, რომელიც აღმოსავლურ-ქართულ კულტურას არ გააჩნდეს.

რაჭაში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა თუ. ერთი მხრივ, მეტნაკლებად სრულად ასახავს ძველი კოლხური კულტურის განვითარების სურათს, მეორე მხრივ, იგი მოწმობს აღმოსავლურ-ქართულ (იბერულ) კულტურასთან მეტად მჭიდრო კავშირს. ეს კავშირი თვალნათლივ იგრძნობა განხილული პერიოდის მთელ მანძილზე, განსაკუთრებით კი ძვ. წ. II ათასეულში. ბრილის სამაროვნის ქვედა ფენაში აღმოჩენილია მარტივი ორნამენტით შემეყული ბრინჯაოს ფირფიტის სარტყელი, რომელიც შეიძლება მივიჩნიოთ სამთავროს მშვენიერი სარტყლების პროტოტიპად. იქვე ნაპოვნია აღმოსავლურ-ქართული ცულის მოყვანილობის საკვანძები (ტაბ. XII, სურ. 2). ამას გარდა, საკმაოა ბრილის III ფენის მხედრის სახე (ტაბ. XXIII, სურ. 1) შევადაროთ ერთ სამთავროულ ბრინჯაოს რგოლზე გამოსახულ ადამიანს თავებს (ტაბ. XXV, სურ. 2), რომ დავრწმუნდეთ აკად. ს. ჯანაშიას მიერ დასაბუთებულად გამოყოფილი კოლხური და იბერული კულტურების ორგანულ კავშირში. ამავე კავშირზე მიგვითითებს ბევრი სხვა ნივთიც, კერძოდ ბრინჯაოს ბალთები, რომლებიც ერთნაირადაა გავრცელებული ქართლსა და კოლხეთში.

მასალა ადასტურებს, რომ მიუხედავად მკაცრი ბუნებრივი პირობებისა, (ტაბ. VIII და VIII^a) მთა რაჭაში დამკვიდრებული ძველი ქართველი ტომები თავისი დროის მოწინავე კულტურის სინაზლეზე იდგნენ. მათს ძირითად საწმიანობას მესაქონლეობა და მადნეულის დამუშავება შეადგენდა, საფიქრებელია, რომ ისინი ლითონით მეზობელ ტომებსაც ამარაგებდნენ.

როდესაც ქართული მატერიალური კულტურის განვითარების ანტიკურ პერიოდზე ვლაპარაკობთ, წინასწარ უნდა გვქონდეს გათვალისწინებული, რომ ტერმინი „ანტიკური“ სრულებითაც ვერ გამოხატავს იმ თავისებურებას, რაც ამ პერიოდს წინამორბედი ვითარებასაგან განასხვავებს. ეს ტერმინი შექმნილია ძვ. წ. VII და მომდევნო საუკუნეთა ბერძნულ-რომაული ისტორიისათვის და, თუ მას ჩვენი მატერიალური კულტურის ისტორიაშიც ვხმარობთ, — მხოლოდ პირობით და დროებით, სანამ შემუშავდება ფაქტური მდგომარეობის ამსახველი სხვა გამოთქმა.

საქართველოს ისტორიის ანტიკური პერიოდის ძირითადი ნიშნებია: 1. მატერიალური კულტურის არაჩვეულებრივი განვითარება რკინის წარმოებისა და მიწათმოქმედების აყვავების ბაზაზე; 2. ქონებრივი და უფლებრივი თანასწორობის მოსპობა და მონათმფლობელური სახელმწიფოს წარმოშობა; 3. საქალაქო მეურნეობის განვითარება და საგარეო ურთიერთობის ქსელის გაფართოვება, და 4. დამწერლობის წარმოშობა.

ეს პერიოდი მოიცავს ათიოდე საუკუნეს, ძვ. წ. VI საუკუნიდან ახ. წ. IV საუკუნემდე, როდესაც უკვე ფეოდალური ურთიერთობის თვალსაჩინო ჩანასახები ჩნდება და მისი იდეოლოგიური იარაღი — ქრისტიანული რელიგია — მკვიდრდება.

ანტიკური ხანის ქართული კულტურა სრულიად კანონიერი მემკვიდრეა მისი წინარე დროის კულტურისა. პირველი ჩაისახა მეორის შიგნით და განვითარდა მის მიერვე მოპოვებულ მატერიალურ და ტექნიკურ მიღწევათა ბაზაზე. მოსახლეობის მატერიალური დოვლათის ზრდამ და ალებ-მიცემის განვითარებამ თანდათან დააჩქარა საზოგადოების გათიშვა ორ, მდიდართა და ღარიბთა, კლასად. ძველ, გვაროვნულ წყობილებაში პირველი ბზარა უკვე ძვ. წ. II ათასეულის შუა ხანებში მოჩანს. თანასწორობულ-ბიანთა წრიდან ნელ-ნელა გამოიყოფა გვაროვნული არისტოკრატია და მხედართმთავრობა, რომელნიც ქარბ ქონებას და უფლებებს ითვისებენ. რკინის იარაღის გაჩენამ პირობები შექმნა მემკვიდრეობის უფლების განვითარებისათვის და კერძო საკუთრების წარმოშობისათვის.

ეს პროცესი სხვადასხვა ადგილას სხვადასხვა ტემპით მიმდინარეობს. სამიწათმოქმედო ბარს საკმაოდ ჩამორჩება მთის რაიონე-

ბი ისე, რომ, სტრაბონის ცნობით, ძვ. და ახ. წ. მიჯნაზე სკანებში ნაგრად იყო გამჭლარი გვაროვნულ¹ წყობილების ელემენტები. საგრამ, რომ ჭერ კიდეე წინარე ხანაში ერთგვარი ნაპრაღია გაჩენი-
ლი მთის მოსასღეობაში, ეს ჩანს ბრიღის სამარხეღის მიხედვით: სა-
ნარხთა უმეტესობა შეღარებით ნერე ინვენტარის შემცველია; მათ
გვერდით არის მღიდრული სამარხეღი.

ასეთივე სურათია აღმოსავლეთ საქართველოს მთა ნაწილშიც.
ამ მხრივ დამახასიათებელია ე. წ. ახალგორის „განძი“, ფაქტიურად
კი სამარხეული ინვენტარი.

ეს „განძი“ შემთხვევით იპოვნეს 1908 წ., ლენინგორს ახლო,
სოფ. საძკვღრში, ნაღერისაგან ჩამორეცხილ ძველ სამაროვანზე.
„განძში“ თავმოყრიღია ბევრი სამკაული (ტაბ. LI), ჭურჭელი
(ტაბ. LII) და ცხენის აკაზმეღობის ნაწიღეღი. ყვეღაზე
მეტია ოქროს ნიღთეღი, მომღვენო ადგიღი უკავია ვერცხ-
ლსა და ბრინჯაოს. არის სარღიონის, ბროღის, გიშრის,
ქარვის, საღაფის (?), ძეღისა და მინის სძივეღიც. ოქროსი
წყვიღი სამაჭური, 3 კარკაღი, ყელსაბამეღი, ბეჭღეღი, საფე-
თღის სამკაულეღი, საყურეღი და სხვადასხვანაირი ფირფი-
ტეღი. ყვეღა ნიღთი წარმოადგენს ოქრომჭეღღობის უნიკალურ.
მხატვრულად სრულყოფიღ ნიმუშს. განსაკუთრებთ ითქმის ეს სა-
საფეთქლეღზე, რომღეღიც გამოხატავს სრულად აკაზმულ წყვიღ-
წყვიღ ცხენს. ამ უკანასკნელთა უნაგირეღის წინა ტახტიღან აღმარ-
თულია რთული ორნამენტული სახეეღით შემეკობიღი ფირფიტა,
რომელიც ბოლოვღება დიდრონი, ღამაზი ვარღულით (როზეტიტ);
საკუთრივ ცხენებსა და მათ საღგარს ამკობს სხვადასხვანა-
ირი საკიღეღი და ჟღარუნეღი. ამ საგნეღის შემეკეღობაში დი-
დი ადგიღი აქვს დათმობიღი გავარსს ან მის იმიტაციას.
ასეთივე რთული ხეღობისაა სხვა ნიღთეღიც, რომელთაგან
ბევრზე გამოსახული არიან ფრინვეღეღი, ფრთოსანი ლომე-
ზი. ფასკუნჯეღი და სხვა ფანტასტიკური არსეზანი. არის
გამოხატულეზა ფრთოსანი ცხოვეღისა, რომელსაც ადამიანის
ოავი აქვს. ერთ-ერთ ყელსაბამზე ვხვადვთ პაყაყეზის გამოსახულე-
ზებს, სხვა ნიღთებს კიღევ უხვად ამკობს მცენარეული ორნამენტა.

---

¹ სტრაბონი, გეოგრაფია, XI, 19.

„ელიერ მოხდენილია ვერცხლის თეფშები, ბრინჯაოს ქანდაკებანი და სხვა“.

ახალგორის „განძი“ ათარიღებენ ძვ. წ. VI—IV საუკუნეებით „განძი“ ყურადღებას იპყრობს, როგორც მასში შემავალ ნივთთა სინათლით და უზადო ხელობით, ისე ამა ნივთთა მრავალრიცხოვნებით. ეს განძი რომ ერთი კი არა, სამი მიცვალებულის სამარხის ინვენტარს წარმოადგენდეს, მაინც თამამად შეგვეძლო მისი მფლობელები მიგვეჩინა საზოგადოების ისეთ წარჩინებულ წევრებად, რომლებიც ქონებრივად და პოლიტიკურად მკვეთრად გაემიჯნენ ფართო მასებს. მართლაც, იმავე სამაროვანზე, სადაც ჩვენთვის საინტერესო „განძი“ აღმოჩნდა, ისტორიის ინსტიტუტის ექსპედიციამ 1945 წ. დაადასტურა მრავალი ნაშთი ღარიბთა, თითქმის სულ არაფრის მქონეთა სამარხებისა.

ეს კონტრასტი მოჩანს სხვა სამაროვნებზე ამოთხრილი მასალების მიხედვითაც, კერძოდ, მცხეთა-სამთავროს სამაროვანზედაც. სამთავროს სამაროვანი ძვ. წ. III საუკუნიდან უკვე მნიშვნელოვან ცვლილებებზე მიუთითებს. იცვლება სამარხის ტიპი, იცვლება ინვენტარიც. ორმოსამარხებს ცვლის ქვევრ-სამარხები (ტაბ. LIII, სურ. 1). ქრება ყოველგვარი იარაღი, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ რკინის დანებს. სამაგიეროდ, ჩნდება სამკაულის ახალი ტიპები.

თითონ სახელწოდებაც (ქვევრსამარხი) გვაჩვენებს, რომ მიცვალებულთა დასაკრძალად ქვევრებს იყენებდნენ. ესენი არ იყო საგანგებოდ, კუბოებად დამზადებული ქვევრები. ისინი სამეურნეო დანიშნულებისათვის (ღვინის, ხორბლის შესანახად) მზადდებოდა. მაგრამ თავისებური კუბოს მოვალეობასაც ასრულებდა, ხმარებიდან გამოსვლას შემდეგ. ქვევრებში დასაფლავების ჩვეულება იბერიაში უნდა შემოსულიყო დასავლეთ საქართველოდან, სადაც იგი დიდი ხნით ადრე იყო ცნობილი. ს. დაბლაგომში (სამტრედიის რ-ნი) ენიმკის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ბევრი ქვევრ-სამარხი აღმოაჩინა. არქეოლოგი ნ. ხოშტარია ასეთ სამარხებს სამ პერიოდად ყოფს. მათგან ყველაზე უძველესი ეკუთვნის ძვ. წ. VI საუკუნეს ხოლო ყველაზე ახალგაზრდა I საუკუნეს. მიუხედავად სამარხის ტიპის შეცვლისა, დაკრძალვის წესი მაინც ძველებური დარჩენილია:

---

¹ Р. Такашвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. V, Тб. 1915, гл. 139—146; Я. И. Смирнов, Ахизгоринские курганы, Тб., 1934.

კვლავინდებურად თხრიან მოგრძო ორმოს, შიგ აწვენენ ქვევრს. ხოლო ქვევრში სდებენ მიცვალებულის მოკუნტულ გეჰმს სათანადო ინვენტარიტურთ.

ამ უკანასკნელში ჩვენ ვეღარ შევხვდებით ვერც ორმოსამარხთა ლამაზ წაებრიალა ქურქელს და ვერც ბრინჯაოს იარაღ-საჭურველს. წითელი თიხის ხელადა, ბრინჯაოს რკალშეზნეკილი სამაჯურები, გემშიანი¹ ბეჭდები, საყურეები, მინის, პასტის და ქვის მძივები, ოქროს წვრილი სამკაულები და იშვიათად ფულები (უკვე გვიანდელს — II—I სს სამარხებში) — აი, ყველაფერი. რაც შეიძლება ქვევრსამარხებში იპოვოს მკვლევარმა.

სამთავროს სამაროვანის ზედა ფენებში გათხრილ-შესწავლილია სხვა ტიპის მეტად მნიშვნელოვანი სამარხებიც — კრამიტის ან აგურ-კრამიტის სამარხები (ტაბ. XXI, სურ. 1) (ძვ. წ. I — ახ. წ. I-II სს), ქვისსამარხები (ახ. წ. I—VIII სს.) და თიხის კუბოებიანი სამარხები (ახ. წ. IV—VI სს.). აგურკრამიტის და ქვის სამარხებმა ჩვენს მეცნიერებას შესძინა არა ერთი და ორი ათეული უნიკალური ნივთი: მინის, ვერცხლისა და სპილენძის მხატვრული ქურქელი, ოქროს გვირგვინები, ყელსაბამები, საყურეები, სამაჯურები და სხვა, მაგრამ ამათს განხილვას ახლა არ შევუდგებით.

ყველა ამ ტიპის სამარხების მიხედვით ძლიერ რელიეფურად მოჩანს კლასობრივად უკვე გათიშული საზოგადოება. მცხეთის ექსპედიციის მიერ შესწავლილი სხვა უბნები გარდა ამისა, მოწმობს ჩვენში საკმაოდ განვითარებული მონათმფლობელური სახელმწიფოს არსებობასაც. ამ მხრივ მნიშვნელოვანია ბაგინეთისა და არმაზის ხევის გათხრების შედეგები, რომლებსაც აქ გავიცნობთ ექსპედიციის ხელმძღვანელის აკად. ს. ჯანაშიას და რაზმების ხელმძღვანელთა: ა. აფაქიძის, ა. კალანდაძის, გ. ლომთათიძის და გ. გობეჯიშვილის წერილებისა და ანგარიშების მიხედვით².

1 ?

¹ „გემმა“ ეწოდება ბეჭდის ან სხვა სამკაულის ისეთ თვალს, რომელზედაც ამოკვეთილია ესათუის გამოსახულება.

² ა. აფაქიძე, არქეოლოგიური გათხრები საქართველოს უძველეს დედაქალაქში, თურნ. „ბოლშევიკი“, 1945, № 6; ა. კალანდაძე, არმაზის არქეოლოგიური ექსპედიციის წინასწარი ანგარიში, ენიშკის მოამბე, II, კ. 1937, გვ. 365—400; მისივე, არმაზის არქეოლოგიური ექსპედიცია 1938, ენიშკის მოამბე, IV, კ. გვ. 373—381; გ. ლომთათიძე, არქეოლოგიური გათხრები საქართველოს ძველ დედაქალაქში. 1945, ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე, არმაზისხევი (იბეჭდება).

სამთავროს სამაროვანის მოკლე დახასიათება მივიყვანეთ ძვ. წ. IV—III საუკუნეებამდე. თუმცა სამაროვანმა დიდი რაოდენობით მოგვცა შემდგომი დროის მატერიალური კულტურის ბრწყინვალე ნიმუშებიც, მაგრამ მას მხოლოდ გაკვრით მოვიხსენიებთ სხვა ძეგლებთან დაკავშირებით. ახლა-კი გადავხედოთ მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის სხვა რაზმების — ბაგინეთისა და არმაზისხევის რაზმების — მუშაობის შედეგებს.

ბაგინეთი

ბაგინეთის გათხრებს (1943—48 წწ) ა. აფაქიძე ხელმძღვანელობდა.

ძველი ბერძნული და რომაული ისტორიული წყაროები გვაცნობებენ, რომ მტკვარ-არაგვის შესაყართან იბერიის ორი მნიშვნელოვანი ქალაქი იყო. ერთ მათგანს სევსამორას უწოდებდნენ, ხოლო მეორე სხვადასხვა სახელით იხსენიებოდა. ეს სახელებია არმოზიკე, არმაკტიკა, ჰერმასტო, აკროპოლისი. ორი ქალაქი ერთმანეთადან სულ 2—3 კილომეტრით იყო დაშორებული. სევსამორა არაგვის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობდა, არმოზიკე-კი—მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე.

მეცნიერები ფიქრობენ, რომ სევსამორა შეესატყვისება არაგვის პირზე მდებარე თანამედროვე სოფელ წიწამურს, ხოლო არმოზიკე — არმაკტიკა — ჰერმასტ—აკროპოლისში იგულისხმება ქართული ისტორიული წყაროებიდანაც კარგად ცნობილი არმაზი. ამ საკითხზე ამომწურავი განმარტება მოგვცა აკად. ს. ჯანაშიამ. აქ გადმოვცემთ მის მოსაზრებებს: „უძველესი ისტორიული წყაროების ცნობების თანახმად, ანტიკური საქართველოს ქალაქები შედგებოდა ორი ძირითადი ელემენტისაგან: ერთი იყო საკუთრივ ქალაქი ანუ „დაბანი“, მეორე—ციხე. ასევე იყო მოწყობილი მცხეთაც, ქალაქი მტკვრისა და არაგვის შესართავთან. იმავე ქართული წყაროების მტკიცებით მცხეთა საქართველოს დედაქალაქად აქცია მცხეთის დინასტიის დამაარსებელმა მეფე აზომ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე IV საუკუნის დამლევს აზოს ძველი მცხეთა აურჩევია სატახტო ქალაქად. აზოს მემკვიდრე ფარნავაზმა დაიწყო მშენებლობა მთაზე, ახლანდელი მცხეთის პირდაპირ, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე. აქ ფარნავაზმა ააშენა ზღუდე და ვი-

თომც დადგა არმაზის კერპი მთის მწვერვალზე. მთის სახელი წი-
 ნათ იყო ქართლი და აქედან დაერქვა ეს სახელი თვით ქვეყანა-
 საც, შემდეგ-კი კერპის გამო მთას არმაზი უწოდესო. შემდეგმა
 მეფეებმა გააფართოვეს მშენებლობა: სატახტო ქალაქის მთელ ტე-
 რიტორიას შემოავლეს ზღუდე, ააშენეს შიდა ციხე არმაზში, დაამ-
 თავრეს ქალაქი მცხეთა, გაამაგრეს მთა ზედაზენი (მდ. არაგვის შე-
 სართავის აღმოსავლეთით). მცხეთა გახდა „დიდი ქალაქი, დიდთა
 მეფეთა საჯდომელი“, რომელიც ოთხივე მხრით დატული იყო
 ოთხი ციხით; ამათგან არმაზის „შიდაციხე“, „თავადი“, მთავარ-
 ციხე იყო. ჩვენი წელთაღრიცხვის VI საუკუნეში საქართველოს სა-
 ტახტო ქალაქი უკვე თბილისია. მცხეთამ თავისი როლი დაუთმო
 თბილისს, არმაზმა — ციხე კალას (თბილისში). ასე გადმოგვცემენ
 ამ ამბებს ქართული წყაროები. უცხოური წყაროები, რომლებიც
 ჩვენს წელთაღრიცხვამდე უკვე I საუკუნეში ჩნდებიან, საესებით
 აღასტურებენ ჩვენი ნაციონალური წყაროების ცნობებს. ცნობილი
 სტრაბონის ჩვენებით, ანტიკური საქართველოს ქალაქები უბრალო
 გამაგრებული პუნქტები კი არ იყო, არამედ გამაგრებული სა-
 ვაჭრო-სახელოსნო ცენტრები, რომლებსაც ჰქონდათ
 „ხუროთმოძღვრების ხელოვნების წესის შესაბამად მოწყობილი
 საცხოვრებელი სახლები, ბაზრები და სხვა საზოგადოებრივი შენო-
 ბები“. როცა 65 წელს ჩვენს წელთაღრიცხვამდე საქართველოში
 მოვიდნენ რომაელები, მათ მდ. კირისა (მტკვარი) და მდ. არაგის
 (არაგვი) შესართავთან აღმართულ მაღლობზე ნახეს ორი ქალაქი—
 არმოზიკე. მდ. კირთან, და სევსამორა, მდ. არაგთან. ეს ორი ქალა-
 ქი ერთმანეთზე დაშორებული ყოფილა 16 სტადიით (2—3 კილო-
 მეტრი). უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ ცნობაში მოხსენებულია ერთი
 და იმავე ქალაქის ორი ნაწილი, ვინაიდან, ასე ახლო მანძილ-
 ზე ორი დამოუკიდებელი ქალაქის არსებობა დამაჯერებელი არ
 არის. პტოლომეოსი (II საუკუნე) არმოზიკეს უწოდებს არმაკტი-
 კას, პლინიუსი — ჰერმასტს; ეს არის ქართული სიტყვის — არ-
 მაზციხის (არმაზის ციხე) გამოთქმა ბერძნული და ლათინური ენე-
 ბის შესაფერისად, ვინაიდან არც ძველ ბერძნულსა და არც
 ძველ ლათინურს არა ჰქონდათ ბგერები ც და ხ. მეორე მხრივ,
 დიონ კასიუსი ამტკიცებს, რომ იმავე ქალაქს ერქვა აკრო-
 პოლისი. აკროპოლისი შეესაბამება ქართულ შიდა ციხეს და აღას-
 ტურებს ამ შენობის ფუნქციას — ეს იყო საქართველოს უძველესი

სატახტო ქალაქის მთავარი გამაგრებული ნაწილი. სახელი სევსა-
მოზაც ჩვენამდეა შენახული. ეს არის წიწამური (2—3 კლ. მცხე-
თიდან ჩრდილოეთით). ამრიგად, ქართული ნაციონალური და
უცხოური წყაროები სავსებით ჭეშარიან ერთმანეთს. ეს ცნობები
დაადასტურა და შეავსო არქეოლოგიურმა მასალამ¹.

როგორია ეს ძალა ან სად იქნა მოპოვებული ის?

მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია მიზნად ისახავდა, რაც
შეიძლება ნეტი სისრულით შეესწავლა საქართველოს ძველი დედა-
ქალაქის მატერიალური კულტურის ყველა ძეგლი, — როგორც
დედაქალაქობის უწინარესი, ისე დედაქალაქობის პერიოდის. ძეგ-
ლები, რომლებიც ასახავს მცხეთის სამეურნეო-კულტურული გან-
ვითარების ხანგრძლივ მონაკვეთს ძვ. წ. II ათასეულის შუახანები-
დან ძვ. წ. IV საუკუნემდე, როგორც ვნახეთ, დიდი რაოდენობით
მოგვცა სამთავროს სამაროვანმა. იმავე სამაროვანზე გამოვლინე-
ბულ იქნა მცხეთის დედაქალაქობის პერიოდის (ძვ. წ. IV—ახ. წ.
V სს) არა ერთი და ორი ათეული სამარხი, მაგრამ რაც არ უნდა
სრული იყოს სამარხის ინვენტარი, მაინც ვერ ასახავს საქალაქო
ცხოვრების ყველა მხარეს. ექსპედიციის წინაშე თავადანვე დადგა
ამოცანა მიკვლეული ყოფილიყო მცხეთის საქალაქო ნაგებობანი და
კერძოდ, გამაგრებული ქალაქი არმაზი, ანუ შიდა ციხე. ამ მიზნით
1940 და 1943 წწ. ჩატარდა არქეოლოგიური დაზვერვები თანა-
მედროვე ბაგინეთის ტერიტორიაზე (ტაბ. LIII, სურ. 2), სადაც
ისტორიული წყაროების მიხედვით საგულვებელი იყო ეს ქალაქი.

ბაგინეთი მდებარეობს ზაპესის საგუბარის მარჯვენა ნაპირზე
კარსნისხევსა და არმაზის მთას შორის ანუ, როგორც ქართულ
ეროვნულ წყაროებშია ნათქვამი „დასასრულსა არმაზის ცხვირისა-
სა“. „ბაგინეთი“ ნიშნავს ბაგინის ადგილს. „ბაგინი კი, ძველ ქარ-
თულ ქრისტიანულ მწერლობაში ნიშნავდა წარმართულ ტაძარს.
ამრიგად, ხალხმა შეინახა ხსოვნა იმისი, რომ აკროპოლისის ამ
ნაწილში, ან სადღაც მის ახლო, იყო საკულტო შენობა“.
(ს. ჯანაშია). გათხრებმა დაადასტურა, „რომ საქართველოში
უძველესი სატახტო ქალაქის აკროპოლისის ანუ კრემლის უზარ-
მაზარ ნაშთებს უკავია ვეებერთელა ფართობი, დაახლოებით

¹ ს. ჯანაშია. საქართველოს ძველი დედაქალაქი, გაზ. „ახალგაზრდა
კომუნისტი“, № 19, 1945.

30 ჰექტარის ოდენა. ეს ფართობი ყოველი მხრით გარშემორტყმულია გალავნითა (ტაბ. LIV, სურ. 1) და კოშკებით. გალავანი სამკუთხედს ქმნის. მისი კედლები მთის ქედებს მიყვება მწვერვალისაკენ. ერთი კედელი ჩრდილოეთის მხრიდანაა, ორი, პარალელური,—სამხრეთის მხრიდან... (ერთიც—აღმოსავლეთიდან). გარეთა კედლის სისქე 4 მეტრამდეა, შიგნითა კედლისა—2,60 მეტრზე ნაკლები არ არის. მათი კონსტრუქცია ასეთია: კლდოვან ნიადაგში საფეხურებად გაჭრილია კალაპოტი; კალაპოტზე აგრეთვე საფეხურებად ამოყვანილია ქვის საძირკველი. ქვები კვადრებად და ფილაქნებად არის გათლილი, ერთმანეთზე ძალიან მჭიდროდ არის მიწყობილი და, ამას გარდა, კიდევ შეკრულია საგანგებო კოტებით. ამ ქვის საძირკველზე ამოყვანილია ალიზის კედელი. იქ, სადაც კედელი უფრო კარგადაა შენახული, მისი სიმაღლე უდრის 4,6 მეტრს. სამშენებლო მასალად აგრეთვე ნახმარია გამომწვარი აგური და კრამიტი. აგურები უზარმაზარი ზომისა და სიმძიმისაა. კრამიტი საუცხოო ნაკეთებია და გარედან მოწითალო ფერად არის შეღებილი.

ასეთივე დიდი ზომებისაა კოშკებიც, მაგ., სამხრეთის შიგნითა კედლის ცენტრალური კოშკი სიგრძით 11,1 მეტრია, სიგანით—9,45.

კედლები გამაგრებულია სიგრძეზე და სიგანეზე ჩატანებული ძეგლებით.

შიდა ციხის შიგნით, ქვემო ტერასაზე, აღმოჩენილია სხვადასხვა ისტორიული ეპოქის სამი ქალაქი. უძველესი მათგანი ელინისტური პერიოდის უგვიანესი არ უნდა იყოს (IV—II საუკ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) და მდებარეობს მიწის ზედაპირიდან 3—3,5 მეტრის სიღრმეზე. ამ სამი ქალაქის შენობებზე დიდად განსხვავდება ერთმანეთისაგან თავიანთი საამშენებლო ტექნიკით.

უძველესი ნაგებობანი წარმოადგენენ სასახლის ტიპის უზარმაზარ შენობებს. განსაკუთრებით საინტერესოა სულ ქვედა ფენის შენობა. ეს შენობა აგებულია უზარმაზარი, საუცხოვოდ გათლილი ქვის კვადრებით. ამ ფენაში ნაპოვნია მოსაპირკეთებელი ქვის ნამტვრევები და ცალკე არქიტექტურული დეტალები ძალზე დამახასიათებელი ჩუქურთმებით. დიდი მეცნიერული მნიშვნელობა აქვს ამავე ფენაში ნაპოვნ ბრინჯაოს ზაღთას...

შიდა ციხის ტერიტორიაზე დადგენილია ორი წყალსადენი — ღია და დახურული. ეს უკანასკნელი თიხის მილებისაა¹.

აკადემიკოს ს. ჯანაშიას ამ წერილს, რომელიც 1945 წლის მარტში დაიწერა გაზეთ „ახალგაზრდა კომუნისტისათვის“ (იხ. 15 მარტის ნომერი), ჩვენ მხოლოდ ზოგიერთ ცნობას მივუმატებთ ა. აფაქიძის საველე მუშაობის ანგარიშების მიხედვით, უმთავრესად 1945—48 წწ. აღმოჩენებიდან.

შემდგომმა გათხრებმა ბაგინეთზე სავსებით გამოავლინეს ქვედა ტერასის უძველესი ნაგებობა, რომელიც აღმოჩნდა სვეტებიანი დარბაზი თუ ტაძარი (ტაბ. LIV, სურ. 2). მის მარჯვნივ და მარცხნივ მიკვლეულია იმავე დროის სხვა სონუმენტური შენობების ნაშთები. ერთ-ერთი შენობის კედელში ჩატანებული იყო ორი წარწერიანი ქვა. წარწერები ჯერჯერობით წაკითხული არაა. კარგად გამოვლინდა ახალი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნეების ზოგიერთი შენობაც. ქველესთაგან განსხვავებით, ისინი ნაგებია რიყის ქვით და ძველი შენობების ნანგრევებიდან შერჩეული გათლილი კვადრებით, კირის დულაზე. ქვედა ტერასის ჩრდილო მხარეზე გათხრილი იქნა იმავე დროის აბანო. სვეტებიანი დარბაზის ახლო—ბაგინეთის III პერიოდის (საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების პირველი საუკუნეები) ეკლესიის ნაშთები. სხვადასხვა ფენაში აღმოჩენილია თიხის ჭურჭლის ნატეხები. ძვლის მხატვრული ნივთები, ბრინჯაოს იარაღი, ქვიშაქვის არქიტექტურული დეტალები და სხვა მისთ.

ცნობილია, რომ არმაზციხე რამდენჯერმეა განადგურებულ-გადამწვარი უცხოელი თავდამსხმელების მიერ. ერთი ასეთი შემოსევა-აოხრება მას განუცდია ძვ. წ. 65 წელს. ააოხრეს მაშინ იგი რომაელთა ჯარებმა პომპეუსის სარდლობით. იბერიის მეფის არტოგის ჯარების პარტიზანულმა ბრძოლამ პომპეუსი მალე აიძულა სამშვიდობო ხელშეკრულება დაედო იბერიის მეფესთან. მის შემდეგ რომაელები მეგობრობას ეფიცებოდნენ ქართველებს და გულის მოსაგებად ხან ქალაქის ზღუდეს უმაგრებდნენ, ხან ამ მეფეებს რომში ეპატიებოდნენ და მდიდრული საჩუქრით ისტუმ-

¹ ს. ჯანაშია, დასახ. ნაშრ.

რებდნენ უკან. თვით რომაული წყარო მოგვითხრობს, რომ როდესაც იბერიის მეფე ფარსმანი (დაახლ. II საუკუნის შუა ხანებში) რომში ჩავიდა თავისი მეუღლითა და აძალით, რომის კეისარმა ადრიანემ მას ნება დართო მსხვერპლი შეეწირა კაპიტოლიუმში, სადაც არც ერთ სხვა უცხოელს არ შეეძლო შესვლა; ამას გარდა, კეისარი პირადად დაესწრო ფარსმანის, მისი შვილისა და ივერთა წარჩინებული მხედრების სამხედრო ვარჯიშობას. იმპერატორმა ცხნა მჯდომარე ფარსმან მეფის ქანდაკება გამოაკეთინა და მარსის მოედანზე აღმართა.

ასე იყო თუ ისე, ისტორიული წყაროებიც მოწმობს და გათხრებითაც დამტკიცდა, რომ არმაზციხე ანუ შიდა ციხე ძვ. წ. I საუკუნეში დაუნგრევიათ. მაგრამ არც ამის შემდეგ გაუქმებულა იგი, ვითარცა სატახტო ქალაქის კრემლი. დანგრეულ კედლებს ეტყობა შეკეთება — რესტავრაციის აშკარა კვალი. ეს კია, რომ ძველებური მონუმენტური მშრალი წყობა შეცვლილია კირის დუღებაზე ამოყვანილი წვრილი ქვის წყობით.

ბაგინეთის არქეოლოგიურმა რაზმმა მართალია 6 წლის განმავლობაში იმუშავა შიდა ციხის გათხრებზე, მაგრამ ჯერჯერობით მოესწრო მხოლოდ მისი მცირე ნაწილის შესწავლა. ძეგლთა უმეტესობის გამომზეურება მომავლის საქმეა.

არქეოლოგებმა თავიდანვე ვარაუდობდნენ ბაგინეთში სამეფო გვარეულობის წარმომადგენელთა სამარხების აღმოჩენასაც. ორი ასეთი სამარხი უკვე მიაკვლია რაზმმა. ერთი მათგანი წარმოადგენდა თლილი ქვებით ნაგებ დიდ აკლდამას, ჩაშენებულს საგანგებოდ ამოკვეთილს კლდეში. სამწუხაროდ, იგი ადრევე დაუნგრევიათ და გაუძარცვავთ, მაგრამ აკლდამის ნანგრევთა ხასიათი და მძარცველების მიერ რატომღაც შეუმჩნევლად დარჩენილი სამარხის მდიდრული ინვენტარის ნაწილი (ოქროს სამკაულები) უკვე თავისთავად მეტყველებს, რომ იგი წარჩინებულთა წრეს ეკუთვნოდა.

მეორე სამარხი სარკოფაგს წარმოადგენს. იგი ორი ნაწილისაგან შედგება. ქვედა ნაწილი კარგად გათლილი და გეგისებრ ღრმად ამოკვეთილი ქვიშა ქვაა; ზედა ნაწილი ანუ ხუფიც ასევე ამოკვეთილი მთლიანი ქვაა, ოღონდ ორფერდიანი. სარკოფაგში დაცრძალებული ყოფილა წარჩინებული მანდილოსანი. მისთვის ჩაუტანებიათ იმ დროისათვის მეტად ძვირფასი და მაღალმხატვრული გემოვნებით ნაკეთები სადა თუ სახეებით შემკული ვერცხლის ჭურჭელი, კოვზე-

ბი, ოქროს სამაჯურები, ბეკდები, საყურეები, გულსაკიდი და სხვა მრავალი. სამკაულებს მხატვრული ღირებულებით არ ჩამოუვარდება ჩის სარეცლის ვერცხლის ფეხები. რომლებიც გამოსახავს ზღაპრულ ფრინველს ფასკუნჯს. ამ სარეცელზე ყოფილა დასვენებული არმაზელა სეფე ქალი. სამარხს ათარიღებენ ახ. წ. II საუკუნით.

ეს აღმოჩენები მკვევრმეტყველურად მოწმობს ქართული კულტურის სიდიადეს პირველი სახელმწიფოებრივი გაერთიანების პერიოდში.

მაგრამ ბაგინეთი ერთადერთი ადგილი როდია, სადაც ასეთი უნიკალური ძეგლები მიაკვლია ისტორიის ინსტიტუტის ექსპედიციებმა.

1946 წელს შემთხვევით ჩამოხვავდა გორის ციხის ერთ-ერთი ფერდი. ინსტიტუტის თანამშრომელთა მცირე ჯგუფმა (ი. ციციშვილი, გ. გობეჯიშვილი) შემთხვევის ადგილი შეისწავლა და დაადგინა, რომ შუა საუკუნეების ციხეს გორის ცნობილ ბორცვზე წინ უსწრებდა არმაზციხის ტიპის ნაგებობა. მის სამშენებლო მასალად გამოყენებული ყოფილა ისეთივე ქვიშაქვის გათლილი კვადრები, აგური, ალიზი და კრამიტი, როგორც ბაგინეთის გათხრებით დამოწმდა. ასეთივე ნაგებობათა აღმოჩენაა მოსალოდნელი სოფ. ძეგესს გაღმა, მტკვრის მარცხენა მხარეზე -- სარკინეთში, სადაც მცხეთის ექსპედიციის სადაზვერვო ჯგუფმა (ხელმძღვანელი ნ. ლამბაშიძე) წინასწარი ძიების დროს უკვე შესძლო მნიშვნელოვანი მასალის მოპოვება. საფუძველი არსებობს ვიფიქროთ, რომ სარკინეთი წარმოადგენდა ძველს იბერიაში რკინის წარმოების ერთ-ერთ დაწინაურებულ კერათაგანს.

ბაგინეთის ძირითადი ფენების თანადროული თუ რამდენადმე ახალგაზრდა ძეგლები მცხეთის მიდამოებში ყველაზე სრულადაა გამოვლენილი არმაზისხევში. გადავდივართ მის გაცნობაზე.

არმაზისხევი

მცხეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ თავისი მოღვაწეობა პირველად (1937 წ.) არმაზისხევში დაიწყო. არმაზისხევის გათხრებს სხვადასხვა დროს ხელმძღვანელობდნენ არქეოლოგები ალ. კალანდაძე, ა. აფაქიძე, გ. ლომთათიძე და გ. გობეჯიშვილი.

არმაზისხევი მდებარეობს სად. მცხეთის დასავლეთით, 2 კლმ. მანძილზე, მტკვრის მარჯვენა ტერასაზე. 1937-1938 წლებში აქ ექს-

ზედიციამ გამოავლინა დიდი ნაგებობა (ტაბ. I.V, სურ. 1) - ძველი ქართული არქიტექტურის უნიკალური ძეგლი. რომელიც წარმოადგენს რთული და ორბიგინალური კონსტრუქციის აბანოს (ერთი ასეთი აბანო, როგორც ვნახეთ, უფრო გვიან აღმოჩენილ იქნა ბაგინეთშიც), და რამდენიმე ქვის სამარხი¹.

განსაკუთრებით გაითქვა არმაზისხევმა სახელი 1940 და მომდევნო წლებში, როდესაც აქ აღმოჩენილ იქნა სხვა ნაგებობანი და ქართველ ერისთავთა საგვარეულო სასაფლაო. მისი ზოგადი დახასიათებისათვის ამ შემთხვევაშიც მივმართავთ მცხეთის ექსპედიციის მთავარი ხელმძღვანელის აკად. ს. ჭანაშვიას საგანებო წერილს (1941 წ. 1 ივნისის „კომუნისტი“). ერისთავთა სამარხები ან კარგად გაოლოლა ფილებისაგან შეკრულ ქვის სამარხებს წარმოადგენს, ან მონოლით-სარკოფაგებს (ტაბ. LV, სურ. 2). სამარხთა კედლების გასამაგრებლად გამოყენებული იყო ტყვიით შედრელებული რკინის მარწუხები. ამ ნეკროპოლში აღმოჩენილი ფული, საგნები და წარწერები მოწმობენ იმაზე, რომ აბანოს (ხევის) სამარხები ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველ სამ საუკუნეს ეკუთვნის.

განსაკუთრებული, ნატიფი სიდიდრის არქიტექტურული სახანაობა წარმოუდგა თვალწინ იმათ, ჰინც სამარხების გახსნას დაესწრო... სამარხის სარეცლები გაკეთებული ყოფილა კაკლის ხისაგან, ოქროქსოვილი ფარდებით. სარეცლების ფეხები და რიკულები შემოქედილი იყო ამოქანდაცებულა ვერცხლით: ოქროქსოვილი საბურავები, რომლებსაც მიცვალებულებს აფარებდნენ, შემკული იყო... სხვადასხვა ზომის ოქროს ღილებით.

მიცვალებულთ უამრავი ოქროსა და ვერცხლის ნივთები ქონდათ ჩატანებული. აქ იყო ოქროთი, ძვირფასი ქვებითა და მინანქრით მორთული იარაღი; ქალთა უაღრესად მრავალნაირი ოქროს სამკაულები, აგრეთვე ძვირფასი ქვებით შემკული. ხელის, მკლავისა და ფეხის სამაჯურები, ბეჭდები; და მათ შორის — ბეჭდები პატრონთა პორტრეტებითა და სახელობითი წარწერებით. საყურეები. აქ იყო ოქროს მძიმე ქამრებიც, თავსამკაულის ნაწილები, ქალის დიდებული ყელსაბამები, მრავალი ოქროში ჩასმული გემმა და კამეა. ოქროს მძივები, ოქროს ფული (I—III საუკ.),

---

¹ ალ. კალანდ აძე, დასახ. ნაპრომები.

ბლომად ძვირფასი ვერცხლის ქერქელი, რომელიც შემკულია ორნამენტითა და ადამიანთა და ცხოველთა გამოსახულებებით.

განსაცვიფრებელი ხელოვნებით შესრულებული ყელსაბამები და მრავალი სხვა საგანი უქველად ადგილობრივი ოსტატების ნაკეთებია“ (ტაბ. LVI—LIX).

საკმაოდ მდიდრულ ინვენტარიანი სამარხები აღმოჩნდა აგრეთვე 1941, 43—44 წლებში, მაგრამ ისინი უკვე IV და მომდევნო საუკუნეებს ეკუთვნის.

ჩვენ აქ ვერ გამოვუდგებით თითოეული სამარხის ინვენტარის აღწერას, მით უმეტეს, რომ ასეთი ცნობების ამოკრება დაინტერესებულ მკითხველს შეუძლია გ. ლ. ო. მ. ა. თ. ი. ს. ნაშრომიდან „არქეოლოგიური გათხრები საქართველოს ძველ დედაქალაქში“ (თბილისი, 1945 წ.). ჩვენ მხოლოდ მოკლედ შევეხებით არმაზისხევში აღმოჩენილი ძეგლების ისტორიულ-არქეოლოგიურ მნიშვნელობას, სამთავროსა და ბაგინეთის ძეგლებთან ერთად.

სამთავროს ზედა ფენის, ბაგინეთის და არმაზისხევის ძეგლები შუქს ჰფენენ ძველი იბერიის დედაქალაქის და მისი უბნების სამეურნეო-პოლიტიკური და კულტურული ცხოვრების მრავალ მხარეს.

პირველი სიახლე, რასაც არქეოლოგი ამ დროის ძეგლების გათხრისას შენიშნავს, ის არის, რომ ორმოსამარხებისაგან და ქვევრსამარხებისაგან განსხვავებით ქვისსამარხებში მიცვალებულები დაკრძალული არიან ზურგზე გაშოტილი და თითქმის ყოველთვის თავით დასავლეთით დამხრობილი. ირკვევა, რომ ჩვენს წინააპრთა სარწმუნოებრივ შეხედულებაში გარკვეული გარდატეხა მომხდარა და მოხრილად დასაფლავების და დამხრობის თითქმის ნებისმიერი წესი ახალი ვითარების საფუძველზე შეუცვლიათ. რა იყო ამის მიზეზი, ძნელი გასაგებია, მაგრამ გარკვეული როლი ამ მხრივ ეგებ ბერძნულ-რომაულ სამყაროსთან მზარდმა ურთიერთობამაც შეასრულა.

მეორე თვალშისაცემი სიახლე, უკვე ქვევრ-სამარხებიდან დაწყებული, იარაღ-საქურველის თითქმის სრული გაქრობაა. მხოლოდ წარჩინებულთა სამარხებში, და ისიც არა ყოველთვის, ვხვდებით კეთილშობილი ლითონებით და ძვირფასი ქვებით მოჭედილ რკინის სატევარს და მისი ქარქაშის ასევე მდიდრულ გარსაკრავს (ტაბ. LVIII).

ასეთი უნდა იყოს დაკავშირებული იარაღის გაქრობა სამარხებში? ჩვენი უძველესი მატეანის „ქართლის ცხოვრების“ ერთს

ფურცელზე ვკითხულობთ: ალექსანდრე მაკედონელმა, რომელიც, ვითომ, შემოვიდა საქართველოში, თავის ჯარს დაუწესა: „ყოველმან ქართველმან ერმან, რომელმა პოვოს საქურველი, მოჰკალით იგი“¹.

ისტორიული კვლევა-ძიებით დამტკიცებულია, რომ ალექსანდრე მაკედონელს საქართველოში არ ულაშქრია და, მასასადამე-არც შეეძლო ქართველთათვის საომარი იარაღის ხმარების აკრძალვა; მაგრამ რომ სწორედ მაკედონიის იმპერიის შექმნის დროიდან (ძვ. წ. IV საუკუნის ბოლო მესამედი) მოყოლებული დიდი ხნის განმავლობაში იბერნი, უპირატესად კი დედაქალაქის მცხოვრებნი ძველმეზურად აღარ ატარებდნენ საქურველს, ეს მემკვიდრეობა კარგად ცოდნია² და არქეოლოგიური გათხრებითაც მტკიცდება. ამ მოვლენას აკადემიკოსი ს. ჯანაშია იმით ხსნიდა, რომ ძველი წელთაღრიცხვის უკანასკნელ საუკუნეებში მცხეთის საშუალო და დაბალი ფენის მოსახლეობის ყოფა-ცხოვრება და ზნე-ჩვეულება შესამჩნევად შეიცვალა ახალი სამეურნეო ვითარების წყალობით: ძველი „მეოზარი მიწათმოქმედნი მშვიდობიან ქალაქელებად იქცნენო“. საფიქრებელია, რომ ვაჭრობისა და ხელოსნობის დაწინაურებამ მართლაც რამდენადმე „განაიარადა“ ანტიკური დროის მცხეთელები და იბერიის სხვა კუთხეთა მცხოვრებნიც. არქეოლოგიური მასალა მოწმობს, რომ თითქმის ამგვარსავე ცვლილებას განიცდიდა დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობაც, თუმცა იქაურ სამარხებში უფრო ხშირად, ვიდრე მცხეთაში, ჩნდება რკინის სატევარი, შუბი და საომარი ცული.

მესამე სიახლედ ჩვენ მივიჩნევთ კეთილშობილი ლითონებისა და ძვირფასი ქვების დამკვიდრებას მცხეთის მოსახლეობის, უპირატესად მისი ზედა ფენის ყოფაცხოვრებაში. ამ მოვლენის მკვეთრად გამოკვეთილი სახე მით უფრო ადვილად შესამჩნევია, რომ თითქმის მთელი წინამორბედი დროის განმავლობაში მცხეთის მოსახლეობას არ ემჩნევა ოქრო-ვერცხლისა და ძვირფასი, ფერადი ქვებისაგან დამზადებული სამკაულებისა თუ სხვა საგნებისაკენ ლტოლვა. ოქროს სამკაული, როგორც ვნახეთ, აღმოჩენილია ძვ. წ. II ათასეულის მეორე ნახევრის ერთადერთ ყორდანში. სრულებით არ ჩანს ოქრო და ვერცხლი ორმოსამარხებში. არ არის იქ არც ქვის

¹ ქართლის ცხოვრება, გვ. 14.

² ქართული საბჭოური არქეოლოგიის მიერ დადგენილი ეს ფაქტი ერთი იმათაგანია, რომელთა წყალობითაც მნიშვნელოვნად უნდა შერბილდეს სკეპტიკური დამოკიდებულება ლეონტი მროველის თხზულების მიმართ, რასაც ადგილი ჰქონდა ჩვენს ისტორიოგრაფიაში (იხ. აგრეთვე გ. წერეთელი, არმაზის ბილინგვა, გვ. 47).

სამკაული, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ნახევრად ძვირფასი ქვის (კვარცის სხვადასხვა ჯიშის) მძივებსა და მძივ-საკიდებს.

მსგავს სურათს გვაძლევს კოლხეთის ადრეული რკინის ხანის სამარხებიც. იქ მხოლოდ აქა-იქ პოულობენ თითო-ორი ოქროს წივთს. მომდევნო, ანტიკურ ხანაში მთელ საქართველოში შეინიშნება ოქრო-ვერცხლისა და ძვირფასი ქვების უფრო დიდი რაოდენობით მოხმარება.

ქვევრსამარხების დროიდან კეთილშობილ ლითონებს და ფერად ქვებს სწრაფად მოუყიდებია ფეხი მცხეთის მოსახლეობაში. განსაკუთრებით მის ზედა ფენაში. ოქროს ბეჭედი, მარგალიტის მძივებით დამშვენებული ან სადა ოქროს საყურეები და ტანსაცმელზე დასაკერებელი ღილაკები გვხვდება ბევრ სემარხში, ზოგჯერ ღარიბთა საფლავებშიც კი. საშუალო შეძლების და, მით უმეტეს, წარჩინებული ოჯახები თავიანთ მიცვალებულს, ამას გარდა, ატანენ ოქროს გვირგვინს ან შუბლსაკრავს, ყელსაბამს, გულსაკიდს, სამაჯურებს, საკანკურებს, პირსაფარეშო საგნებს (ტაბ. LVI—LIX), ვერცხლისა და ბრინჯაოს ღამაზ კურქვებს (ტაბ. LXI, სურ. 3; ტაბ. LXII; ტაბ. LXIII, სურ. 2) და სხვ.

მცხეთელ წარჩინებულთა სამარხებში აღმოჩენილი გვირგვინები ნაკეთებია ოქროს მავთულისაგან ან მცენარის ფოთლის მოყვანილობის ოქროს ფურცლებისაგან. შუბლსაკრავები შედგენილია იმავე ლაზონის ოვალური მოყვანილობის ბუდეებისაგან, რომლებშიც ფერადი ქვები ზის (ტაბ. LVI და LIX). ფერადი ქვის თვლები აქვთ ბეჭდებს, საყურეებს, ყელსაბამებს (ტაბ. LVI, LVII, LIX), წამოსასხამის შესაკრავ ბალთებს (ტაბ. LIX), სარტყლის ბალთებს (ტაბ. LVIII). ზოგიერთ სამაჯურს (მაგ., ტაბ. LVI) და სხვ. სამაჯურის ყელსაბამის ბეჭდის თუ ბალთის თვლებზე, საკმაოდ ხშირად, ღამაზადაა ამოკვეთილი ან ამოქანდაკებული პორტრეტული, მხატვრული და მითოლოგიური სახეები (ტაბ. LVI—LIX, LXI, სურ. 1, 2). ანტიკური დროის ქართული ოქრომკედლური ხელოვნება რამდენადმე შეცვლილი სახით თითქოს იმეორებს ძველ ხეთურ-იბერულ ტრადიციებს, თრიალეთის კულტურის დახასიათების დროს რომ აღვნიშნეთ. მისი არსებითი ნიშანია მისწრაფება მრავალფეროვნებისაკენ, რასაც ოსტატი აღწევს ადრეულ საფეხურზე ფერადი ქვების (ლალის, ზურმუხტის, სარდიონის, აქატის და სხვ.), ხოლო უფრო გვიან (ახ. წ. III—IV სს) — ამასთან ერთად მინის, პასტის და მინანქრის ზომიერი გამოყენებით. ამგვარადაა მოოქვილი სარტყლის ოქროს ბალთები (ტაბ. LVIII), მახვილის ტარები და ქარქაში (იხ.

იმავე ტაბულაზე), წამოსასხამის შესაკრავები (ტაბ. LIX) და მრავალი სხვა ნივთი. ოქრომკედლობის თრიალეთური ტრადიციები თავს იჩენს აგრეთვე სამკაულთა მოგაქვარსებაში ანუ ოქროს წვრილი ბურთულებით თუ მარცვლებით მოქანძვლაში და ვერცხლის მხატვრული საგნების დამზადების წესში: მოჩუქურთმებულ ხეზე ხელოსნები წნევის საშუალებით შემოაჭედებდნენ ვერცხლის გარსაკრავს, რომელიც ზუსტად იმეორებდა ხეზე ამოჭრილ სახეებს. ამგვარადაა დამზადებული, მაგალითად, სარეცელთა ფეხები (ტაბ. LVIII).

მ ე ო თ ხ ე ს ი ა ხ ლ ე მინის ჭურჭელს (ტაბ. LX) შენობაქვს. თუმცა მინა თავს იჩენს უფრო ადრინდელ სამარხებშიც, მაგრამ მხოლოდ და მხოლოდ მძივების სახით. მინის ჭურჭელი მცხეთაში აგურკრამიტის სამარხების დროიდან იწყებს დამკვიდრებას და შემდეგში უფრო სწრაფად მრავლდება. სამარხებში გვხვდება მცირე ზომის სანელსაცხებლებიც, მოზრდილი სურებიც და პირფართო ჯამებიც. ზოგი ჭურჭელი შემკულია ნაირ-ნაირი გამოსახულებებით, ზოგის ზედაპირი ჩაზნექილ-ამოზნექილია, ზოგისაც — ხორკლიანი, უმრავლესობა კი სადაა და მარტივი. ჩვენს ქვეყანაში აღმოჩენილი მინის ჭურჭელი თითქმის არაფრით განირჩევა სხვა მხარეების იმავდროული ჭურჭლისაგან. საფიქრებელია, რომ პირველი ნიმუშები აქ წოხვდა სავაქრო ურთიერთობის წყალობით, მაგრამ მას შემდეგ, რაც ამ სახის ნაწარმზე მოთხოვნილება გაიზარდა, ადგილობრივ მოაწყვეს მინის ჭურჭლის წარმოება. ახ. წ. დამდეგისათვის მცხეთაში თუ მის ახლო მდებარე რომელიღაც რაიონში მინის საბერი ქარხნის არსებობის მაუწყებლად ჯერჯერობით მხოლოდ ერთი საბუთი — მინის ჭურჭლის მრავალრიცხოვანება — გვაქვს. მიუთითებენ საკუთრივ მინის ქარხნის ნაშთების აღმოჩენასაც¹, მაგრამ ეს ცნობა შემოწმებას მოითხოვს. უფრო გვიანი, ფეოდალური ხანის მინის საბერი წარმოების ნაშთები მიუკვლევიან მცხეთის ახლო, სოფელ კარსანთან².

მ ე ხ უ თ ე ს ი ა ხ ლ ე, რაც ძვ. წ. IV—III საუკუნეებიდან მოცილებული მცხეთაში და საქართველოს სხვა კუთხეებში შეინიშნება, არის ხუროთმოძღვრების სწრაფი განვითარება. მას, უეჭველია, ხელი შეუწყო საქალაქო ცხოვრების წინსვლამ და ქართველი ტომების სახელმწიფოებრივმა გაერთიანებამ. ამ დროს ბაგინეთში, არმაზისხევში, გორში, ვანში და სხვა მნიშვნელოვან პუნქტებში ჩნდება

¹ Фр. Б а й е р я, Исследование древних гробниц близ Мухета, Сборник сведений о Кавказе, т. 2, Тбилиси, 1872.

² გ. ლ ე მ ლ ი ნ ი. მინის საბერი წარმოების ნაშთები კარსანში. მცხეთის მახლობლად, საქართველოს სსრ მეცნიერ. აკადემიის მოამბე, ტ. VI, № 9, 1945.

მონუმენტური ნაგებობანი. მცხეთაში ასეთი ძეგლებია ბაგინეთის შიდა ციხის მყარი ზღუდე კოშკებითურთ, ბაგინეთისა და არმაზის-ხევის სასახლეები, ტაძრები, აბანოები. კლდამები. სასახლის თუ საკულტო დანიშნულების ნაგებობის კედლები, კარი და სვეტისთავები მოჩუქურთმებულია ლამაზი სახეებით. აქ შეინიშნება ბრინჯაოს ზანიდან მომდინარე მოტივებიც — ზონარორნამენტი და მცენარეული ორნამენტი. აღსანიშნავია, რომ იგივე მოტივები ან მათი სხვადასხვანაირი, კომბინური ხლართები მნიშვნელოვან წილად ასაზრდოებდა ფეოდალური საქართველოს საეკლესიო ხუროთმოძღვრებას და მცირე ხელოვნებას. ანტიკურ-ქართულ მონუმენტურ ნაგებობათა დარბაზებს ამშვენებდა მარმარილოს ქანდაკებანი. შენობები დახურული იყო საუცხოოდ გამომწვარი და წითლად შეღებილი კრამიტით. ზოგ შემთხვევაში შეღებილი იყო კედლებიც.

ხუროთმოძღვრების განვითარების ასეთი სურათი, ბუნებრივია, გვაგარაუდებინებს ზუსტ მეცნიერებათა (მაგ., მათემატიკის, ფიზიკის და სხვ.) დაწინაურებულობას, სათანადო სწავლულთა და ოსტატთა არსებობას. ხუროთმოძღვარი ადგენდნენ ქალაქების თუ ქალაქთა ცალკეული უბნების გაშენების პროექტებს; დახელოვნებული ოსტატები ქვას აჩუქურთმებდნენ; მდაბიონი სამშენებლო მასალას ეზიდებოდნენ და აშენებდნენ. ძეგლებმა არ შემოინახა მშენებელთა ვინაობის მაღწეხელი ცნობები, არც წინა თაობის ხუროთმოძღვართა შესახებ მოგვითხრობენ რამეს ისინი. მხოლოდ სამთავროში აღმოჩენილი, ახალი წელთაღრიცხვის მეოთხე საუკუნის ერთ-ერთი წარწერიანი ლოდი გვამცნობს, რომ სამარხში, რომელსაც ეს ლოდი ედო, დაკრძალული ყოფილა მცხეთის მთავარი მხატვარი და ხუროთმოძღვარი ვინმე ავრელი აქოლისი და მისი მეუღლე ბევრა-ზურია¹. ბედნიერი შემთხვევის წყალობით გადარჩენილმა წარწერამ უკვდავყო არქიტექტორ აქოლისის სახელი.

ეხლა თვით წარწერათა შესახებ.

მ ე ე ქ ე ს ე, უმნიშვნელოვანესი, ს ი ა ხ ლ ე ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის არქეოლოგიურ ძეგლებს რომ წინამორბედთაგან განასხვავებს, სწორედ დამწერლობის განვითარებაა. მცხეთის ეპიგრაფიკული ძეგლების (ასე უწოდებენ ძველ წარწერებს) გაშიფვრა-შესწავლაში დიდი დამსახურება აქვთ ქართველ სწავლულებს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილ წევრებს გ. წ ე რ ე-

---

¹ სიმ. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ე ი ლ ი, მცხეთა-სამთავროს ახლადაღმოჩენილი ბერძნული წარწერა, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. IV, № 6, 1943:

თელს და ა. შანიძეს და პროფესორ ს. ყაუხჩიშვილს¹. მათ მიერ წაკითხულია არმაზისხევისა და სამთავროში აღმოჩენილი წარწერების მნიშვნელოვანი ნაწილი. გ. წერეთელი განაგრძობს ჯერ კიდევ ამოუკითხავი წარწერების გაშიფვრასა და შესწავლას. სანამ მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ მოპოვებული ეპიგრაფიკული მასალები მთელი სისრულით არაა შესწავლილი, ცხადია, არ შეიძლება ზუსტი წარმოდგენა გვექონდეს იმაზე თუ რა დროს ეკუთვნის უძველესი მათგანი.

წარწერები შესრულებულია ბერძნულსა და არამეულ ენაზე. არის ებრაული წარწერებიც. პროფ. გ. წერეთელმა ბრწყინვალედ დაამტკიცა, რომ მცხეთური წარწერების არამეული ჯგუფი საკმაოდ განსხვავდება საკუთრივ არამეული დამწერლობის ძეგლებისაგან და მთელი რიგი ნიშნებით ქართულ დამწერლობასთანაა დაკავშირებული. ამიტომაც, რომ პროფ. გ. წერეთელმა იგი ცალკე ჯგუფად გამოყო და არმაზული დამწერლობის ძეგლები უწოდა. დღემდე წაკითხული მცხეთის ეპიგრაფიკული ძეგლები ეკუთვნის ახ. წ. პირველ საუკუნეებს, სახელდობრ I—IV სს.

რა შინაარსისაა ეს წარწერები?

ზოგი წარწერა თან ახლავს ოქროს ბეჭდის თუ სარტყლის ბალთის თვალზე გამოსახულ ადამიანთა სახეებს (ტაბ. LVIII; LXI, სურ. 1 და 2) და, მაშასადამე ამ ადამიანთა სახელსა და ვინაობას გვაუწყებს; ზოგიც ვერცხლის ჭურჭელზეა (ტაბ. LXI, სურ. 3) ამოკაწრულ-ჩაჩხვლეტილი და იმას მეტყველებს თუ ვისგან ვის ებოძა ეს ჭურჭელი; სხვები კიდევ საფლავის ქვებზე გვხვდება და იქ დამარხულთა თუ მათ ნათესავთა და ნაცნობთა შესახებ მოგვითხრობს. ჯერჯერობით არ გამოქვეყნებულა წარწერები, რომლებიც მოთავსებულია ოქროს სამაჯურებზე და საავგაროზე კოლოფებში ჩაწყობილ ოქროს სიფრიფანა ფურცლებზე. პროფ. გ. წერეთლის აზრით ამ

¹ ძირით. დი გამოკვლევები მცხეთის ახლადაღმოჩენილ ეპიგრაფიკულ ძეგლებზე იხ.: გ. წერეთელი, მცხეთის ახლადაღმოჩენილი ებრაული წარწერა, ენიშკი-ს მოამბე, V—VI, თბ., 1940; მისივე, არმაზის ბილინგვა, ენიშკი-ს მოამბე, XIII, თბ. 1942; Г. В. Церетели, Армазская билингва, Тб., 1941; მისივე, Армазское письмо и проблема происхождения Грузинского алфавита, Эпиграфика Востока, М. Л., 1948, II, 1949, III А. Г. Шанидзе, Данные греческо-пехливинской билингвы из Армази для истории терминов, ენოლმოდვარი ჰაიხამ-თაყვაი - ი ძველერუაინსკომ, სპკართველოს სსრ მეცნერებათა აკადემიის მოამბე, 1941, ტ. II, № 1—2; ს. ყაუხჩიშვილი, არმაზში აღმოჩენილი ბერძნული წარწერები, სპკართვ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, 1941, ტ. II, № 1—2; მისივე, მცხეთა-სამთავროს ახლადაღმოჩენილი ბერძნული წარწერა, სპკართვ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, 1943, ტ. IV, № 6.

უკანასკნელ შემთხვევაში მოსალოდნელია წარწერებმა გვამცნონ იმდროინდელი ლოცვები თუ რელიგიური ფორმულები. ბოლომდე არაა წაკითხული აგრეთვე არმაზისხევში აღმოჩენილი ერთი დაზიანებული წარწერა ღიდრონ ლოდზე. მის ამოშიფვრაზე მომუშავე პროფ. გ. წერეთელმა უკვე მოგვცა ამ ძეგლის შესწავლის ზოგიერთი წინასწარი შედეგი¹. ეს შედეგები მოწმობს ძეგლის დიდ მნიშვნელობას ახ. წ. დამდეგის იბერიის პოლიტიკური ისტორიის შესწავლისათვის.

ერთად აღებული ყველა ეს წარწერა უკვე ახლავს საკმაოდ შექსფენს ჩვენი ქვეყნის კულტურულ-პოლიტიკური ისტორიის მანამდე უცნობ ბევრ საკითხს და გარკვეულ წარმოდგენას გვაძლევს იბერიაში სახელმწიფოებრივი წყობილების ხასიათზე.

არმაზისხევის ერთ მდიდრულ სამარხში (№ 1) 1940 წ. აღმოჩნდა ორი წარწერა. პირველი მათგანი ამოკვეთილია სარტყლის ბალთის თვალზე, რომელიც წარმოადგენს სასით ერთმანეთისაკენ მიქცეულ ქალ-ვაჟის გამოსახულებას (ტაბ. LXI, სურ. 1): წარწერა იკითხება ასე: „ზევახ. ჩემი სიცოცხლე კარპაკ“. ეს ბოკლე. მაგრამ თბილი ტექსტი პირველად გვამცნობს ძველი იბერიის წარჩინებული წყვილის, ალბათ, ცოლ-ქმრის, სახელებს — „კარპაკს“ (ქალი) და „ზევახს“ (მამაკაცი). მეორე წარწერა ამოკვეთილია ბეჭდის პორტრეტულ გემმაზე (ტაბ. LXI, სურ. 2) და თავისი მნიშვნელობით არ ჩამოუვარდება პირველს. ეტყობილობთ, რომ ბეჭდის თვალზე გამოსახულია ასპარუგ პიტიასში, რომელსაც ეს ბეჭედი ეკუთვნოდა. ჩვენი ქვეყნის გამოჩენილმა სწავლულებმა ს. ჯანაშიამ და გ. წერეთელმა დამაჯერებლად დაამტკიცეს, რომ სახელმწიფოში მაღალი თანამდებობის აღმნიშვნელი წოდება „პიტიასში“ შეესატყვისება ქართულ „ერისთავს“. მაშასადამე, არქეოლოგებმა არმაზისხევში მიაკვლიეს იბერიის სამეფოს მაღალი თანამდებობის პირის ასპარუგ ერისთავის სამარხს. ასპარუგ ერისთავი მანამდე სრულიად უცნობი იყო, მის შესახებ არაფერს ამბობდა არც ეროვნული და არც უცხო წერილობითი წყაროები. გათხრის წყალობით კი ცნობილი გახდა მისი სახელი, მოღვაწეობის ხასიათი, ადგილი სახელმწიფოებრივი მმართველის სისტემაში, ქონებრივი ავლადიდება (ტაბ. LVIII-ზე გამოსახულია ასპარუგის სამარხში აღმოჩენილი ნივთების მხოლოდ ერთი ნაწილი) და, ბოლოს, მისი სახეც (ტაბ. LXI, სურ. 2). ამ ცნვირკებიან, გრძელწვერა, ენერგიულ, შეახნის მამაკაცში ძნელი არაა გამოვიცნოთ ქართველის ტიპი. მის სამარხში აღმოჩენილი ფულებისა და

¹ გ. წერეთელი, არმაზის ბილინგვა, ენიმკი-ს მოამბე, XIII, გვ. 42.

სხვა ნივთების მიხედვით არქეოლოგები ადგენენ, რომ ასპარუგი ახ. წ. II საუკუნის დამლევს ან III საუკუნის დამდეგს გარდაცვლილა.

III საუკუნის მეორე ნახევრით დათარიღებულ ერთ სხვა, ქალის სამარხში აღმოჩენილ პორტრეტულ გემმაზე მოთავსებულია სამი ასო „ზეზ“, რომელიც წაკითხულია, როგორც „ზევაზი“. ვინ იყო ეს მეორე ზევაზი ან რა მხრივ ენათესავებოდა სამარხში დაკრძალულ ქალს, ჯერჯერობით გარკვეული არაა. ფიქრობენ, რომ „ზევაზი“ საგვარეულო სახელი იყო, რომელსაც ატარებდა არა ერთი და ორი მცხეთელი წარჩინებული.

მესამე სამარხში ნაპოვნ ლამაზი სახეებით შემკულ ვერცხლის დიდ ლანგარზე (ტაბ. LXI, სურ. 3) მოთავსებული წარწერა გვაცნობს აქნობამდე აგრეთვე უცნობ მეფე ფლავიოს დადესს და ბერსუმა ერისთავს, რომლისათვისაც პირველს უბოძებია ეს ლანგარი: „მე, ფლავიოს დადესმა, ვაჩუქე (ეს თასი) ბერსუმა პიტიახშსო“¹, წერია იქ.

ორმოცდამეორე სამარხში ნაპოვნ ოქროს ერთერთი ბეჭდის თვალბუდის კედელზე ამოკაწრულია ოთხი არამეული ასო „ადად“, რომელშიც, შესაძლებელია, ხეთურ-სუბარული ტაროსის ღვთაების სახელი იგულისხმება. უფრო მეტადაა სავარაუდებელი ბეჭდის მფლობელი თუ გამსაჩუქრებელი მამაკაცის სახელი, რამდენადაც სახელს „ადადს“ დღემდე არქმევენ ყმაწვილებს საქართველოს მთაში.

არმაზისხევის წაკითხულ ეპიგრაფიკულ ძეგლთა შორის ყველაზე მნიშვნელოვანია ე. წ. ბილინგვა ანუ ორენოვანი (ბერძნული და არამეული) წარწერა, რომლის ძირითად შინაარსს აქ გავიცნობთ მისი გამომქვეყნებლის — გ. წერეთლის მიხედვით².

ეს ძეგლი წარმოადგენს ქვის სტელას, რომელიც თავის დროზე აღმართული ყოფილა დიდგვარიანთაგან გამოსული ახალგაზრდა ქალის საფლავზე. უფრო გვიან, როდესაც შეცვლილი ეკონომიური და პოლიტიკური პირობების გამო არმაზისხეველ წარჩინებულთ და მათ საფლავებს დაუკარგავთ წარსული დიდება და საყოველთაო მორიდება, ჩვენთვის საინტერესო სტელა თავისი ადგილიდან მოუხ-

¹ ს. ყ ა უ ხ ი შ ვ ბ ლ ი, არმაზში აღმოჩენილი ბერძნული წარწერები, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. II, № 1—2, თბ., 1941, გვ. 170—171.

² გ. წ ე რ ე თ ე ლ ი, არმაზის ბილინგვა, ე ნ ი მ კ ი - ს მოამბე, XIII; 1943.

სწილად და რომელიმე მცაბო პირის სამარხის ერთ-ერთ კედლად გაოუყენებიათ. იმავე სამარხის მეორე კედლად უხმარიათ აგრეთვე ძველი წარწერიანი ქვა, რომელიც ზემოთ მოვისხენიეთ, როგორც ბოლომდე წაუკითხავი ძეგლი.

ბილინგვის არამეული ტექსტი მოგვითხრობს: „მე (ვარ) სერაფიტი, ასული ზევანისა, მცირისა პიტიახშისა ფარსმან მეფისა, მეუღლე იოდმანგანისა — ძლევაშოსილისა და მრავალი გამარჯვების მომპოვებელი ეზომსმოძღურისა ხსეფარნუგ მეფისა — ძისა აგრიტა ეზომსმოძღურისა ფარსმან მეფისა. ვაება ვაებისა. ის რაც [=ის ვინც] იყო არა დასრულებული [ე. ი. ახალგაზრდა?] და იმდენად კეთილი და მშვენიერი იყო, რომ არავინ იყო [მისი] მსგავსი სილამაზით და გარდაიცვალა 21 წლისა“.

ბერძნული ტექსტი რამდენადმე მოკლეა: „სერაფიტი, ასული ზევან მცირისა პიტიახშისა, მეუღლე პუბლიკოს აგრიტა პიტიახშის ძის იოდმანგანისა, ივერთა დიდი მეფის ქსეფარნუგის მრავალთა გამარჯვებათა მომპოვებელი ეპიტროპისა. გარდაიცვალა ახალგაზრდა, 21 წლისა, მკონებელი შეუღარებელი სილამაზისა“.

ორივე ტექსტი ერთი შინაარსისაა, მაგრამ ამავე დროს ერთნაწილად ავსებს ზოგიერთი ცნობით, რომელსაც არსებითი დახმარების გაწევა შეუძლია ქართულ სახელმწიფოებრივ გაერთიანებათა ისტორიის მკვლევარისათვის. წინადადებულ მოხსენებულ წარწერებიდან უკვე ცნობილ სახელმწიფო მოღვაწეთა სახელებს (მეფე ფლავიოს დადესი, ზევან, ასპარუგ და ბერსუმა ერისთავები) ამ ძეგლმა მიუმატა ახალი სახელები: სერაფიტი, იოდმანგანი, აგრიტა, ქსეფარნუგი. იხსენიება სხვა წერილობითი წყაროებიდანაც საკმაოდ ცნობილი ფარსმანი, ალბათ, ფარსმან მეორე, რომელიც II საუკუნეში მეფობდა და რომელ იმპერატორთა „მეგობრობით“ სარგებლობდა. მაგრამ არმაზისხევის წარწერათა მნიშვნელობა როდი ამოიწურება იბერიის დიდებულთა მართო სახელების ჩამოთვლით. მთავარი ისაა, რომ ჩვენს თვალწინ დგება სახელმწიფო მოღვაწეთა ტიტულატურა და სახელმწიფოებრივი მმართველობის სისტემის ნათელი სურათი. ბილინგვის ორივე ტექსტის გათვალისწინებით ირკვევა, რომ სერაფიტის მამა ზევანს უფილა ფარსმან მეფის მცირე ერისთავი, ხოლო სერაფიტის ქმარი იოდმანგანი — იბერთა დიდი მეფის ქსეფარნუგის ეზოსმოძღვარი, ე. ი. სამეფო კარის საქმეთა გამგებელი და მხედართმთავარი (ეპიტროპი). იოდმანგანის მამას აგრიტას ფარსმან მეფის კარზე ერისთავობაც სჭერია და ეზოსმოძღვარობაც. ბი-

ლინგვის ანალიზი საშუალებას იძლევა იბერიის ამ დიდებულთა მოღვაწეობის შედარებითი დროც დადგინდეს: ფარსმან მეფე, მისი მცირე პიტიახში ზევახი და ეზოსმოდღვარი [და პიტიახში] აგრიფა უფროსი თაობის წარმომადგენლები არიან. ქსეფარნუგ მეფე, მისი ეზოსმოდღვარი იოდმანგანი და ამ უკანასკნელის მეუღლე სერაფტიკი მომდევნო თაობის ადამიანები არიან. სხვა წყაროებიდან ცნობილია, რომ ფარსმან II იბერიის სამეფო ტახტზე იჯდა მეორე საუკუნის პირველ ნახევარში. რაც შეეხება ქსეფარნუგს, მისი სახელი მხოლოდ ბილინგვის ამოშიფვრის შემდეგ ჩაემატა ანტიკური საქართველოს მეფეთა სიას. როგორც „არმაზის ბილინგვის“ ავტორი ფიქრობს, ქსეფარნუგს ფარსმან II მომდევნო ხანაში — მეორე საუკუნის მეორე ნახევარში უნდა ემეფნა. ამავე დროს ეკუთვნის ბილინგვაც.

წარწერაში ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ქსეფარნუგი იწოდება „ივერთა დიდ მეფედ“. ასევე იწოდებიან ჩვენი მეფეები ფარსმან პირველი და მისი შვილი მიჰრდატი არმაზისხევში აღმოჩენილ უფრო ადრინდელ, (დაახლ. I საუკუნის მეორე ნახევარის) ერთენოვან წარწერაში: „მეფე მიჰრდატ, მეფე დიდი, ძე ფარსმან მეფისა დიდისა“¹. მეფეებს ჰყავთ სხვადასხვა რანგის პიტიახშები (ერისთავები). ამას ეტყობილობთ იმის მიხედვით. რომ ბილინგვის ორივე ტექსტში ზევახი იწოდება ფარსმან მეფის მცირე პიტიახშად. რადგან არსებობდა „მცირე პიტიახშის“ ტიტული, უნდა ვივარაუდოთ, რომ იქნებოდა „დიდი პიტიახშობაც“. რაც შეეხება ამ ორ უკიდურესობას შორის სავარაუდებელი რანგის მოხელებებს — პიტიახშებს, ისინი იხსენიებიან თითქმის ყველა წარწერაში. ასეთები არიან პიტიახში ასპარუგი (ბექდის წარწერის მიხედვით), პიტიახში ბერსუმა (ლანგარის წარწერიდან), პიტიახში აგრიპა (ბილინგვის ბერძნული ტექსტის მიხედვით); გარდა ამისა, არმაზისხევის ერთენოვანი წარწერა გვაცნობს მიჰრდატ მეფის პიტიახშს ვინმე „შ-რ-გ-ს“².

სადღეისოდ ცნობილი წარწერების მიხედვით, იბერიის სამეფოს მართვაში ამ მოხელეებთან ერთად მონაწილეობენ ეზოსმოდღვრებიც. ამ უკანასკნელ თანამდებობას ზოგჯერ პიტიახშები იკავებენ.

პიტიახშები ანუ ერისთავები სამეფოს ცალკე ოლქებს მართავენ. ეზოსმოდღვარი სამეფო სახლის საქმეებს განაგებს, მეფეს

1 გ. წერეთელი, დასახ. ნაშრ., გვ. 42.

2 იქვე.

იკავს. ერთსადაიმავე დროს სახელმწიფოს შეიარაღებულ ძალებს მეთაურობს. მხოლოდ ასე შეიძლება გავიგოთ ბილინგვის ის ადგილი, რომელიც ეზოსმოდღარ იოდმანგანს ახასიათებს როგორც „ძღვევამოსილსა და მრავალი გამარჯვების მომპოვებელს“.

უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ყველა მაღალი თანამდებობის პირს თავისი ხელქვეითებიც ეყოლებოდათ. ისინი, ალბათ, უშუალოდ ასრულებდნენ სამეფო კარის დავალებებს, უმთავრესად მწარმოებელი კლასების, ხალხის ექსპლუატაციის მიმართულებით.

არმაზისხევის ძირითადი წარწერები, როგორც ვთქვით, თარიღდება I—IV საუკუნეებით, და ჩვენ უფლება გვაქვს ამ დროის აღმოსავლეთ საქართველოში დავინახოთ ფრიად განვითარებული სახელმწიფოებრივი გაერთიანება მმართველობის რთული აპარატით. სხვადასხვა რანგის მოხელეებით და დიდი მეფით სათავეში. ამ გაერთიანების ფესვები კი, უეჭველია, მიდის უფრო ღრმად, ბაგინეთის ქვედა ფენის ძეგლების წარმოშობის ეპოქაში. ამგვარად, ესლა აღარ არსებობს საფუძველი გავიზიაროთ ქართულ ისტორიოგრაფიაში ძველად გამოთქმული მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც ჩვენთვის საინტერესო დროის იბერია, თითქოს, წარმოადგენდა თემური წყობილების ქვეყანას.

საყურადღებოა, რომ აკად. ს. ჯანაშიამ სხვა წერილობითი წყაროების ღრმა ანალიზის საფუძველზე, მცხეთის არქეოლოგიურ აღმოჩენებამდე დიდი ხნით ადრე დაგვიხატა იბერიის სახელმწიფო წყობილების დაახლოვებით ისეთივე სურათი, როგორიც ზემოდასახელებული ეპიგრაფიკული მასალის გათვალისწინებით შეიძლება წარმოგვიდგეს¹.

ახლად აღმოჩენილმა მასალამ კი დაადასტურა მისი თეორიული ხასიათის მოსაზრებანი, შეავსო და დააზუსტა ისინი². ს. ჯანაშიას აზრით სტრაბონის დროინდელი იბერია მონათმფლობელური სახელმწიფო იყო, თუმცა აქაურ მონობას არ ჰქონდა საცხებიტ ისეთი ხასიათი, როგორიც მონობის კლასიკურ ქვეყნებში — საბერძნეთსა და რომში. უფრო გვიან გამოქვეყნებულს ნაშრომში იგი წერს: „ბლომად

1 ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, ნაკვ. II, თბ., სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამოცემა, 1932 წ., მ. 10 ს. 1 ე, საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, თბ. სახ. უნივ. გამოცემა, 1937, თავები I და II.

2 ს. ჯანაშია, საქართველოს ძველი ისტორიული ძეგლები, გაზ. „კომუნისტი“, 1941 წ., № 127.

აყენენ მაშინ საქართველოში მონებიც, მაგრამ მონებს საზოგადოების წევრებად არ სთვლიდნენ. მონები ჰყავდათ მეფის საგვარეულოს, ქურუმებს, სხვა მდიდარ ხალხსაც. მონებს სხვადასხვა საქმეზე ამუშავებდნენ, საშენებელ ქვას ათლევინებდნენ, თიხას აზელებდნენ, მადანს ათხრევინებდნენ. მონებს ხმარობდნენ აგრეთვე როგორც მენიჩბეებს (მეხოფეებს) მდინარეებში ნაოსნობის დროს. ვისაც ყველაზე მეტი მონა ჰყავდა, ყველაზე მდიდარიც ის იყო. უდიდესი მონათმფლობელნი მეფე და ქურუმები იყვნენ. ქვეყნის ბატონ-პატრონობაც მეფესა და ქურუმებს ეკუთვნოდათ. ამიტომ ვამბობთ, რომ იმდროინდელი ქართლი მონათმფლობელური სახელმწიფო იყო¹.

ქართულ არქეოლოგიას მოეპოვება ანტიკურ საქართველოში მოსახლეობის ქონებრივი დიფერენციაციის მაუწყებელი უამრავი ფაქტი. სამთავროში ორმოსამარხთა ეპოქის ბოლო საფეხურიდან მოკიდებული აშკარად გაირჩევიან მდიდარი და ღარიბი მიცვალებულები. თანჩატანებული ნივთების რაოდენობისა და ხარისხის მხრივ განსაკუთრებულ კონტრასტებს ვხედავთ აგურ-კრამიტისა და უფრო მეტად ქვისსამარხთა ეპოქაში. აღარაფერს ვამბობთ არმაზისხევის შესახებ, სადაც იმ დროს, განსაზღვრულ უბანზე, იშვიათ გამო-ნაკლისს გარდა, მხოლოდ მმართველი ფენის წარმომადგენლები იმარხებიან. აღსანიშნავია ისიც, რომ სამთავროს ვრცელი სამაროვანის სამხრეთი უბანი განკუთვნილი ყოფილა უმთავრესად არისტოკრატიის წრისათვის მაშინ, როდესაც ჩრდილო უბანზე ასაფლავებდნენ მდებიონი და უქონელნი. პირველთა სამარხებში თავმოყრილია კარგი ხელობის, ძვირფასი ნივთები — ბრინჯაოსა და ვერცხლის ჭურჭელი, ოქროსა და ვერცხლის სამკაული. ღარიბთა სამარხებში ოქროს სამკაული (ბეჭედი, საყურეები, ღილაკები) კანტი-კუნტად იჩენს თავს, ლითონის ჭურჭელი კი სულ არ არის. სამარხთა მნიშვნელოვანი ნაწილი უინვენტარო ან, უკეთეს შემთხვევაში, იაფფასიანი საგნების შემცველია.

მოსახლეობის ამგვარი, ქონებრივი დანაწილების ფონზე ძნელი არაა დავინახოთ სხვადასხვა სოციალური ფენები, უფლების მხრივ განსხვავებული კლასები. ცნობილი გეოგრაფოსი სტრაბონიც მოწმობს, რომ ანტიკური იბერიის მოსახლეობა ოთხი გენესიდან

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჭავჭავაძის ძეგლი, ს. ჭანაშვი, საქართველოს ისტორია, ნაწილი I, თბ., 1946, გვ. 76.

ანუ ოთხი კლასისაგან შედგებოდა¹. სტრაბონისეული ცნობების ღრმა მეცნიერულმა ანალიზმა აკად. ს. ჯანაშიას, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, აქ დაანახა მონათმფლობელური საზოგადოება. ამხანაგი ი. სტალინი გვასწავლის, რომ „მონათმფლობელური წყობილების დროს წარმოებით ურთიერთობათა საფუძველს წარმოადგენს მონათმფლობელის საკუთრება წარმოების საშუალებებზე, აგრეთვე წარმოების მუშაკზე — მონაზე, რომელიც მონათმფლობელს შეუძლია გაჰყიდოს, იყიდოს, მოჰკლას, როგორც პირუტყვი... აქ გაბატონებულია იძულებითი შრომა მონებისა, რომლებსაც ექსპლოატაციას უწევენ არამშრომელი მონათმფლობელნი. ამიტომ არ არსებობს საერთო საკუთრება წარმოების საშუალებებზე, ისევე, როგორც წარმოების პროდუქტებზე. მას სცვლის კერძო საკუთრება. აქ მონათმფლობელი პირველი და ძირითადი სრულუფლებიანი მესაკუთრეა.

მდიდრები და ღარიბები, ექსპლოატატორები და ექსპლოატირებულნი, სრულუფლებიანნი და უუფლებონი, სასტიკი კლასობრივი ბრძოლა მათ შორის — ასეთია მონათმფლობელური წყობილების სურათი“².

მონათმფლობელობის კლასიკურ ქვეყნებში, როგორც აღმოსავლეთში, ისე დასავლეთში შემოინახა დიდძალი წერილობითი წყაროები, რომლებიც შუქს ფენენ მონათმფლობელური წყობილების საერთო ხასიათს და აგრეთვე ხატვენ მის ცალკეულ მოვლენათა სურათებს — მონების ექსპლოატაციას, მათს უუფლებობას, აჯანყებებს, რევოლუციებს და სხვ. ამგვარი წყაროები ჩვენში, სამწუხაროდ, არ გადარჩენილა და ეხლა ისტორიკოსებს უხდებათ კანტიკუნტად გაბნეული სათანადო მასალის თავმოყრა და გააზრება. ისტორიული მეცნიერების განვითარების თანამედროვე დონეზე საკმაოდ დამაჭერებლად მტკიცდება, რომ ანტიკური იბერიის ისტორია მონათმფლობელური სახელმწიფოს ისტორიაა, თუმცა მონათმფლობელობა აქ ისე არ ყოფილა განვითარებული, როგორც საბერძნეთში და რომში.

ამგვარივე წყობილების არსებობას ვარაუდობდა ს. ჯანაშია კოლხეთის ბარშიც. არქეოლოგიური გათხრებით მოპოვებული მასალა, მართლაც, მოწმობს იბერიისა და კოლხეთის კულტურის ერთიანობას და, ალბათ, სახელმწიფოებრივი წყობილების მსგავსებასაც.

1 სტრაბონი. გეოგრაფია, წიგნი XI, თავი 3.

2 საკავშირო კლენისკური პარტიის (ბოლშევიკების) ისტორია, მოკლე კურსი, გვ. 151.

კოლხეთის არქეოლოგიურ შესწავლაზე მუშაობა წარმოადგენს საქმეს. ამ ქვეყანამ უფრო ადრე, ვინც იბერიაში, მიიპყრო ძველი მწერლების ყურადღება, და თავისი დროის განათლებული ხალხებისათვის ცნობილი გახდა. ისტორიის მამამ — ჰეროდოტემ ჯერ კიდევ არა იცოდა რა კავკასიელ იბერთა შესახებ მაშინ, როდესაც კოლხეთსა და კოლხეთზე ბევრი ცნობა შეუყრებია. კოლხეთს იცნობს უფრო ადრინდელი პოეტი ჰომეროსიც, მაგრამ არა ამ, არამედ აიასი, კოლხთა მითითი მეთვის — აიეტის სამშობლოს სახელით. შემდეგდროინდელი ბერძნული და რომაული მწერლობა ხომ საესეა კოლხეთის შესახებ ამბებით. ბევრი მათგანი წარმოადგენს ძველი მითების ნაირსახეობას, ბევრიც ემყარება ამ ქვეყნის პოზიტიურ ცოდნას და, ამდენად, დაუფასებელ სამსახურს გვიწევს დასავლეთ საქართველოს კულტურულ-პოლიტიკური ისტორიის, გეოგრაფიისა და მეურნეობის შესწავლის დროს.

უცხოელთა ყურადღება კოლხეთისადმი გამოწვეული არ ყოფილა არც კოლხებისადმი კეთილი სურვილებით და არც უბრალო ცნობისმოყვარეობით. უცხოელებს აქ იზიდავდათ გამდიდრების წყურვილი. ამიტომ იყო, რომ ძვ. წ. VI—V საუკუნეებიდან მოკიდებული, მსგავსად შავი ზღვის ჩრდილო სანაპირო ზოლისა, კოლხური სანაპიროც მალე მოიფინა ბერძენთა ახალშენებით, რომლებიც ეწეოდნენ მონებით ვაჭრობასა და ადგილობრივი მოსახლეობის უწყალო ექსპლუატაციას. ასეთები იყო, მაგ., ტრაპიზუნდი და კერასუნტი — კოლხური სანაპიროს სამხრეთ ნაწილში (ესლა ეს ადგილები თურქეთს უკავია), ფაზისი (ფოთი), დიოსკურია (სუხუმი) და პიტიუნტი (ბიჭვინთა) — იმავე სანაპიროს აღმოსავლეთ ნაწილში.

კოლხეთის ეს ძველი სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრები ჯერ კიდევ არაა არქეოლოგიურად ჯეროვნად შესწავლილი. ზოგ მათგანს კი სრულებით არ მიჰყარებია არქეოლოგის ბარი. ამ ქალაქების შესწავლის სურვილს აძლიერებს ძველს წერილობითს ძეგლებში დაცული ცნობები და შემთხვევით მოპოვებული არქეოლოგიური ნივთები. ჩვენი ნაშრომის მიზანს სცილდება ყველა ამ ცნობის თავმოყრა და არქეოლოგიურ ძეგლთა აღნუსხვა. მაგალითისათვის დავკმაყოფილებით ორიოდ ცნობით. რომელი მწერალი და სახელმწიფო მოღვაწე არიან, რომელსაც 134 წ. უმოგზაურნია ზღვით კოლხურ სანაპიროზე, წერს, რომ ფაზისის შესართავთან, ხელმარცხნივ აღმართულია ლომებზე დადგმული ქანდაკება ფაზიანური ქალღმერთისა. ძეგ-

ლის შემდგომი აღწერიდან ჩანს, რომ არიანეს თხრობა შეეხება მცირეაზიულ ქალღმერთ კიბელას, რომლის წმინდა ცხოველად მართლაც ლომი იყო მიჩნეული. იგივე ავტორი წერს, რომ, თითქოს, ფაზისშივე მიუთითებენ გემ არგოს ლუზას. იგი რკინისაა და მაინცდამაინც ძველი არ უნდა იყოს, თუმცა ზომისა და მოყვანილობის მიხედვით არ ჩამოგავს თანამედროვე ლუზასო. არიანესთვის, ამასგარდა, უჩვენებიათ ქვის ლუზის ნამტვრევები, რომელთა შესახებაც იგი ამბობს: უფრო ესენი უნდა იყოს არგოს ნაშთი, ვინემ რკინის ლუზაო¹. საყურადღებოა მეორე ცნობაც, რომელიც IV საუკუნის ბიზანტიელ ფილოსოფოსს თემისტეს ეკუთვნის. ეს ცნობა პროფ. ს. ყაუხჩიშვილმა გამოაქვეყნა ქართულად, და იმას მოწმობს, რომ ფაზისს ახლო, რომელიღაც ქალაქში, არსებობდა კულტურის მნიშვნელოვანი კერა, სადაც რიტორიკულ და ფილოსოფიურ განათლებას ლეზულობდნენ ბერძნებიცა და ადგილობრივი მოსახლეობის წარმომადგენლებიც².

არქეოლოგიური მასალიდან, რომელიც მოწმობს კოლხეთ-ფაზისის მაღალ კულტურას, დავასახელებთ ყუბანში, ზუბოვის ყორღანში ნაპოვნ, ირმისთავეებით შემკობილ ერთ ვერცხლის თასს, დაახლოებით, ძვ. წ. I ათასეულის შუა ხანებისას, შემდეგი წარწერით: „ეარ აპოლონ წინამძღვრისა, რომელიც ფაზისშია“. უნდა ვიფიქროთ, რომ ქ. ფოთის სისტემური არქეოლოგიური შესწავლა ადრე თუ გვიან წარმოაჩენს არა მარტო კიბელას, არამედ აპოლონთან გაიგივებული რომელიღაც ღვთაების სახელზე აგებული ტაძრის ნაშთებს.

მრავალი ამგვარი ფაქტი და ცნობა მოიპოვება კოლხეთის შესახებ. ყველაფერი ეს დიდ პერსპექტივებს შლის კოლხეთის არქეოლოგიის შემსწავლელთა წინაშე. ივ. ჭავჭავაძის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტმა ამ გარემოებას იმთავითვე მიაქცია სათანადო ყურადღება და ხელი ჩააკიდა კოლხეთის დაბლობის არქეოლოგიურ შესწავლას. მისმა ექსპედიციებმა ნ. ბერძენიშვილის, ა. იესენის, გ. ნიორაძის, ნ. ხოშტარიას და სხვათა ხელმძღვანელობით სადღეისოდ უკვე მრავალრიცხოვანი ძეგლები შეისწავლეს დასავლეთ საქართველოს სხვადასხვა რაიონში და მნიშ-

1 ა რ ი ა ნ ე, პერიპლუსი, 11 (9) (მიითთებულია ლატიშევის გამოცემის მიხედვით).

2 ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, რიტორიკული განათლების ცენტრი ძველს კოლხეთში, საქართვე. სახელმწ. მუზეუმის მოამბე, X-B, თბ., 1940.

3 წარწერის ქართული თარგმანი მოგვაწოდა დოც. თ. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ მ ა, რისთვისაც მას მადლობას მოვახსენებთ.

ვენელოვანი ცოდნა შემატეს ისტორიულ მეცნიერებას. ეს კია, რომ თავისებური ბუნებრივი პირობების გამო, კოლხეთის დაბლობის არქეოლოგიური გამოკვლევა მეტად გაძნელებულია: დროთა განმავლობაში ხმელეთი დაძირულა, დაქაობებულა და გათხრისას საჭირო ხდება განსაკუთრებული მეთოდების შემუშავება¹.

ერთ-ერთ ამგვარ დაქაობებულ ადგილს ფოთისა და ყულევის მიდამოებიც წარმოადგენს. აქ გათხრებს ხელმძღვანელობდა არქეოლოგი ნ. ხოშტარია. მის მიერ მოპოვებული მასალა მოწმობს, რომ საკვლევ ტერიტორიაზე ადგილობრივი მოსახლეობა ცხოვრობდა ბერძნული ახალშენების გაჩენამდე დიდი ხნით ადრე.

ასევე იყო სხვა ახალშენებშიაც: დიოსკურიაში, პიტუნტში და სხვ. ბერძენი ვაჭრებისათვის, ცხადია, სარფიანი იყო მხოლოდ მკიდრად დასახლებულ ნავსადგურებთან დამკვიდრება და იქიდან ნედლეულის გატანა.

ნ. ხოშტარიამ ყულევის ტერიტორიაზე დაამოწმა ორი ძველი მოსახლობა². თითოეული მათგანი შედგება რამდენიმე ფენისაგან, და მისი მაჩვენებელია, რომ აქ განვითარების გრძელი გზა გაუვლიათ ადგილობრივ მცხოვრებთ. ყველაზე ადრინდელი ფენები თარიღდება ძვ. წ. IV—III ათასწლეულით. ისინი ჩაძირულია და მდებარეობს ზღვის დონესთან შედარებით დაბლა, თავის დროზე კი შემადგენელ ბორცვებს წარმოადგენდა. ამ ფენებში აღმოჩენილია პრიმიტიული კერამიკა, თიხისაგან ნაძერწი ხარისთავის მსგავსი სარიტუალო საგნები და სპილენძის ნივთების ჩამოსასხმელი ყალიბები. თუ გათხრების ხელმძღვანელის მიერ დადგენილი თარიღი შემდგომი კვლევებიტააც დადასტურდა, მაშინ ჩვენ გვექნება საქართველოში ყველაზე უფრო ხნიერი ენეოლითური ძეგლი.

მეორე, საშუალო ფენა თარიღდება ძვ. წ. I ათასეულის დასაწყისით. აქაური თიხის ჭურჭელი კარგი ტექნოლოგიური დამუშავება-გამოწვის მაჩვენებელია. ბლომად უხმარიათ ქვის იარაღები, თიხის კერისტაგები, ბრინჯაოს სამუშაო იარაღი და სამკაული. ლითონის დამუშავების დარგში მოპოვებულ წარმატებას იუწყება სპილენძის ზოდების აღმოჩენის ფაქტი.

1 ნ. ხოშტარია, კოლხეთის დაბლობის ძველი მოსახლობანი და მათი შესწავლის პრობლემა, საქართვ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. VI, № 6; ი. გრძელიშვილი, კოლხეთის დაბლობის ძველ მოსახლობათა არქეოლოგიური გათხრების მეთოდისათვის, იქვე; მ. ი. ს. ვე. კოლხეთის დაბლობის ძველ მოსახლობათა გათხრების ტოპოგრაფიული დოკუმენტაციისათვის, საქართვ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. VII, № 5.

2 ნ. ხოშტარია, სოფ. ყულევის არქეოლოგიური გამოკვლევა, საქართვ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. VII, № 1—2.

მესამე ფენაში, რომელიც ახ. წ. I ათასეულის შუა ხანებისა ჩანს, გამოვლინებულია აგურ-კრამიტის მტკიცე ნაგებობის ნანგრევები. შენობა ღამაზად ყოფილა გაფორმებული მარმარილოს ფილებით და თიხის ლავგარდნებით. ზოგიერთ აგურზე გამოსახულია სხვადასხვაგვარი ნიშნები, თიხის ერთს საბეჭდავზე კი — ოთხი ქართული ასოც.

ფოთი-ყულევის მატერიალური კულტურის ძეგლების შემდგომ ძიებას, ექვს გარეშეა, უნდა მოჰყვეს ბრწყინვალე აღმოჩენები, რომლებიც ახალი სხივით გააშუქებს ძველი კოლხეთის ამ სახელმწიფო-ქილი ქალაქ-ნავსადგურის ისტორიას.

ყულევის მოსახლობათა თანადროული ძეგლების შესწავლა დაწყებულია (მაგრამ გათხრის რთული პირობების გამო არ დასრულებულა) ზღვის სანაპირო ზოლის სხვა პუნქტებში. მოსახლობათა ნაშთები მდებარეობს ზელოვნურ ბორცვებში, რომელთაც ადგილობრივი მცხოვრებნი უწოდებენ „დიხა გუძებას“ (ამოზურცული მიწა) და „ნაოხვამუს“ (ნასაყდრევი)¹. როგორც წესი, ასეთი ბორცვები იწახავს ხის ნაგებობათა ნაშთებს, სხვადასხვა მასალის ნივთებსა და თიხის ჭურჭლის უამრავ ნატეხებს, რომელთა მიხედვითაც არქეოლოგები კარგად არჩევენ ერთმანეთის მომდევნო ფენებს. ამ ბორცვებიდან, წარმოდგება მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული იარაღები და აგრეთვე მიწათმოქმედების პროდუქტები ნაირ-ნაირი მარცვლეულის სახით. ბლომად არის აღმოჩენილი ქსოვის საქმის დაწინაურების მაუწყებელი საგნები: ქსელის დასაჭიმი ქვეები და აგრეთვე ტილოს ანაბეჭდები თიხის ჭურჭლის ფსკერზე. ამ რიგის მასალა მოპოვებულია ოჩამჩირის რაიონშიც, რომელიც სათანადოდ შეისწავლა ლ. სოლოვიოვმა². ამ მასალების ფონზე მკვლევარს საშუალება ეძლევა გაადევნოს თვალი კოლხური კულტურის განვითარებას უძველეს დროში, ბერძნული კოლონიზაციის დაწყებამდე დიდი ხნით ადრე. იგი მტკიცედ მიდიოდა ცივილიზაციის მაღალი საფეხურებისაკენ. ზეღმავალ განვითარებას განიცდიდა მიწათმოქმედება, მეთევზეობა, მესაქონლეობა, მეტალურგია, კერამიკული წარმოება და ქსოვის საქმე. როგორც ვიცით, კოლხური ქსოვილების ღირ-

¹ ნ. ხოშტარია, დიხა გუძება, კოლხეთის დაბლობის ძველი მოსახლობა, საქართვე. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. V, № 2, თბ., 1944; გ. ნიორაძე, არქეოლოგიური ვახტრები კოლხიდაში, ენ ი მ კ ი ს მოამბე, X, 1941; Н. А. Куфт и н М а т е р и а л ы к а р х е о л о г и я м К о л х и д ы, II, Тб., 1950, გვ. 161—256.

² Л. Н. С о л о в ь е в, Следы древнего соляного промысла близ г. Сухуми и г. Очамчире, Труды Гос. Музея Абхазии, вып. I, Сухуми, 1947. მიხედვით, Селища с текстильной керамикой на побережье Западной Грузии, Советская Археология, XIV, М.—Л., 1950.

სების შესახებ სწერდნენ რამდენადმე უფრო გვიან, ანტიკური დროის მწერლები.

ანტიკურ ხანაში კოლხური კულტურა კიდევ უფრო დაწინაურდა. ამას მოწმობს მრავალრიცხოვანი შემთხვევითი აღმოჩენები დასავლეთ საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში და გეგმაშეწონილი გათხრები სოფ. ვანში, კლდეეთში, ნოქალაქევეში და სხვ.

ვანის ექსპედიციას (ვანის რაიონში) ნ. ზოშტარია მეთაურობს. გათხრა ჯერჯერობით მხოლოდ დასაწყის სტადიაშია, მაგრამ უკვე აღმოჩენილია ადგილობრივი, ანტიკური კულტურის ბრწყინვალე ძეგლები, რომლებსაც გამოთხრელი ძვ. წ. IV და მომდევნო საუკუნეებს მიაკუთვნებს.

ვანის ბორცვზე დროთა განმავლობაში ჩამარხულა მონუმენტური ნაგებობათა ნანგრევები. ეს არის თლილი ქვით ნაგები, კრამიტით დახურული ქალაქური შენობების და მტკიცედ ამოყვანილი ზღუდის ნაშთები, მსგავსი ბაგინეთის შიდა ციხის ნაშთებისა. ციხე-ქალაქის ტერიტორიაზე ბლომად პოულობენ ბირთვის მსგავს დიდრონ ქვებს, რომლებიც ძველად გამოიყენებოდა თავდაცვისათვისაც და გამაგრებული ზღუდეების შესანგრევადაც. ისინი შეიძლება მივიჩნიოთ თანამედროვე ყუმბარების შორეულ წინაპრებად. ქვის „ყუმბარების“ სასროლად მაშინ ამზადებდნენ ხის პრიმიტიულ მანქანებს, რომლებიც მოქმედებდა მექანიკური ძალის შემწეობით.

როგორც მოსალოდნელი იყო, ციხე-ქალაქის ზღუდის შიგნით ექსპედიციამ აღმოაჩინა სამაროვანიც. აქაური სამარხეული ინვენტარის სიუხვე და მასში შემავალი ნივთების მაღალი მხატვრული ღირსება მოწმობს, რომ მათ მფლობელებს ადვილად მიუწვდებოდათ ხელი ფუფუნების საგნებზე. აშკარაა, რომ ისინი ეკუთვნოდნენ საზოგადოების გაბატონებულ კლასს. ცალკეულ სამარხებში აღმოჩენილი ნივთების უბრალო ჩამოთვლაც კი დაგვარწმუნებს ამაში. ერთ სამარხში იპოვნეს ვერცხლის ლამაზი ჭურჭელი და ოქროს ბევრი ნივთი: ყელსაბამი, სამაჯურები, ბალთები და სხვ. მეორე სამარხის ინვენტარში განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ბრინჯაოს ჭურჭელი და ვერცხლის სასმისი — ფიალა, რომელზედაც დახვეწილი მხატვრული გემოვნებითაა გამოსახული სამი ცხოველი. საქართველოს არქეოლოგიის ისტორიაში მანამდე უცნობი ფაქტი დამოწმდა მესამე სამარხში. იქ „დაუკრძალავთ“ ოქროს ძაფებითა და სხვა სამკაულით უხვად მორთული რკინის კაცი — ნაყოფიერებისა და გამრავლების მამა-ღვთაების ქანდაკება. შეიძლება მეტნაკლები ზეახლოვებით გამოვიცნოთ ჩვენს წინაპართა მიერ შესრულებული რი-

ტუალური დასაფლავების აზრი, მაგრამ ძნელია ბოლომდე ჩასწვდეს კაცი მათი სულიერი ცხოვრების ყოველ წვრილმანს.

ანტიკური დროის ნივთიერი კულტურის ძეგლების რიცხვი, რასაკვირველია, არ ამოიწურება მარტო ზემოხსენებულით. ისინი მიკვლეულია მრავლად საქართველოს სხვადასხვა რაიონში. ზოგი ამ ძეგლთაგანი ცნობილი იყო ჯერ კიდევ ძველად, საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე. ასეთია, მაგალითად, სოფელ ბორში (ზესტაფონის რაიონი) შემთხვევით, სავენახე მიწის გადაბრუნების დროს აღმოჩენილი ოქროს, ვერცხლის, ბრინჯაოსა და რკინის უამრავი ნივთი, რომლებიც წარჩინებულთა სამარხეულ ინვენტარს წარმოადგენს¹.

ბორში აღმოჩენილ ნივთთაგან განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ვერცხლის თასი და მასზე გამოხატული წარმართულ-რელიგიური სცენა — საკურთხეველის წინ მდგომარე ულავი. ამ თასზე მოთავსებული არმაზული წარწერა გვაცნობს „ბუზშიპრ კეთილი პიტიახშის“ (ერისთავის) სახელს². თუ იმასაც გავიხსენებთ, რომ არმაზისხევში აღმოჩენილ ორ ვერცხლის თასსაც ისეთივე გამოსახულებები ამკობს, როგორიც ბორულს (საკურთხეველის წინაშე მდგომარე ცხენი), მაშინ აშკარა გახდება ანტიკური დროის აღმოსავლურ და დასავლურ-ქართული კულტურის მჭიდრო კავშირი. მაგრამ ასეთ კავშირს მოწმობს არა მარტო ვერცხლის თასები, არამედ ბორში აღმოჩენილი ბრინჯაოს საღვინე სურები, ვერცხლის სარეცელის ფეხები, კოვზები, ოქროს სამკაულები და სხვა ნივთები, რომლებიც ან პირდაპირ იმეორებს აღმოსავლეთ საქართველოს სათანადო ძეგლების მოყვანილობას ან კიდევ ძლიერ ახლო დგას მათთან.

ბორისა და მცხეთის მდიდარი ანტიკური კულტურის შესატყვისი ძეგლები 1942 წ. აღმოჩნდა იმავე ზესტაფონის რაიონში, სოფ. კლდეეთის სამაროვანზე. მაშინ, როდესაც მეორე მსოფლიო ომის გამო ყველა კაპიტალისტურ ქვეყანაში შეჩერებული იყო ყოველგვარი არქეოლოგიური გათხრები, გამარჯვების რწმენით სავსე საბჭოთა ხალხი ძალას და საშუალებებს პოულობდა არ შეეწყვიტა ამგვარი სამუშაოებიც. კლდეეთის ექსპედიციამ (ხელმძღვანელი დ. ლომიძე) საბჭოურ ისტორიულ მეცნიერებას

¹ Е. М. Прядик, Новые кавказские клады, Материалы по археологии России, вып. 34; ა. აფაქიძე, ახალი არქეოლოგიური მასალები სოფ. ბორიდან, საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XII-B.

² ზ. აშერანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, I, თბ., 1944, გვ. 111 შმდ.

შესძინა მდიდარი არქეოლოგიური კომპლექსები, რომლებშიც შედის რკინის შუბები, მახვილი, ვერცხლისა და ბრინჯაოს საღვინე-სურები, ვერცხლისა და ოქროს სამკაულები, მონეტები და სხვ. გათხრებით დადასტურდა, რომ ქართველ ტომებს ახ. წ. დასაწყისშიაც ჩვეულებად ჰქონიათ მიცვალებულისათვის ცხენის ჩატანება. რაც თითქმის 1000 წლით ადრე შემოვიდა წესად და რის გად-ბონაშთებმაც თითქმის XX საუკუნემდე მოაღწიეს. მიცვალებულ-სათვის ცხენის ჩატანების დადასტურებული ფაქტები, აგრეთვე ის გარემოება, რომ ზემოხსენებულ თასებზე საკუთხოველის გა-მოსახულების წინ ვხედავთ ცხენის გამოსახულებას, მოწმობს ამ ცხოველის საკულტო ხასიათს. მეცნიერები ფიქრობენ, რომ ამასვე მიგვიტოთებს საქართველოს ერთ-ერთი მდინარის სახელწოდება „ცხენისწყალი“.

კლდეებში ჩატარებულმა გათხრებმა, მცხეთის გათხრებისაგან განსხვავებით, გვიჩვენა, რომ ანტიკურ ხანაში ზოგ თემში მიც-ვალებულთათვის იარაღის ჩატანებაც ყოფილა წესად. იმდროინ-დელი მეომრები აღჭურვილი ყოფილან უმთავრესად რკინის შუ-ბებით. მეტად საყურადღებო გამოდგა სამარხი № 3. მეომრისა-თვის, რომლის ჩონჩხი არ შენახულა, თან ჩაუტანებიათ ცხენი, რომელსაც ჰქონია ძვირფასი თვლებით მოოქვილი ოქროს ბალთე-ბით შემკობილი ალვირი. იმავე სამარხში აღმოჩნდა რკინის გრძე-ლი (1 მ) მახვილი. მეგრძოლს იგი ჩამოკიდებული ჰქონია ვერცხ-ლის ბალთებით შემკობილი თასით. მახვილთან იდო (და, ალბათ, თავის დროზე მის ქარქაშს ამკობდა) ვერცხლის ფირფიტაზე დარ-ჩილულ ოქროს ბუდეში ჩასმული, ძვირფას ქვაზე ამოკვეთილი ემმა, რომელზედაც გამოსახულია ცხოვრების ხე, არწივი და ადამიანი. სწორედ რომ მხნე და სახელმწიფოეპილი მეომრის შესა-ფერისი გამოსახულებაა! ამ სამარხში აღმოჩენილ ნივთთაგან დიდ ინტერესს იწვევს აგრეთვე ლითონის ორი ჭურჭელი. ერთი ამ ჭურჭელთაგანი გრძელტარიანი აზარფეშაა, მსგავსი ბორში და არმაზისხევში აღმოჩენილი აზარფეშებისა (ტაბ. LXIII, სურ. 2) მის ტარს ამკობს უწყინარი ცხვრის თავის კარგად გამოყვანილი გამოსახულება, ხოლო ტანს — აგრეთვე მშვიდობის განწყობილე-ბის მომასწავებელი სურათი: ცალფეხზე მდგარი წერო, რომელიც ნისკარტით ფრთის ძირს იჩიჩქნის. მეორე, სამყურა ბალახისებურ ტუჩიანი ჭურჭლის ყურის გაფორმება, სამაგიეროდ, აგრესიულ

ბასიათისაა. აქ ჩვენ ვხედავთ ფაფარაყრილ და პირდაღრენილ ლომს (შთაბეჭდილება იქმნება, რომ საგანგებოდ დამზადებული ლომის ტყავია და არა ცოცხალი ლომი), რომლის მძინეარება მის თვალბმშიაც კარგად მოჩანს. ამ შთაბეჭდილების გასაძლიერებლად ოსტატს ლომის თვალები ვერცხლის ბურთულებით გადმოუტია (ტაბ. LXIII. სურ. 1).

კლდეეთურ აღმონაჩენთა სრული ჩამოთვლაც კი შორს წაგვიყვანდა. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ იქაურმა სამაროვანმა მოგვცა უზადო ხელოვნებით ნაკეთები, ფრინველთა გამოსახულებებით შემკული ოქროს ბალთები, მოზაიკური მძივები, ოქროს საყურეები და ერთი მოზრდილი გემმა, რომელზედაც გამოსახულია ყაბალახის მსგავსი თავსაბურავით თავწაკრული, ლამაზი მამაკაცის სახე. მასში პირველი შეხედვითვე გამოიკნობა იმერელი წარჩინებული. კლდეეთის სამარხებმა მოგვცა აგრეთვე ქართული ოქროს უძველესი მონეტები, სავსებით ისეთი, როგორიც უფრო ადრე ცნობილი იყო ბორიდან, ღებიდან და როგორიც 1951 წ. აღმოჩნდა მცხეთის რკინიგზის სადგურთან გათხრილ აკლდამაში¹.

გვიანი ანტიკური დროის (ახ. წ. I—IV სს.) ბრწყინვალე ძეგლებია აღმოჩენილი ცაგერის რაიონის სხვადასხვა სოფელში, ზემოსვანეთში, ურეკში (მახარაძის რაიონი), ახალდაბაში (ახმეტის რაიონი) და სხვაგან. ერთად აღებული ყველა ეს მონაპოვარი სრულიად გარკვეულად ახასიათებს თავისი დროის საზოგადოებას და მის კულტურას. მასალა მოწმობს, რომ საზოგადოების მმართველ ფენას ხელში მოუხვეჭია მთელი სიმდიდრე. მართლაც, წარჩინებულთა სამარხებში ბლომად პოულობენ ოქროსა და ვერცხლის მხატვრულად დამუშავებულ კუთრკელს, სამკაულს, თილისმებს და სხვა საგნებს მაშინ, როდესაც მშრომელი უმრავლესობის წარმომადგენელთა სამარხებში კეთილშობილი ლითონები იშვიათ გამონაკლისს წარმოადგენს. ეს სურათი მოჩანს საქართველოს მთელს ტერიტორიაზე, მთაშიც და ბარშიც. ამასთან ისიც აშკარად ჩანს, რომ ანტიკურ ხანაში წაშლილია თითქმის ყოველგვარი საზღვარი ქართული კულტურის იმ ორ წრეს (აღმოსავლურ-ქართული წრე, დასავლურ-ქართული წრე) შორის, რომელიც გვიან ბრინჯაოს ხანაში მართლაც გამოიყოფოდა, როგორც ერთ ფესვზე ამოზრდილი ორი სხვადასხვა ყლორტი: ანტი-

¹ გ. ლომთათიძე, ირ. ციციშვილი, ახლად აღმოჩენილი აკლდამა მცხეთაში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XII, № 10, გვ., 641—648.

კური ხანის ქართული კულტურა ერთიანი და მთლიანია არამარტო არსებითად, არამედ, იშვიათ გამონაკლისს გარდა დეტალებშიც. ეს იმას ნიშნავს, რომ ორ ქართულ პოლიტიკურ გაერთიანებას — იბერიისა და კოლხეთის მონათმფლობელურ სახელმწიფოებს — სავსებით ერთნაირი კულტურა ასაზრდოებდა¹.

9. ფეოდალური დროის არქეოლოგიისათვის

აქამდე ჩვენ გავიცანით მატერიალური კულტურის ის ძეგლები, რომლებიც ამოთხრილია დედამიწის საკმაოდ ღრმა ფენებიდან. ეს ძეგლები მიეკუთვნება ფეოდალური ურთიერთობის დამყარების წინარე ეპოქებს. წინარე ფეოდალური დროის ძეგლები ჩვენში და საერთოდ იშვიათ შემთხვევაშია მიწის ზემოთ შერჩენილი. ასეთებად შეიძლება ჩაითვალოს კლდეში ნაკვეთი ქალაქები, ე.წ. ციკლოპური ნაგებობანი, ე. ი. ისეთი შენობები, რომელთა კედლები ამოყვანილია უკირდულაბოდ, ქვის უზარმაზარი ლოდებისაგან და სხვ. მისთ. ციკლოპურ ძეგლებს ჩვენში „როსტომულ ნაგებობებს“ უწოდებენ იმ ზღაპრული როსტომის სახელთან დაკავშირებით, რომელსაც ვითომც, შეეძლო დაუბრკოლებლივ აეწია ათასფუთიანი სიმაღლეები. როგორც ამგვარი ნაგებობანი, ისე კლდეში ნაკვეთი ქალაქები ბლომადაა დამოწმებული ხეოთურ-იბერული კულტურის გავრცელების რაიონებში. ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი კლდეში ნაკვეთი ქალაქთაგანი მდებარეობს ვანის ტბის ნაპირზე (ახლა თურქეთის ხელშია). იგი ურარტული ხელოვნების ნაყოფია. საქართველოში ცნობილ კლდის ქალაქთაგან აღსანიშნავია უფლისციხე და ვარძია. ორივე მათგანი დიდი ისტორიული წარსულისაა. უფლისციხეში დადასტურებულია ახ. წ. დამდეგის დარბაზებიც, მაგრამ არის აგრეთვე უფრო მოგვიანო, ფეოდალური დროის სათავსოებიც². ბევრია ჩვენში ციკლოპური ნაგებობაც. მათი აშენების თარიღი, უმრავლეს შემთხვევაში, წინ უსწრებს ანტიკურ ხანას.

ამგვარი ძეგლები მტკიცე, თითქმის უვნებელ თავშესაფარს წარმოადგენდა მოსახლეობისათვის მტრის თავდასხმის დროს. მათი არსებობა ჩვენში მოწმობს მოსახლეობის დარაზმულობას, მის ორგანიზებულ შრომას. უძველეს დროში ეს შესაძლებელი იყო რო-

¹ საქართველოს ისტორია, 1946, გვ. 73.

² შ. ა. მირიანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, I, 1944, გვ. 121 შმდ.

გორც თემური წყობილების, ისე დესპოტური სახელმწიფო მმართველობის პირობებში.

ანტიკური დროიდან როსტომულმა ნაგებობებმა, როგორც ჩანს, თანდათან დაკარგა მნიშვნელობა. ეს მოხდა იმიტომ კი არა, რომ თითქოს მოისპო საგარეო საფრთხე, არამედ იმიტომ, რომ ჩვენში უკვე დაეუფლნენ კირის დულაბის დამზადების წესებს. მათიანე გვაცნობს, რომ კირ-დულაბით მშენებლობა ქართველებს პირველად არდამ ერისთავის დროს (ძვ. წ. IV ს) დაუწყიათ: არდამმა, თურმე, პირველად „მოზღუდა მცხეთა ქალაქი ქუთიჭირითა. და აქამამდის არა იყო ქართლსა შინა საქმე ქუთიჭირისა... ამანვე [არდამი] მოჰკიდა კირი ზღუდე ციხესა არ და მაზისასა“¹. იმავე ხანაში კარდუხე-ბი, თურმე, კირით შელესილ ორმოებში ინახავდნენ ღვინოს².

წერილობითი წყაროების ამ ცნობების დამადასტურებელი არქეოლოგიური ფაქტების დაგროვებას, ალბათ, მომავალში უნდა მოვლოდეთ.

ფეოდალურ ხანაში უაღრესად წინ წავიდა კირის დულაბის დამზადების საქმე. ხანგრძლივი პრაქტიკის პროცესში დამუშავდა დულაბის ისეთი რეცეპტები, რომელიც უზრუნველყოფდა ნაგებობათა უაღრესად სიმტკიცეს. ასეთ პირობებში, ცხადია, დრომოჭმულად გამოიყურებოდა მშენებლობის „როსტომული“ წესი, რომელიც მოითხოვდა მძიმე ქვების ასაწევად უდიდესი ძალისა და დროის დახარჯვას. ფეოდალური დროის ისეთი ნაგებობანი, როგორიცაა ციხე-კოშკები, ციხე-ქალაქები. ტაძრები, წარჩინებულთა სასახლეები, ტაძრები და სხვ. მისთ. გაოცებას იწვევს პირველ რიგში მტკიცეედლიანობით. ამას უნდა ვუმაღლოდეთ, რომ ჩვენთვის საინტერესო ხანის ძეგლთა მნიშვნელოვანი ნაწილი შემოინახა დედამიწის ზედაპირზე გაცილებით უფრო კარგად, ვიდრე წინამავალ ეპოქათა ძეგლები. თავისთავად ცხადია, რომ ამ შემთხვევაში დროის ხანგრძლივობასაც აქვს მნიშვნელობა, მაგრამ ძირითადი როლი მაინც ნაგებობის სიმტკიცემ შეასრულა. ფეოდალური დროის ქართული ძეგლების კვალის წაშლა ვერ შესძლეს ვერც ველურმა დამპყრობლებმა. მიუხედავად თურქ აგრესორთა არა ერთგზის ცდისა მიწასთან გაესწორებინათ ბაგრატიის ტაძარი ქუთაისში, მისი ნანგრევები ახლაც ამაყადაა აზიდული, როგორც ნიშანი ქართველი ხალხის დიდი კულტურული წარსულისა და მტრის წინაშე ქედმოუდრეკლობისა. ამ-

¹ ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული ნუსხა, სიმ. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი ს რედაქციით, თბ., 1942, გვ. 8.

² კსენოფონტე, ანაბაზისი, IV, II, 22.

გვარი ძეგლები ხომ უამრავია, როგორც ჩვენი რესპუბლიკის ფარგლებში, ისე მის გარეთაც — უმთავრესად ფეოდალური საქართველოს იმ თემებში, რომელიც თურქმა აგრესორებმა მიიტაცეს.

მიწისზედა ნაგებობათა შესწავლა დიდ სამსახურს უწევს ისტორიულ მეცნიერებას ქვეყნის კულტურულ-პოლიტიკური წარსულის გასათვალისწინებლად. მაგრამ არქეოლოგი არ შეიძლება მარტო ამით დაკმაყოფილდეს და ფეოდალური ხანის ძეგლები არ ეძიოს მიწაში, სადაც ისინი უსეადაა დამარხული. ამიტომ იყო, რომ უკვე 1936—37 წწ პარტიისა და მთავრობის ინიციატივითა და ხელშეწყობით, შ. რუსთაველის 750 წლის იუბილესთან დაკავშირებით, ჩატარდა ქართული ფეოდალური ქალაქის — დ მ ა ნ ის ის დიდი არქეოლოგიური გათხრები, რომელსაც აკად. ი. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ხელმძღვანელობდა. გათხრების მონაწილემ, აწ განსვენებულმა დოც. ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ მ ა დაგვიტოვა დმანისის ექსპედიციის მოღვაწეობისა და აღმოჩენების კარგი მიმოხილვა, რომელიც თვალწინ წარმოგვიდგენს ქალაქის ზოგად სურათს მისი ნაგებობებით, ქუჩებით, ნუმიზმატიკური და საყოფაცხოვრებო მასალებით¹. ექსპედიციამ ამ ქალაქში გათხარა და შეისწავლა რამდენიმე ნაგებობა (აბანოები, შიდაციხე, მარნები, თახჩიანი და სხვა შენობები), ძველი ქუჩები, ქალაქის კიშკარი და სხვ. ამ ნაგებობათა აღწერა-დახასიათებას აქ არ შეუდგებოდა. დაინტერესებული მკითხველი მას სრულად იპოვნის ლ. მუსხელიშვილის ნაშრომში. აქ დავკმაყოფილდებით იმავე ნაშრომიდან ზოგიერთი ადგილის სესხებით, უმთავრესად კულტურულ ფენებში აღმოჩენილი ნაშთების გაცნობასთან დაკავშირებით. „თითქმის უკლებლივ ყველგან, — სწერდა ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, — სადაც კი ვთხრიდით... ბლომად ამოდიოდა... სპილენძის, რკინის, თიხის, ძვლის, რქის, მინის და სხვა მასალის... ნივთები. ორი არქეოლოგიური კამპანიის წყალობით ჩვენ უკვე შეგვიგრძოდა საკმაოდ საინტერესო და მდიდარი კოლექცია. ზოგი დღემდე სრულებით უცნობი დარგი იქმნება ჩვენში დმანისის განათხარის წყალობით — ასეთია, მაგ., ქართული საშუალო საუკუნეების კერამიკული წარმოება —, ზოგიც დმანისის განათხარმა თვალსაჩინოდ გაამდიდრა, როგორც, მაგ., ქართული ნუმიზმატიკა...

¹ ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, დმანისი. ქალაქის ისტორია და ნაქალაქარის აღწერა (იხ. კრებული: შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა, ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით, გვ. 319—348).

განსაკუთრებით დამახასიათებელია კერამიკა. ამასთან, ეს ნაწარმოები განსაკუთრებით მრავალფეროვანია, როგორც ფორმების, ისე ტექნიკისა და აგრეთვე ორნამენტის მხრით. ძირითადად ორი ჯურის ჭურჭელი უნდა გავარჩიოთ: სადა თიხისა და მოჭიქული... მოჭიქული კერამიკა განსაკუთრებით საინტერესოა იმით, რომ ქართული წარწერიანი ცალებიც აღმოჩნდა... ორნამენტი გეომეტრიულიცაა, მცენარეულიც და ფიგურულიც. საკმაოდ ხშირია ადამიანის გამოსახულება; აირუტყვებიანი სახეებიც ბევრია. მაგრამ განსაკუთრებით უყვარდათ მტაცებელი ფრინველის გამოსახვა. გასაკვირვებელია, ერთის მხრით, პირუტყვების, მართალია, მარტივი ხაზებით, მაგრამ სავსებით რეალისტურად, ცოცხლად დახატული თავები. მეორე მხრით კი კონვენციურად, თავისებური სტილიზაციით გადმოცემული სხვა ნაკეთები, მაგ., ფრინველების ფრთები. ფერებიც სავსებით პირობითია, მეტწილად ყვითელი და მწვანე, ისე, რომ, მაგ.,... ჯამზე გამოხატულ ფრინველს ტანი, თავი და ფეხების ქვემო ნაწილი ყვითელი აქვს, ფეხების ზემო ნაწილი და ფრთების ბოლოები — მწვანე. გასაოცარია ორნამენტული სახეების სიმრავლე. კონტურები თამამად და მკაფიოდაა გამოყვანილი, ფერები დიდი გემოვნებითაა შეხამებული. ამასთან... **ქ ყ ა ტ უ ნ ა** ფერებს გაურბოდნენ.

ასეთი ჯურის კერამიკის გავრცელების არე, როგორც ცნობილია, საკმაოდ დიდია და მოიცავს: აღმოსავლეთით—საქართველოს, ჩრდილოეთით—უკრაინასა და ყარიმს, დასავლეთში—ბიზანტიასა და საბერძნეთს, ხოლო სამხრეთში—ჩრდილო ეგვიპტეს. ჩვეულებრივ ამ ნაწარმოებს XII—XIV საუკუნეებით ათარიღებენ. მისი წარმოების ცენტრი ცნობილი არაა. დმანისის ამ ჯურის კერამიკა აღგილობრივ იწარმოებოდა: ამას ამოკიცებს ის გარემოება, რომ იქ რამდენიმე ნახევარფაბრიკატის ნატეხი აღმოჩნდა¹.

მკითხველის ყურადღება გასგებ შევაჩერეთ დმანური მოჭიქული კერამიკის დახასიათებაზე. ფეოდალური დროის ამ მშვენიერ ნაწარმს ჩვენში ძველად ირანადან შემოტანილად მიიჩნევდნენ. ლ. მუსხელიშვილის ფიხზელ გონებას მხედველობიდან არ გამოეპარა ამ ნაწარმის დგილობრივობის მაღწყებელი ფაქტები. შემდგომმა გათხრებმა თბილისში, ბალნეოლოგიური კურორტის რაიონში ბრწყინვალედ დაადასტურეს ლ. მუსხელიშვილის აზრი, რომ მოჭიქული ჭურ-

¹ ლ. მუსხელიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 441—444.

ჰელი აქვე, საქართველოში მზადდებოდა. ეს სრულიად კანონზომიერად უნდა ჩაითვალოს, რადგანაც ქართველ ტომებს ამგვარა წარმოების ხანგრძლივი ტრადიცია აქვთ: მოჭიქული ჭურჭელი აღმოჩენილია სამთავროს ორმოსამარხებშიც და გვიან ანტიკური ხანის არმაზისხევის ძეგლთა შორისაც.

დმანისის გათხრებმა მეცნიერებას შესძინა ლითონისა და მინის ბევრი საყურადღებო ნივთიც, მაგრამ ქალაქის სახის გასარკვევად მთავარი მნიშვნელობა ნაგებობებსა აქვს. მასალის მეცნიერული შესწავლის საფუძველზე ლ. მუსხელიშვილმა ამგვარად დაგვიხატა დმანისი: „დმანისი ქართული საშუალო საუკუნეების პროვინციული ქალაქია და, როგორც ასეთი, ყველა შესაფერის ნიშანს ატარებს. ის ტიპიური საშუალო საუკუნეების ქალაქია არა მარტო საქართველოსათვის, არამედ საზოგადოდ ა/კავკასიის მთიანი ნაწილისათვისაც: მისი მდებარეობა კონცხზე ორ წყალს შუა, მის სიმაგრეთა სისტემა, შიდა ციხე, წყლის საზიდი გვირაბი, გარეუბანი და სხვ., კარგადაა ცნობილი ქართული და სომხური ძველი ნაქალაქარებიდან. ასეა ნაგები, მაგ., სამშვილდე, ანისი და სხვ. მეორე მხრით, დმანისი კიდევ ერთ სპეციფიკურ დაღს ატარებს; იგი ტიპიური აღმოსავლური, უკეთ, ახლო-აღმოსავლური ქალაქია, ნარევი, მკიდრო მოსახლეობით, ვიწრო, დახლართული ქუჩებით, უსისტემო, შექუჩული სახლებით. იგი მუსულმანურ-ქრისტიანული ქალაქია.

მისი აყვავების ხანა ემთხვევა ქართული ისტორიის ე. წ. კლასიკურ პერიოდს—XI—XIII საუკუნეებს. იგი შედარებით მდიდრობს. განსაკუთრებით XIII ს-ში, როდესაც მას თავისი ზარათხანაც ე. აქვს. მაგრამ, ალბათ, უკვე XV ს-ში დმანისი უმნიშვნელო სამოსახლოს წარმოადგენს. უეჭველია, ქალაქი საბოლოოდ თემურ-ლენგის შემოსევამ დასცა, რომლის მახვილი მას არ ასცდებოდა, მაგრამ დაქვეითების ნამდვილი მიზეზი ეს არ იქნებოდა. უთუოდ ქალაქის საკუთარ მრეწველობას მისი ეკონომიური ამაღლებისათვის ერთგვარი მნიშვნელობა ჰქონდა: „დმანის ხევის“ აღმოსავლეთ დაბალ ნაწილში... მევენახეობასაც მისდევენ. ეს, უეჭველია, ძველადაც ასე იქნებოდა და შესაძლებელია კიდევ ვიფიქროთ, რომ სოფლის მეურნეობის ამ დარგს, მებაღეობის გვერდით, უფრო მეტი მნიშვნელობა ჰქონდა უწინ. თითქოს ამაზე მიგვითითებს მარნების სიმრავლე ძველ დმანისში. ერთ-ერთი ინტენსიური სახის მეურნეობა იქ, როგორც ამას ზეთისსახდელი ქვების სიმრავლე გვაფიქრებინებს, აწ სრულებით მივიწყებული სელის წარმოებაც უნდა ყოფილიყო. ზე-

თისსახდელ ქვებს, ალბათ, იქვე ახლოს აკეთებდნენ... გავიხსენოთ აგრეთვე. რომ ვ ა ხ უ შ ტ ი ს ცნობით, სულ რამდენიმე კილომეტრის მანძილზე მდებარე აბულბუგში რკინა, სპილენძი და ლავეარდი იპოვებოდა. ხელოსნობის დარგიდან, რომელიც კონკრეტულად, სახელოსნო იარაღების სახით, დმანისში ჯერჯერობით ნაკლებადაა წარმოდგენილი, შეიძლება... ხის დამუშავება ვივარაუდოთ და აგრეთვე მეკეცეობა, კერძოდ, მოჭიქული ჭურჭლის წარმოება და ეგებ მინის წარმოებაც ვიგულისხმოთ. მაგრამ გადამწყვეტი როლი დმანისის ამადლებასში მის მდებარეობას უნდა მიეწეროს სომხეთთან და სომხეთით მთელს ახლო აღმოსავლეთთან სავაჭრო ურთიერთობისათვის მნიშვნელოვან გზაზე¹.

* * *

ფეოდალური დროის ძეგლების არქეოლოგიური შესწავლა საქართველოში განსაკუთრებული ინტენსივობით გაიშალა ამ ბოლო წლებში, დიად სოციალისტურ მშენებლობის ტემპების ზრდასთან დაკავშირებით. ახალმა მშენებლობებმა ჩვენი რესპუბლიკის სხვადასხვა რაიონში არქეოლოგთა წინაშე გადაუდებელ ამოცანად დააყენა მშენებლობის ადგილების და იქ თავმოყრილი ძეგლების გამოკვლევა. იგივე ამოცანა იდგა 1936—40 წწ თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის წინაშე, ხრამქსის მშენებლობასთან დაკავშირებით, მაგრამ ექსპედიციის ხელმძღვანელი ბ. კუფტინი, გაიტაცა რა უძველესი დროის მდიდარი ყორღანების გათხრებმა, სრულიად უგულვებელყოფდა ფეოდალური ხანის ძეგლების გამოკვლევა-თქსაცას. ამიტომ, ხრამქსის ტბის რაიონში ცნობილი ზოგი გვიანდელი ძეგლი სათანადო მეცნიერული შესწავლის გარეშე დარჩა. ამ დანაკლისს რამდენადმე ანაზღაურებს ექ. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ს აღრინდელი აღწერილობანი.

ქართული ფეოდალური ძეგლების არქეოლოგიურ შესწავლას ახლა სათავეში უდგას ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტი და მისი ხელმძღვანელი აკად. ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი. ეს, შედარებით ახალი, საქმე უკვე თავის ნაყოფს იძლევა, მიუხედავად იმისა, რომ ჯერჯერობით საბოლოოდ არ დასრულებულა უმნიშვნელოვანესი ობიექტების გათხრა.

ჩვენს რესპუბლიკაში მიმდინარე დიად სოციალისტურ მშენებლობაში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს რ უ ს თ ა ე ს. აქ შენდება ამიერკავკასიის ლითონდამამუშავებელი გიგანტი — მეტალურგიული კომბინატი და ახალი, სოციალისტური ქალაქი.

¹ ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, დასაბ. ნაშრ., გვ. 447—448.

რუსთავი ისტორიული საქართველოს იმ ქალაქთა რიცხვს ეკუთვნის, რონელთა შესახებ წერილობითი წყაროები გვაწვდის მხოლოდ ძუნწ ცნობებს. ამ ცნობებით ის მაინც აშკარა ხდება, რომ რუსთავი ანუ ბოსტანქალაქი ერთი უძველესი ქალაქთაგანია. მემატიანე გვამცნობს, რომ იგი აუშენებია ლეგენდარული ეთნარქის — ქართლოსის ცოლს. მას შემდეგ ეს ქალაქი მრავალჯერ განადგურებულია; ყველაზე დიდი უბედურება კი მისთვის დაუტეხიათ თავზე მონღოლებს, XIII საუკუნეში.

რუსთავის პირველი გათხრები (მ. ივაშჩენკო) 1945 წ. დაიწყო, შემდეგ კი უფრო გაფართოვდა (ხელმძღვანელი გ. ლომთათიძე). შემთხვევით თუ სისტემატური გათხრებით მოპოვებული მასალა, მართლაც, მოწმობს ამ ქალაქის დიდ ისტორიულ წარსულს. უძველეს ფენებში მიაკვლიეს სამთავროს ორმოსამარხთა თანამედროვე ძეგლებს: ბრინჯაოს სატევრებს, შუბისწვერებს და თიხის ჭურჭელს. არის რამდენადმე უფრო ძველი (ძვ. წ. II ათასეულის შუა ხანები) მოხატული კერამიკის ნიმუშიც. ეს აღმოჩენები მოწმობს, რომ პირველი მოსახლეობა რუსთავში დამკვიდრებულია არა უგვიანეს ბრინჯაოს ხანის დასასრულისა. იგივე მასალა მიუთითებს, რომ მცხეთის პირველი აღმავლობის პერიოდში რუსთავის მოსახლეობასაც სამთავროული კულტურა ჰქონია. და განა მართო რუსთავის მოსახლეობას! სხვადასხვა დროს ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა ჩვენი მოძმე რესპუბლიკების — სომხეთისა და აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე მეცნიერებას მისცა ამგვარივე ან თითქმის ამგვარივე ძეგლები, რაც უფლებას გვაძლევს, ვთქვათ რომ მაშინდელი ამიერკავკასია ძირითადად სარგებლობდა ერთნაირი კულტურული მონაპოვრებით, თუმცა ცალკეულ რაიონებს ზოგი თავისებურებაც არ აკლდა.

რუსთავში განსაკუთრებით ბლომად აღმოჩნდა ანტიკური და ფეოდალური დროის მატერიალური კულტურის ძეგლები. ანტიკური ძეგლები აქ რასაკვირველია, ღარიბი და მღარა მცხეთის სათანადო დროის ძეგლებთან შედარებით. ამ გარემოების ერთი მიზეზი ის უნდა იყოს, რომ მცხეთაში, როგორც დედაქალაქში. არისტოკრატია უფრო ფუფუნებით ცხოვრობდა, ვიდრე რუსთავში. მეორე მიზეზი, ალბათ, ის არის, რომ საქართველოსადმი მტრულად განწყობილ ქვეყნებთან (განსაკუთრებით ირანთან) ტერიტორიულად ახლო მდებარე რუსთავი ხშირ აოხრებას განიცდიდა. იაკობ ხუცესის „შუშანიკის წამების“ მიხედვითაც კარგად ჩანს, რომ უკვე ანტიკური დროის დასასრულს, ქრისტიანული სარწმუნოების ჩვენში გავრცელების

გარიყრაჲზე ირანი ცდილობდა ბოსტანქალაქის ეკონომიურსა და იდეოლოგიურ დაპყრობას. ბრძოლა მაზდენანობასა და ქრისტიანობას შორის უმსხვერპლოდ არ დამთავრებულა. ირანის ექსპანსია რუსთავსა და საერთოდ აღმოსავლეთ საქართველოში არ შეწყვეტილა ფეოდალური ურთიერთობის მთელ მანძილზე. იგი აღკვეთილ იქნა მხოლოდ ერეკლე II გონივრული ნაბიჯით — რუსეთ-საქართველოს სამუდამოდ დაკავშირებით, რამაც საზღვარი დაუდო ქართველი ხალხის მოსპობის, ქართული კულტურის აღმოფხვრისა და საქართველოს მიწაწყლის დაპყრობის შემდგომ ცდებს ირანისა და თურქეთის მხრიდან.

რუსთავის არქეოლოგიური მონაპოვარი, რომელსაც ძირითადად უკვე იცნობს ჩვენი რესპუბლიკის საზოგადოებრიობა ექსპედიციის ხელმძღვანელის საგაზეთო წერილების მიხედვით, გვაძლევს ნგრევისა და აღდგენის მაუწყებელ ბევრ საგულისხმო სურათს. იქ გათხრილია ფეოდალური ხანის სამეურნეო და საცხოვრებელ ნაგებობათა ნაშთები და სამარხები, ერთ ადგილზე — კი, ალბათ, ტაძრის ნანგრევებიც.

შენობები რიყისქვისაგან უგიათ „თევზიფხური“ წყობით (ტაბ. LXIV, სურ. 1), რაც ჩვენი დროის ქართლის სოფლებშიც შეგვხვდება. კედლის ქვები შედუღებებულია თიხით. ნაგებობებში თუმცა ახლო დამოწმებულია ხორბლის ორმოები (ტაბ. LXIV, სურ. 2), ქვევრები და მომცრო ჭურჭელი. ერთსადაიმაცე ადგილას გაირჩევა მშენებლობის რამდენიმე პერიოდი: ძველის ნანგრევების თავზე ხშირად ხვდებიან შედარებით ახალი კედლის საძირკვლებს (ტაბ. LXIV, სურ. 1). დამპყრობელთაგან ქალაქის განადგურებას მოწმობს ნაგებობებს ქვეშ მოყოლილ ადამიანთა ჩონჩხები. ერთ-ერთი შენობის ნანგრევებთან არქეოლოგებმა იპოვნეს ახალგაზრდა ადამიანის თავწაკვეთილი ჩონჩხი (ტაბ. XXXVIII სურ. 1). ექსპედიციის ხელმძღვანელი ფიქრობს, რომ ეს ახალგაზრდა ეკუთვნის იმათ რიცხვს მოსახლეობიდან, ვინც ქალაქის დაცვას შეეწირა.

სამარხებში ჩნდება რკინის იარაღი — უმთავრესად ისრის წვერები — და სამკაული (ტაბ. LXV, სურ. 2; ტაბ. LXVI), კულტურულ ფენებში კი — უმთავრესად კერამიკა. თიხის ზოგმა ჭურჭელმა შემოინახა ასომთავრული წარწერები (ტაბ. LXVI, სურ. 2, 3). ეს მოწმობს წერაკითხვის საკმაოდ გავრცელებულობას. მხატვრული დამუშავებით ყურადღებას იპყრობს დმანური ტიპის მოჭიქული ჭურჭელი (ტაბ. LXVII, სურ. 1, 2).

რუსთავის გათხრებმა ისიც დაადასტურა, რომ მცხეთაში ახ. წ. დასაწყისში შემოღებული ქვისამარხები აქ ხმარებაში ღარჩენილა საშუალო საუკუნეებშიც. დიდრონი ფილაქვებით მტკიცედ შეკრულ ამგვარ სამარხებში ბევრ შემთხვევაში პოულობენ 4--12 მიცვალებულის ჩონჩხს. ჩანს, რომ ეს ნაგებობანი წარმოადგენდა საოჯახო აკლდამებს. სამარხის ინვენტარი საკმაოდ მცირე და ერთფეროვანია. იგი შედგება ფერადი მინის საშაჭურებისაგან, რკინის ბეჭდებისაგან, მძივებისაგან და სხვ. (ტაბ. LXV, სურ. 2). იშვიათად ოქროს სამკაულსაც პოულობენ. ეს გარემოება იმით უნდა აიხსნას, რომ ჩვენ საქმე გვაქვს ქრისტიანული დროის მასობრივ სამაროვანთან. ამ დროის სამარხები, ერთი შეხედვით, მოგვაგონებს გვაროვნული წყობილების დროინდელ სამარხებს, მაგრამ სინამდვილეში მათ შორის დიდი ზღვარი ძევს.

გვაროვნული წყობილების დროს საკუთრებაზე ერთნაირი უფლება აქვს ყველას, ვინც ამ საკუთრებას ქმნის. ამიტომ სამარხეულ ინვენტარშიაც არ იგრძნობა დიდი სხვაობა: ყველა მიცვალებულს ერთნაირად ღარიბული ინვენტარი აქვს. ამის მაგალითად შეიძლება დავასახელოთ ნაცარგორის, თრიალეთის და ტყეიავის ადრეული სამარხები. როდესაც ტექნიკის, მიწათმოქმედების, მესაქონლეობის და ვაჭრობის განვითარება ქარბი სიმდიდრის დაგროვების საშუალებას იძლევა, ამ სიმდიდრეს ძალით ითვისებს გვარიდან გამოყოფილი ზედა ფენა, ე. წ. გვაროვნული არისტოკრატია. პირველ ხანებში ეს მოვლენები ნაკლებ შესამჩნევია მაგრამ იგი თანდათან უფრო რელიეფური ხდება და ბოლოს მკვეთრად მელავენდება (ახ. წ. დასაწყისი სამთავროში).

მატერიალური კულტურის ძეგლების შესწავლამ კარგად დაადასტურა ს. ჯანაშიას მიერ ჯერ კიდევ 1937 წ. გამოთქმული მოსაზრება, რომ „საზოგადოებრივი ღიფერენციაცია იწყება ქართველ ტომებში ძალიან ადრე და ძალიან ადრევე ისინი აღწევენ კულტურული განვითარების მაღალ საფეხურს“¹.

რაც დრო გადიოდა, საზოგადოების დანაწილება კლასებად სულ უფრო აღმავალი გზით ვითარდებოდა. ახ. წ. IV საუკუნის შემდეგ ჩვენში მონათმფლობელობას სცვლის ფეოდალური ურთიერთობა, ე. ი. ისეთი ურთიერთობა, რომელიც მშრომელ ოპრავოლობას საკუთრებას უკანონებს შრომის იარაღებზე და ანიჭებს პირად

¹ ს. ჯანაშია, საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, თბ. 1937, გვ. 4—5.

თავისუფლებას. მაგრამ არ აძლევს საკუთრებაში მიწას, რაც ფიქციად აქცევს იარაღებზე საკუთრებასაც და პირად თავისუფლებასაც. განვითარების ეს საფეხური ჩვენში ემთხვევა ახალი სარწმუნოების შემოღება-განმტკიცებას. ეს სარწმუნოება ქრისტიანობა იყო, რომელიც კრძალავდა მიცვალებულთათვის სამარხში ნივთების ჩატანებას. ამიტომ ფეოდალური დროის სამარხების ინვენტარი ქართველ არქეოლოგს ბევრს არაფერს აძლევს სოციალური საკითხების თუ ყოველდღიური ყოფა-ცხოვრების შესასწავლად. გამოწკლის შეადგენს ადრექრისტიანული დროის სამარხები, რომლებშიც მაინც პოულობენ შედარებით დამახასიათებელ ნივთებს. ეს იმიტომ, რომ ამ დროს ახალ სარწმუნოებრივ იდეოლოგიას ადამიანთა შეგნებაში ჯერ კიდევ იმდენად არ გაუღდამს ფესვი, რომ იქ ადგილი აღარ ღირჩეს წარმართული წესებისათვის; ხოლო ეს უკანასკნელი მაინც იმდენად შესუსტებული ჩანს, რომ თანდათან ქედს ახრის ქრისტიანული რელიგიის მიერ მოტანილ წეს-ჩვეულებათა წინაშე. ხდება თავისებური გაორება, რაც ღიძხანს შემორჩა, განსაკუთრებით მთაში, ისე, რომ საბჭოთა პერიოდში მომხდარ კულტურულ რევოლუციას დასჭირდა ორივე ერთად განედევნა მთიელთა შეგნებიდან.

ასეთი გაორება, როგორც სხვაგანაც ეთქვით, დაკრძალვის წესებშიც შეიმჩნევა. ნატარგორის ზედა ფენაში, რომელიც ეკუთვნის საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების პირველ-საუკუნეებს, მიცვალებულთა ერთი ნაწილი წარმართული წესით დაუკრძალავთ, ხოლო მეორე ნაწილს უკვე ეტყობა ქრისტიანულ წეს-ჩვეულებათა ნიშნები. ასეთი ფაქტები მცხეთაშიაც კარგად დასტურდება. ქრისტიანობა ჩვენში თუმცა IV საუკუნეში, მირიანის ნეფობის დროს გამოცხადდა ოფიციალურ სარწმუნოებად, მაგრამ მოზღუდნო სამი საუკუნის მანძილზე სამარხებში მაინც პოულობენ საქმარო მნიშვნელობის ინვენტარს. არმაზისხევის იმ დროინდელ სამარხებში აღმოჩენილია სხვადასხვანაირი სამკაული და ზოგჯერ იარაღიც (რკინის ცული). ეს კია, რომ წინა საუკუნეებთან შედარებით ინვენტარის რაოდენობაც მცირდება და მისი ხარისხიც დაბალია. სამკაულთაგან ყველაზე მეტადაა გავრცელებული რკინის „არბალეტური“ საკინძები და ნახევრად ძვირფასი ქვებით და მარჯნით მოკრული ბრინჯაოს ქინძისთავეები. ამ უკანასკნელთა თავი ხშირად მოგვადგონებს ბროწეულის ყვავილს. შედარებით შეძლებულთა სამარხებში ოქროს წვრილი ნივთებიც ჩნდება ხოლმე.

სამარხთა საერთო გაღარიბება მკვეთრად იგრძნობა VII საუკუნის შემდეგ. ამის მიზეზი, ცხადია, მარტო ქრისტიანული რელიგიის დოგმები არაა. ძირითადი მიზეზი საძებნელია მოსახლეობის ცხოვრების მატერიალური პირობების გაუარესებაში. ეს კი გამოწვეული იყო, ერთი მხრით, ფეოდალური ურთიერთობის თავისებურებით და, მეორე მხრით, საქართველოში არაბთა შემოსევით, როდესაც „იქმნა მას ჟამსა შინა განრყუნილი ქუეყანა ქართლისა, სომხითისა და რანისა: რამეთუ არღარა იპოებოდა ნაშენები და არცა საქამადი კაცთა და პირუტყუთა ყოვლად“¹. ცხადია, ეკონომიურად გადატაკებულ მოსახლეობას არ შეეძლო წინანდებურად გამოეჩინა სიუხვე მიცვალებულთა უზრუნველსაყოფად „საიქიო“ მარაგით. პირიქით, ისტორიული ცნობები მოწმობს, რომ ავბედობის ჟამს ჩვენს მმართველებს, სხვა ღონე რომ აღარ ჰქონიათ, წინაპართა სამარხები უთხრიათ და იქიდან ამოღებული ძვირფასეულობა უძლევიან ხარკად კარზე მომდგარი მტრისათვის.

მაგრამ საქართველოს ისტორიამ მარტო არაბების შემოსევით გამოწვეული გადატაკება როდი იცის. მის შემდეგაც და მასზე ადრეც არა ერთი თავდასხმა და აოხრება განუცდია ჩვენს ქვეყანას. იგი აშენებდა კულტურის შესანიშნავ ძეგლებს, ავითარებდა მეურნეობასა და ტექნიკას, აძლიერებდა სახელმწიფოებრივ აპარატს. სამხედრო ძლიერებით განთქმული, მაგრამ კულტურის მხრივ მეტად ჩამორჩენილი, ველური დამპყრობლები ყველაფერ ამას ანგრევდნენ და ნაცარტუტად აქცევდნენ. ქართველი ხალხი სასოწარკვეთილებაში მაინც არ ვარდებოდა, ადრე თუ გვიან მტერს აძევებდა ჩვენი ტერიტორიიდან და დანგრეულს აღადგენდა კიდევ უფრო კარგად, კიდევ უფრო მტკიცედ. ასეთ სურათს გადაგვიშლის გათხრები ახალმშენებლობათა რაიონებში.

ფეოდალური დროის მიწისქვეშა ძეგლები ქ. თბილისშიც ბლომად მოიპოვება. დიდი სამაძვლო ომის წლებში, მიწის სამუშაოების წარმოების დროს ქალაქის რამდენიმე ლბანში აღმოჩნდა ძველი სასაფლაოები, რომლებიც გულდასმითი შესწავლის ღირსია.

ამას გარდა, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ბალნეოლოგიური კურორტის ტერიტორიაზე ისტორიის ინსტიტუტმა გ. ლომთათიძის ხელმძღვანელობით² გათხარა XII—XIII საუკუნეების მეტად მნი-

¹ ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული ნუსხა, სიმონ ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბ., 1912, გვ. 152.

² ექსპედიციას პირველ ხანებში ხელმძღვანელობდა არქეოლოგი ო. ჯაფარიძე.

შენელოვანი ძეგლი — მოქიქული ქურჭლის (ტაბ. LXVIII, სურ. 2) დამამზადებელი საწარმოს ნაშთები. აქ აღმოჩენილი ქურები (ტაბ. LXVIII, სურ. 1) იმის უტყუარი საბუთია, რომ ამ რიგის ქურჭელი დედაქალაქშიც უმზადებიათ.

დასავლეთ საქართველოში გაითხარა ადრე ფეოდალური დროის მნიშვნელოვანი ძეგლი.

ეს არის ძველი ლაზიკის ერთი უმესანიშნავესი ციხე-ქალაქის ნაშთები ვაშნარში მახარაძის რაიონში.

ისტორიის ინსტიტუტის დირექტორი აკად. ნ. ბერძენიშვილი დიდი ხანია ვარაუდობდა ამ ძეგლის შესწავლას. მ.წ კიდეც საგანგებოდ დაათვალიერა იგი და ზოგიერთი წინასწარი მოსაზრებაც გამოთქვა მასზე, მაგრამ ციხე-ქალაქის გათხრა უანლოესი წლებისათვის არ დაუგეგმავს, რადგანაც ამ შრომატევად სამუშაოს სათანადო სამზადისის ჩატარება უნდოდა.

ინსტიტუტი იძულებული გახდა განზრახულზე უფრო ადრე შედგომოდა ვაშნარის გათხრებს, რადგანაც იქ დაიწყო ჩაის ფაბრიკის მშენებლობა, რომელიც ძეგლს დაზიანებით ემუქრებოდა. ვაშნარის ექსპედიციამ (ხელმძღვანელი გ. გობეჯიშვილი, არქიტექტურული აზომვები და ნახაზები შეასრულა ირ. ციციშვილმა) გათხრითი სამუშაოები 1949 წლის გაზაფხულზე დაიწყო.

შემალეებული ადგილი ვაშნარი სამი-მხრით შემოზღუდულია ფლატენაპირებიანი მდინარეებით. ბუნებით გამაგრებულ ამ ვრცელ ფართობზე ჩვენს წინაპრებს დამატებითი ზღუდეებიც აუგიათ. ესენია ქვიტყორის მტკიცე კედლები, რომლებიც პარალელურად გამავალ მდ. ნატანების და მდ. სკურდუმის ნაპირებს აერთებს და ნაწილობრივ მათ გასწვრივაც გაუყვება. ქალაქის ყოველ მხარეზე წყვილ-წყვილი ზღუდეა, რაც თავდაცვის უზრუნველსაყოფად შენდებოდა. შიდა ზღუდის კედლებთან ყოველ 40 მეტრზე აგებულია მცირე (5×5 მეტ.) კოშკი და სხვა შენობები, რომლებშიც აღსანიშნავია ადრე ქრისტიანული ხანის ეკლესია და რომელიღაც სხვა სამლოცველოს ნაშთები (ტაბ. LXIX).

ეკლესია (ტაბ. LXX, სურ. 1) დიდი, სამნავიანი ნაგებობა ყოფილა. მისი საკურთხეველის აბსიდა ხუთწახნაგოვანია, საკუთრივ საკურთხეველი კი — საფეხურებიანი და თანაც მარმარილოს ფილებით მოპირკეთებული. გათხრებმა დამტკიცა, რომ ყოველ შემ-

თხვევაში იატაკი მაინც ყოფილა მარმარილოსი. სამლოცველო დარბაზში შემონახულია თაღის ძირები და სვეტების ნაწილები. ჩანს, რომ დარბაზის ქერს თაღები და სვეტები ამაგრებდა. იქვე გამართული ყოფილა სანათლავე და წარჩინებულთა აკლამები.

არა ნაკლებ საყურადღებო გამოდგა მეორე „სამლოცველოს“ ნაშთები. მართალია, ბევრი რამ მასში კიდევ გაურკვეველია, მაგრამ ის, რაც გათხრებით გამოვლინდა, მიუთითებს მის მშენებელთა მაღალ კულტურასა და ოსტატობაზე.

„სამლოცველო“ წარმოადგენდა ორმაგ კედლებიან, ორსართულიან ნაგებობას. ქვედა სართული მთლიანად ამოვსებული ყოფილა ღორღით და, მაშასადამე, არავითარი სათავსოს ან სამლოცველოს დანიშნულებას არ ასრულებდა. ის იყო თავისებური კვარცხლბეკი, რომელსაც ზემოდან ედგა ოთხსენაკიანი მეორე სართული. ერთი მოზრდილი სენაკი (დასავლეთით), რომელიც ჩვენს დრომდე აღარ შემონახულა, ალბათ, საკუთრივ სამლოცველოს წარმოადგენდა. ჩრდილო, პატარა სენაკი საკურთხევის მოვალეობას ასრულებდა, ხოლო სამხრეთი სენაკის დანიშნულება ჭერჯერობით აუხსნელი რჩება.

ამ ნაგებობის ქერი დაყრდნობილი ყოფილა დიდი გემოვნებით გამოკვეთილ ქვის ექვს სვეტზე, რომლის თავები შემკულია აკანთის (მცენარეა) ფოთლის და ვოლუტების (ხვიების) გამოსახულებით (ტაბ. LXX, სურ. 2).

საერთოდ ვაშნარის გათხრებმა დაამტკიცა, რომ მშენებლობის საქმე V—VIII სს ლაზიკაში მტკიცე ნიადაგზე იდგა. ძლიერ მტკიცე კირის დუღაბი, არაჩვეულებრივ კარგად გამომწვარი აგური და კრანიტი, საკმაოდ კარგად გათლილი ტუფის ქვა, მხატვრულად დამუშავებული მარმარილო და ქვიშაქვა, იატაკის გასამართავად ხმარებული დანაყილი აგურისა და ქვიშის ხსნარი ნაგებობებს სიმტკიცესაც აძლევდა და ლაზათსაც მატებდა. ასევე გულმოდგინედ უზრუნველათ ძველ ვაშნარელებს წყალსადენის გამართვისათვის. წყალი გამოუყვანიათ ძლიერ შორი მანძილიდან დახურული თიხის მილებით. წყალსადენის დაზიანების თავიდან აცილების მიზნით, სადაც კი ეს შესაძლებელია, მილები მიემართება ნაგებობათა საძირკვლებს ქვეშ, კედლებს გასწვრივ (ტაბ. LX.XI).

ჩვენ არ ვიცით, თუ რა ერქვა ძველად არქეოლოგიური გათხრების საგნად ქცეულ ქალაქს დღევანდელ ვაშნარში. მომავალი გათხ-

რები, ალბათ, ამ საკითხსაც მოჰყენს შუქს. ეს მით უფრო საინტერესოა, რამდენადაც ქალაქის ნანგრევებს შორის უკვე დაიწყო გამოჩენა წარწერათა ნატეხებმა, მაგრამ ქალაქის სახელწოდებაც რომ არ დადგინდეს, ძეგლის ღირებულებას ჩრდილი მაინც არ მიაღებდა. ჩვენს წინაშე დგება ისტორიულ წყაროებში აქამდე უცნობი დასავლურ-ქართული ციხე-ქალაქი, მსგავსი და, ალბათ, თანამედროვე ისეთი ძეგლებისა, როგორიცაა შორაპანი, სკანდა, ვარდციხე, ნოქალაქევი და სხვ.

ისტორიის ინსტიტუტმა 1947 წელს თ რ ი ა ლ ე თ შ ი ც შეისწავლა საშუალო საუკუნეების კიდეც ერთი ძეგლი. ეს არის სამაროვანი და ეკლესიის ნანგრევები სოფ. ლუნია-ყალაში. თრიალეთის ექსპედიციის (ხელმძღვ. გ. გობეჯიშვილი) შექმნაც გამოწვეული იყო ისეთივე პირობებით, რომლებმაც რუსთავის, თბილისის და ვაშნარის ექსპედიციების მოწყობა გამოიწვიეს. მაშინ ჯერ კიდევ მშენებლო-ღის პროცესში მყოფი ხრამის ჰიდროელექტროგანგანისათვის მზადდებოდა საგუბარი. წყალს უნდა დაეფარა რამდენიმე ათასი ჰექტარი მიწა და მათ შორის სოფ. ლუნია-ყალა და მისი მიდამოები. ხელმძღვანელი ორგანოების მითითებისამებრ ინსტიტუტმა დაიწყო სოფლის შუა ნაწილში მდებარე ბორცვის გათხრა.

ლუნია-ყალას ბორცვის გათხრებით გამოვლინებულ იქნა შუა საუკუნეების ეკლესიის ნანგრევები¹. ეკლესია ნაგები ყოფილა ლამაზად გათლილი ევლკანური ტუფის ქვით. მასვე ამკობდა მშვენიერად გამოკვეთილი სვეტები. ერთი სვეტისთავი ს. ჯანაშიას სახელობის მუზეუმშია ჩამოტანილი. სვეტისთავზე გამოქანდაკებულია ქალის ძუძუები და ამ მხრივ ის მოგვაგონებს შიდაქართლის სოფ. ერდვის ცნობილი ეკლესიის სვეტს, რომელზედაც აგრეთვე ძუძუებია გამოხატული. ამგვარ ძეგლებს უშვილო ქალები ნაყოფიერებას შესთხოვდნენ. ლუნია-ყალას ეკლესიის ნანგრევები VIII—X სს ეკუთვნის.

ეკლესიის გარშემო გათხრილ იქნა იმავე დროის სამარხები. შიგ ალმოჩენილი ნივთებისაგან განსაკუთრებით საყურადღებო გამოდგა თიხის კრაქები და მოკიქული ჰურპელი. ასეთი ნაშთები კიდევ უფრო დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა თბილისის გათხრების დროს, რომელიც ზემოთ უკვე გავიცანით.

¹ ი. გ ძ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, არქეოლოგიური გათხრა ს. ლუნია-ყალაში, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი 29, თბ., 1951.

თრიალეთის ექსპედიციის მუშაობის შედეგები მარტო ფეოდალური ხანის ძეგლების შესწავლით არ ამოწურულა. მან გათხარა ადრეული ლითონის ხანის რამდენიმე ყორღანი და ადრეული რკინისხანის სამაროვანი სოფ. ხადიკთან და ლენია-ყალასთან¹. მეცნიერულად საინტერესო ბევრ სხვა შედეგთან ერთად ის არის აღსანიშნავი, რომ ამ გათხრების დროს პირველად იქნა მიკვლეული მიკვალბულის შედეგილი ჩონჩხი, რაც საქართველოს არქეოლოგიის ისტორიაში ერთადერთი შემთხვევაა.

10. ძირითადი შედეგები

საბჭოთა საქართველოში სულ უფრო და უფრო ფართოვდება არქეოლოგიური გათხრებისა და გამოკვლევების მასშტაბი. უძველესი პერიოდის ძეგლებთან ერთად, ახლა ნაყოფიერად დაიწყო ფეოდალური ხანის ქალაქების, ციხე-სიმაგრეების, ტაძრებისა და წარმოების ნაშთების შესწავლა. გარდა ზემოგანხილულისა დიდი ისტორიულ-არქეოლოგიური კვლევა-ძიება მიმდინარეობს უკარმაში და ქვემო ქართლის სხვადასხვა ადგილას. ეს ჩვენში ახალი საქმეა. მოპოვებული მასალები მოითხოვს შემდგომ მეცნიერულ დამუშავებას. უეჭველია, რომ ამ დროის კულტურის ძეგლები ჩვენს ნაშრომში მეტად მკრთალად და სქემატურად არის წარმოდგენილი, მაგრამ მალე ამ ხარვეზის შეესების შესაძლებლობაც გვექნება.

მიუხედავად იმისა, რომ ფეოდალური დროის მატერიალურ კულტურის ძეგლები ჯერ კიდევ სასურველი ოდენობით არაა შესწავლილი, მაინც სრულიად აშკარაა მათი ორგანული კავშირი ადრინდელ ძეგლებთან, რომლებზედაც ისინი ამოიზარდნენ. ყველა ერთად კი უტყუარი მოწმეა ქართველი ხალხის ოდინდელი მაღალი კულტურისა.

ირკვევა, რომ ქართველი ხალხის შორეული თუ ახლო წინაპრები კავკასიასა და წინა აზიაში უხსოვარი დროიდან ქმნიდნენ თავისი დროისათვის მოწინავე საკაცობრიო კულტურას. ქვის ხანის დასასრულს ისინი ავითარებდნენ მესაქონლეობას და მიწათმოქმედებას. მათ შესძინეს კაცობრიობას ლითონის დამუშავების ცოდნა. საფიქრებელია, რომ განსაკუთრებული როლი ამ საქმეში მიუძღვით მო-

¹ ი. გ. ძე ლიშვილი, ხადიკის ყორღანი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XI, № 10, 1950.

სინიკებს და ხალიბებს. ხეთურ-იბერული მოდგმის ხალხები იყვნენ დამწერლობის პირველი გამომგონებელნი. ყველაფერი ეს უძველესი კულტურის მთავარი საზომია.

ხეთურ-იბერული ტომების კავკასიური შტოს დასახასიათებლად კარგ მასალას გვაძლევს მცხეთის, თრიალეთის, საჩხერის, ღების და სხვა ადგილების ძველი სამარხები. რაკი ეს ტომები გამოვიდნენ ქვის ინდუსტრიის შეზღუდული ჩარჩოებიდან, ისინი სწრაფად წავიდნენ ლითონის კულტურის აყვავების გზაზე. რაღაც 500-ოდე წლის მანძილზე მათ მიაღწიეს ისეთ მაღალ ხელოვნებას, რომელიც შეიძლება დახასიათდეს თრიალეთის მოხატული კერამიკისა და ძვირფასი ქვებით შემკულ ოქროს ნივთების მიხედვით. მაღალი კულტურის მაუწყებელია მცხეთის უძველესი ორმოსამარხების ინვენტარიც.

მომდევნო ეპოქაში საზოგადოება სულ უფრო და უფრო ითიშება მდიდართა და ღარიბთა ბანაკად. ხელოვნების შედეგებს უქონელი კლასი ქმნის, მაგრამ მის მესაკუთრედ წარჩინებულები ხდებიან. ეს კარგად იგრძნობა ახალგორისა და არმაზის ძეგლების მიხედვით. საზოგადოების ქონებრივი და უფლებრივი დიფერენციაციის შედეგი იყო სახელმწიფოს წარმოშობა, როგორც მდიდართაგან ღარიბთა ფართო მასების ჩაგვრის იარაღისა.

ბაგინეთ-არმაზისხევის ეპოქაში ქართულ სახელმწიფოს უკვე ფრიად განვითარებული იერი აქვს. იგი ორგანიზებულ წინააღმდეგობას უწევს გარეშე მტრებს. ამ დროს შენდება ჩვენში გამაგრებული ქალაქები, რომლებიც განცვიფრებას იწვევს თავისი მონუმენტურობით. ვითარდება დამწერლობა, ვაჭრობა-მრეწველობა. საზოგადოებრივი სიმდიდრის შემქმნელი მონათა კლასია. მონები ამტკრევენ სამშენებლო ქვას, ამზადებენ აგურს და კრამიტს, ამეწევენ სასახლეებს, ტაძრებს და ქალაქის ზღუდეებს; მონების ხელით კეთდება აგრეთვე ის შესანიშნავი ჭურჭელი და სამკაული, რომელიც არმაზისხევიდან გავიცანით.

მონების შრომას ხელმძღვანელობენ და წარმართავენ სწავლულები. მათს არსებობას მოწმობს სამთავროში აღმოჩენილი ერთ-ერთ საფლავის ქვაზე ამოკვეთილი წარწერა, რომელიც გვაცნობს მცხეთის მთავარ არქიტექტორს აქოლისს.

სახელმწიფოს სათავეში დგას იბერთა დიდი მეფე. მას ჰყავს დიდი პოხელები: დიდი და მცირე ერისთავები, ეზოსმოდვრები და

სხვა მოსტელები. წარჩინებულებს და მათი ოჯახის წევრებს განსაკუთრებული პატივით ასაფლავებენ.

ბაგინეთ-არმაზისხევის ეპოქაში ქართულმა მონათმფლობელურმა სახელმწიფომ სრულ აყვავებას მიაღწია. მის ძლიერებას ანგარიშს უწევდნენ ახლო და შორეული სახელმწიფოები.

მონათმფლობელური წყობილების წიაღში ნელ-ნელა ისახება ფეოდალური ურთიერთობა. ახ. წ. IV—VI სს იგი თანდათან მწიფდება. უკვე IV საუკუნიდან იგრძნობა ახალი ვითარების სიო. ქართლში ოფიციალურ სარწმუნოებად გამოცხადდა ქრისტიანობა—ფეოდალური კლასის იდეოლოგია.

ასეთია ზოგადად ის სურათი, რომელიც წინარე ფეოდალური ხანის ქართული ძეგლების შესწავლით შეიძლება მოიხაზოს.

ბოლოსიტუა

ამ ნაშრომის წერას 1948 წ. შევეუდექით, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილი წევრის პროფ. ნ. ბერძენიშვილის რჩევით. ჩვენი პირველი განზრახვა — დაგვეწერა „ისტორიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური გათხრები 10 წლის მანძილზე“, იმავე წელს შევასრულეთ და ეს ნარკვევი შემოკლებული სახით წავიკითხეთ საქართველოსა და სომხეთის მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების გაერთიანებულ სესიაზე, ქ. ერევანში, 1948 წ. 28 მაისს. მომდევნო წელს იგი განეკუთვნა უმთავრესად იმ არქეოლოგიური მასალების მიმოხილვით, რომელიც მოპოვებულია სხვა სამეცნიერო და კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებათა ძალებით თუ სახსრებით. ამგვარად შედგენილი ნაშრომი წაითხულ იქნა ისტორიის ინსტიტუტის არქეოლოგიის განყოფილების საჯარო სხდომაზე, 1949 წ. ბოლოს. უფროსი ამხანაგებისა და კოლეგების შენიშვნების გათვალისწინების შემდეგ, ინსტიტუტმა ნაშრომი დასაბეჭდად მოიწონა. იგი მაშინვე გადაეცა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობას. მისი დაბეჭდვის საქმე ძლიერ გაჭიანურდა. ამ ხნის განმავლობაში დაიწერა და კიდევაც გამოქვეყნდა ქართული არქეოლოგიური ძეგლების შესახებ რამდენიმე ნაშრომი, მათ შორის მეცნ. კანდ. გ. ლომთათიძის ნარკვევები „წინაპართა ნაკვალევი“ (საბლიტგამი, 1952 წ.).

რადგანაც ჩვენი წიგნის ბეჭდვა ნელის ტემპით მიმდინარეობდა, თავს უფლება მივეცით ხელნაწერში ჩაგვეერთო 1950—1951 წწ. საველე არქეოლოგიურ კამპანიათა ზოგიერთი შედეგიც. ამ გარემოების გამო ნაშრომის პირველადი კომპოზიცია თუმც რამდენადმე დაირღვა, მაგრამ ეს მოხდა შინაარსის გამდიდრების ხარჯზე, რაც სავალალოდ არ ჩაითვლება.

ამ სახით წარმოდგენილი ნაშრომის მიზანია ძველი ქართული არქეოლოგიური კულტურის ისტორიით დაინტერესებულ მშრომელთა ფართო მასებს გააცნოს ამონათხარი ძეგლების ძირითადი ნაწილი

და ის მოსაზრებანი, რომლებიც შემუშავებულია სადღეისოდ, მისი მეცნიერული შესწავლის პირველ საფეხურზე. ამავე დროს, სანამ დაწერილი არაა ქართული არქეოლოგიის სახელმძღვანელო, ამ ნაშრომმა ეგებ მცირედი დახმარება მაინც გაუწიოს ჩვენი უნივერსიტეტის სტუდენტობას. თუ ეს წიგნი ამ განიზნულების სიმაღლეზე აღმოჩნდა, მაშინ შრომას დაკარგულად არ ჩავთვლით და სიამოვნებით მივიღებთ მოსალოდნელ შენიშვნებსა და რჩევას მომავალი, უფრო სრულყოფილი გამოცემისათვის. ამჯერად კი ნაკლოვანებათა გამო მობოდიშება მკითხველს ვერაფერს არგებს.

ავტორი

ტაბულები ალფბერტობა

ტაბ. I. ზ ე მ ო თ: ქვემო პალეოლითის კაჟის იარაღები იაშთხვიდან (ს. ზამბო-ატინის მიხედვით) — 1. ორმხრივ დამუშავებული საფხეკი, 2. და 4. ხელნაჯახები, 3. წვეტანა; ქ ე ე მ ო თ: ზემო პალეოლითის კაჟისა და ძვლის (10) იარაღები დევის-ხერელიდან (გ. ნიორაძის მიხედვით) — 5. რკალისებური საჭრისი, 6. შატელპერონის ტიპის მშვილდწვეტა, 7. საფხეკი, 8. გრავეტის ტიპის დანა, 9. ქვასადგისი, 10. ძვლის სადგისი.

ტაბ. II. კისტრიკი. ახალიქვის ხანის იარაღები და თიხის ჭურჭლის ნატეხი (8) (ა. ლუკინის მიხედვით) — 1. სატეხი, 2. ცული, 3. ეჩო, 4. ხელსაფქვაჲს ქვედაქვა, 5. საწაფი, 6. ხელსაფქვაჲს ზედაქვა, 7. პირთხელი, 8. თიხის ჭურჭლის ძირი, 9 და 10. თოხები, 11. ცული.

ტაბ. III. ახალიქვის ხანის იარაღები — 1. კაჟის სატევარი ზნაურის რაიონის სოფ. რუსთავიდან (სტალინის მუზეუმი), 2. კაჟის ისრისწვერი კიათურის რაიონიდან (ისტორიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური კოლექციებიდან), 3—5. ქვის სხვადასხვანაირი ცულები. სოფ. ოდიშიდან (ს. ჯანაშვიას სახელ. საქართველოს სახელმწ. მუზეუმი).

ტაბ. IV. კიკეთი. ენეოლითური თიხის ჭურჭელი (ბ. კუფტინის მიხედვით).

ტაბ. V. სტალინის ნაცარგორა. ენეოლითური ნივთები (სამხრ.-ოსეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია) — 1. თიხის ჭურჭლის ნატეხის ორი სხვადასხვა ხელი, 2. ქვის ხელკვერი და სპილენძის მანქალი, 3 და 4. კაჟის ისრისწვერები.

ტაბ. VI. საჩხერე. ადრინდელი ბრინჯაოს ხანის იარაღები (ბ. კუფტინის მიხედვით) — 1. ყუადაშეებული ცული, 2. ყუნწიანი შუბისწვერი, 3. ოხწყანაგა „ჩიშტი“. 4. სატევარი.

ტაბ. VII. ბრინჯაოს ხანის ძეგლები — 1. ყორღანი „ნაცარგორა“ სოფ. დვანთან (სამხრ.-ოსეთის არქ. ექსპ., 1948), ანტიმონის ძველი მალარო ს. ლებთან (რაჟის არქ. ექსპ.).

ტაბ. VIII. ბრილის მიდამოები — ადგილი ფაცხური; ხელმარჯენი, ტყის წინ მოჩანს ბრილის სამაროვანი (რაჟის არქ. ექსპ.).

ტაბ. VIII * ბრილის მიდამოები — ზოფხითურის ხეობა და მწვერვალი ედენა (გადაღებულია 1948 წ. 20 სექტემბერს. რაჟის არქ. ექსპ.).

ტაბ. IX. ბრილი (რაჟის არქ. ექსპ.) — 1. სამაროვანის გათხრის პროცესი, 2. ჩანგრეული ქვისსამარხი 4 მეტრი სიღრმის ორმოში.

ტაბ. X. ბრილი. ბრინჯაოს ხანის ნივთები (რაჟის არქ. ექსპ.) — 1. კაჟის ხელ-შუბისწვერი, 2. ბრინჯაოს ხელშუბისწვერი, 3. სატევრისძირი, 4. ქინძისთავი, 5. პასტის იოტები და სარდიონის მძივები, 6—9. ბრინჯაოს ყუამილიანი ცულები, 10—12. შუბისწვერები.

ტაბ. XI. ბრილი. ბრინჯაოს ხანის ნივთები (რაჟის არქ. ექსპ.) — 1 და 2. ვერძისთავებით და გეომეტრიული სახეებით შემკობილი ყუამილიანი ცულები, 3. „შტანდარტი“.

ტაბ. XII. ბრილი. ბრინჯაოს ხანის ნივთები (რაჟის არქ. ექსპ.). 1. ვერძისთავის

ქანდაკება. 2. აღმოსავლურ-ქართული ცულის მოყვანილობის საკიდი — თილისმა, 3. ყუამილიანი ცულისებური ფრთებით ალკურვილი „ცხვარჩიტა“, 4 და 7. სატევრისპირები, 5. დისკოსებურთავიანი ქინძისთავი, 6. რკალურგანივეყვითანი სამაჭური.

ტაბ. XIII. ზემოსენეთი. ბრინჯაოს ხანის ნივთები მესტიის მუზეუმში (რაჭა-სენეთის 1950 წ. არქეოლ. ექსპ. ფოტო-მასალებიდან) — 1, 4 და 6. ყუამილიანი ცულები, 5. „შტანდარტის“ ნატეხი, 7. კვირულთავიანი ქინძისთავი.

ტაბ. XIV. თრიალეთი. ბრინჯაოს ხანის მოხატული თიხის ჭურჭელი (ბ. კუფტინის მიხედვით).

ტაბ. XV. თრიალეთი. ბრინჯაოს ხანის ოქროს სამკაულები და სასმისები (ბ. კუფტინის მიხედვით) — 1. ცილინდრი, 2 და 3. საფეთქლის სამკაულები, 4. აჭატის კულონი და ოქროს მძივები, 5. ქინძისთავი, 6. ფერადი თვლებით შემკული სასმისი, 7. სადა სასმისი.

ტაბ. XVI. თრიალეთი. ბრინჯაოს ხანის ვერცხლის თასი (ბ. კუფტინის მიხედვით).

ტაბ. XVII. მცხეთა-სამთავრო. გვიანი ბრინჯაოს ხანის ორი ორმოსამარე (მცხეთის არქ. ექსპ.).

ტაბ. XVIII. მცხეთა-სამთავრო. თიხის ჭურჭელი ორმოსამარხებიდან (მცხეთის არქ. ექსპ.).

ტაბ. XIX. მცხეთა-სამთავრო. თიხის ჭურჭელი ორმოსამარხებიდან (მცხეთის არქ. ექსპ.).

ტაბ. XX. მცხეთა-სამთავრო. ბრინჯაოს იარაღი ორმოსამარხებიდან (მცხეთის არქ. ექსპ.) — 1. სატევარი, 2. მასრაგახსნილი შუბისწვერი, 3. სატევრისპირი.

ტაბ. XXI. მცხეთა-სამთავრო (მცხეთის არქ. ექსპ.) — 1. კრამიტსამარხი (წინა კედელი მოხსნილი აქვს გათხრის დროს), 2. წარჩინებული მეომრის სამარხი.

ტაბ. XXII. მცხეთა-სამთავრო. ბრინჯაოს მახვილები ორმოსამარხებიდან (მცხეთის არქ. ექსპ.) — 1. ბოლოკეთილი მახვილი, 2. წვეტიანი მახვილი.

ტაბ. XXIII. 1. ბრინჯაოს მხედარი ბრილიდან (რაჭის არქ. ექსპ.), 2. ბრინჯაოს ლაგამი სურმუშიდან (ცაგერის მუზეუმში), 3. ბრინჯაოს სარტყლის ბალთალებიდან (პ. უვაროვას მიხედვით).

ტაბ. XXIV. მცხეთა-სამთავრო. ბრინჯაოს ნივთები ორმოსამარხებიდან (მცხეთის არქ. ექსპ.) — 1. სატევარი, 2. აღმოსავლურ-ქართული ცული, 3. საჭრეთელი, 4. ქინძისთავი, 5. წარბის საწიწკნი მუშა, 6. სადგისი, 7, 8, და 10. სხვადასხვანაირი ისრისწვერები, 9. საკიდი თილისმები — თევზის გამოსახულებანი, 11. შუბისწვერი.

ტაბ. XXV. 1. კოლხური ბრინჯაოს ცული სამთავროდან, 2. ჯოხზე ჩამოსაცმელი ბრინჯაოს ნივთი ოთხი ადამიანისთვის გამოსახულებით სამთავროდან (მცხეთის არქ. ექსპ.), 3. ბრინჯაოს ნამგალი სურმუშიდან (ცაგერის მუზეუმში).

ტაბ. XXVI. მცხეთა-სამთავრო. რკინის იარაღები აღრეული და განვითარებული რკინის ხანის ორმოსამარხებიდან (მცხეთის არქ. ექსპ.) — 1. კოლხური ტიპის ცული, 2. კოლხური ტიპის სატევარი, 3 და 4. შუბისწვერები, 5. მახვილი, 6. საომარი ცული, 7. აკინაკი.

ტაბ. XXVII. მცხეთა-სამთავრო (მცხეთის არქ. ექსპ.) — 1. ჭიხვის ქანდაკება, 2. ჭიჭის ქანდაკება (ორივე ბრინჯაოსია).

ტაბ. XXVIII. სტალინის ნაცარგორა. სამოსახლო-საკულტო ბორცვი (სამხრ.-ოსეთის არქ. ექსპ.) — 1. ხედი ჩრდ.-აღმოსავლეთიდან, 2. ხედი ჩრდ.-დასავლეთიდან.

ტაბ. XXIX. სტალინის ნაცარგორა (სამხრ.-ოსეთის არქ. ექსპ.). — 1. სამლოცველო სენაკის ნანგრევები სამსხვერპლოებითა და „რქებიანი“ საკურთხევლო-

ფურთ. 2. სამლოცველო სენაკის ნანგრევები ამბიონისებური საკურთხეველითურთ.
ტაბ. XXX. სტალინირის ნაცარგორა (სამხრ.-ოსეთის არქ. ექსპ.) — 1. ცხოვე-
ლის ქანდაკება თიხისა, 2. ხელსაფეკვის ზედაქვა, 3. დეკორატიული ქვა და
ლახტისთავი, 4. ანთროპომორფიული ქანდაკებანი თიხის, 5. ბრინჯაოს ჩანგალი
(ცალი კაპი მოტეხილი აქვს) და კაფის ნამგალი.

ტაბ. XXXI. სტალინირის ნაცარგორა (სამხრ.-ოსეთის არქ. ექსპ.) — 1. „რქე-
ზიანი“ საკურთხეველი სამლოცველო სენაკის ერთ-ერთ კუთხეში, 2. სამლოცველო
სენაკებში აღმოჩენილ თიხის კურკელში დაცული, ხანძრის ღროს შერუჯული ხორ-
ბალი.

ტაბ. XXXII. სტალინირის ნაცარგორა (სამხრ.-ოსეთის არქ. ექსპ.) — 1. ს.
ტევერის ჩამოსასხმელი ყალიბი, 2. აღმოსავლურ-ქართული ტიპის ცულის ჩამო-
სასხმელი ყალიბი, 3. ბრინჯაოს სატეხი, 4. ბრინჯაოს სატევერისპირი (ძვ. წ. I ათა-
სეულის დასაწყისი).

ტაბ. XXXIII. სტალინირის ნაცარგორა (სამხრ.-ოსეთის არქ. ექსპ.). შავი თი-
ხის კურკელი — 1. საწწენე, 2. ჯამი, 3. ყელმოტეხილი კოკობი, 4. ქოთანის, 5. „სი-
ტულა“, 6. კოკობი.

ტაბ. XXXIV. სტალინირის ნაცარგორა (სამხრ.-ოსეთის არქ. ექსპ.). მოწითალო
თიხის კურკელი — 1. საფეტვე ქვევრი, 2. სამკუჩიანი კურკელი, თხიერი ზედა-
შესათვის განკუთვნილი, 3. ჩაფი.

ტაბ. XXXV. სტალინირის ნაცარგორა. (სამხრ.-ოსეთის არქ. ექსპ.) — 1. ქვის
ლახტი, 2. ირმის რქის ძირისაგან გამოქრული კვერთხის ან ყაჯარკნისთავი.

ტაბ. XXXVI. კოლხური ცულის ძირითადი სახეები (ო. ჯაფარიძის მიხედვით).

ტაბ. XXXVII. კოლხური ბრინჯაოს ცულედი მესტიის გუზეშუმში (რაკის-სვანეთის
არქ. ექსპ.). ფოტო მასალებიდან. 1950 წ.).

ტაბ. XXXVIII. რუსთავი. თავწაყვეთილი ადამიანის ჩონჩხი (რუსთავის არქ.
ექსპ.).

ტაბ. XXXIX. კოლხური ტიპის ბრინჯაოს ცულები. — 1 და 3. რაკიდან
(ი. გძელშვილის მიხედვით), 2. სოფ. ივორიდან (ო. ჯაფარიძის მონაპოვარი).

ტაბ. XL. ბრინჯაოს სამეურნეო იარაღი — 1 და 2. ბრტყელი ცულები „ცხი-
ვალის განძიდან“ (ს. ჯანაშიას სახელ. საქართველოს სახელმწ. მუზ.), 3. სატეხი იმა-
ვე განძიდან, 4 და 5. ხელეჩო და თიხის ტოლა-ხვანჭკარიდან (რაკის არქ. ექსპ.).

ტაბ. XLI. ბრილი. კოლხური ბრინჯაოს ნივთების კომპლექსი (რაკის არქ. ექსპ.).
— 1. საკიდი — ვერძისთავი, 2. თავზეთა, ზურგდაღარული სამაჯური, 3. სარტყლის
აბზინდი, 4. შვილდური საკინძი, 5. პასტის მძივი, 6. ბრინჯაოს რგოლი, 7 და 8.
ფირფიტები.

ტაბ. XLII. ბრილი. ფერადი მინისებური ნივთიერების მძივთა ორი ასხმა
ძვ. წ. VI—IV სს სამარხებიდან (რაკის არქ. ექსპ.).

ტაბ. XLIII. ბრილი. ძვ. წ. VI—V სს სამარხის ინვენტარი: რკინის აკინაკი,
ცული და ლავამი. ფერადი მინის მძივები, ბრინჯაოს კირკალი, ზარი, სამაჯურის
ნატეხები, „მძივები“ და სათასმე ბალოები (რაკის არქ. ექსპ.).

ტაბ. XLIV. ბრილი. რკინის იარაღი ძვ. წ. VII—V სს კრემაციული სამარხე-
ბიდან: „მერცხლის კუდა“ სატევერი, მოხრილი ყამის ნატეხები, სამი აკინაკი, ორი
მოხრილი დანა (რაკის არქ. ექსპ.).

ტაბ. XLV. ბრილი. რკინის იარაღი ძვ. წ. VII—V სს კრემაციული სამარხები-
დან: ცულ-წერაქვა, ცული, ცულის ნატეხი, ცულ-მახვილა და აკინაკი (რაკის არქ.
ექსპ.).

ტაბ. XLVI. ბრილი. ძვლის მხატვრული ნივთები — ალვირ-უნაგირის შეგუე-
ლობა ძვ. წ. VII—VI სს კრემაციული სამარხიდან: პირველ რიგში — რქებით აღ-

კურვილი, პირდადებული ანთროპომორფული არსების სტილიზებული გამოსახულება; მეორე რიგში — ცხენის ჩლიქის გამოსახულება; მესამე რიგში — რქოსანი ცხოველის თავის სტილიზებული გამოსახულება; ქვემოთ, მარცხნივ — თასმის (საწყვეტის) შესაკრავი. (რაკის არქ. ექსპ.).

ტაბ. XLVII. ბრილი. ძვ. წ. VI—IV სს სამარხის ინვენტარი: ვერცხლისა და ბრინჯაოს სამაჯურთა ნატეხები, სალესი ქვა, ბრინჯაოს „კენკები“, ისრისწყვერები, ზარი, ორი კირკალი, მწოლარე ჭიხვის გამოსახულება, მინის მძივები, ელექტრუმის წყვილი საყურე, ბრინჯაოს მხედრის ქანდაკება, სათასზე ბალთები, მადნის სანაყი ქვა, რკინის ცული, სატევრის ნატეხები. (რაკის არქ. ექსპ.).

ტაბ. XLVIII. ბრილი. ძვ. წ. VI ს სამარხი. შიგ მოჩანს ბრინჯაოს სატევარი, წყვილი სამაჯური, მშვილდური საყინძი, ვერცხლის წყვილი საფეთქლის რგოლი და ფერადი მინის და მინისებური პასტის უპირავე მძივი. მიცვალბულის ჩონჩხი თითქმის მთლიანად გამჭრალა. (რაკის არქ. ექსპ.).

ტაბ. XLIX. ძვ. წ. II — ახ. წ. III სს ბრინჯაოს ორი ბალთა ლების მიდამოებიდან: 1. შოშეთიდან (ს. ჭანაშიას სახელ. საქართვე. სახელმწ. მუზეუმი), 2. ბრილიდან (რაკის არქ. ექსპ.).

ტაბ. L. ძვ. წ. II — ახ. წ. III სს ბრინჯაოს ბალთები და ოქროს მონეტები ლების მიდამოებიდან (რაკის არქ. ექსპ.). — 1. ბალთა შოშეთიდან. 2. მონეტები ბრილიდან. 3. ბალთა ბრილიდან.

ტაბ. LI. საძეგური. ძვ. წ. VI—IV სს ოქროს სამკაულების ნაწილი „ახალგორის განძიდან“: ზემოთ მარჯვნივ და მარცხნივ — საყურეები, მათ შორის — ბეჭდები; შუაში მარჯვნივ და მარცხნივ — ბეჭდები, მათ შორის — საყურეები; ქვემოთ — საყურეები, რომლებიც გამოსახავს ვარდულზე ჩამოკიდებულ აკაზმულ ცხენებს (ი. სმირნოვის მიხედვით).

ტაბ. LII. საძეგური. ვერცხლის თეფში „ახალგორის განძიდან“ (ი. სმირნოვის მიხედვით).

ტაბ. LIII. მცხეთა (მცხეთის არქ. ექსპ.) — 1. ქვევრსამარხი სამთავროდან, 2. ბაგინეთის საერთო ხედი.

ტაბ. LIV. მცხეთა-ბაგინეთი (მცხეთის არქ. ექსპ.). — 1. სვეტებიანი ნაგებობა, 2. შიდა ციხის ზღუდის ნაშთების ერთი უბანთაგანი.

ტაბ. LV. მცხეთა-არმაზისხევი (მცხეთის არქ. ექსპ.) — 1. აბანოს გეგმა, 2. სარკოფაგები № № 6 და 7 გახსნამდე.

ტაბ. LVI. მცხეთა-არმაზისხევი (მცხეთის არქ. ექსპ.) — ოქროს სამკაულები და მონეტები მე-2 სამარხიდან: სამაჯური, „ლურსმნები“, ფულეები, ბეჭდები, საყურეები და ყელსაბამი მედალიონითურთ.

ტაბ. LVII. მცხეთა-არმაზისხევი (მცხეთის არქ. ექსპ.) — ოქროს სამკაულები და მონეტები მე-6 სამარხიდან: ყელსაბამი, საყურეები, საკიდები, ავეგაროზები, სამაჯურები, ბეჭდები, ღიაღმა, ფულეები და სხვ.

ტაბ. LVIII. მცხეთა-არმაზისხევი (მცხეთის არქ. ექსპ.). — ოქროს სამკაულები, სარტყლის ბალთები და ქარქაში ასპარუგ ერისთავის სამარხიდან.

ტაბ. LIX. მცხეთა-არმაზისხევი (მცხეთის არქ. ექსპ.) — ოქროს სამკაულები და მონეტები მე-7 სამარხიდან: ზემოთ, შუაში — წამოსასხამის შესაკრავი; მის აქეთ-იქეთ-საყურეები; მომდევნო რიგში მარჯვნივ და მარცხნივ — სამაჯურები; მათ შორის — სხვადასხვაანაირი სამკაულები და მონეტები; ქვემოთ, მარცხნივ და მარჯვნივ — კილიტები; მათ შორის — ბეჭდები, ლაბაქი და ყელსაბამი, რომელსაც აშუვენებს მედალიონი, შიგ ჩასმული ვერძისთავი და ზედ ჩამოკიდებული კულონი.

ტაბ. LIX. მცხეთა-სამთავრო. 1—4. მინის კურკლის ზოგიერთი ნიმუში (მცხეთის არქ. ექსპ.).

ტაბ. LXI. მცხეთა-არმაზისხევი (მცხეთის არქ. ექსპ.) — 1. ზეუბისა და კარპაქის გამოსახულება, 2. ასპარუჯ ერისთავის გამოსახულება, 3. ევრცხლის ლანგარი, ბერსუმა ერისთავის სამარხიდან.

ტაბ. LXII. მცხეთა-სამთავრო (მცხეთის არქ. ექსპ.) — ბრინჯაოს საღვინე სურა.

ტაბ. LXIII. 1. ბრინჯაოს სურა კლდეებიდან (კლდეების არქ. ექსპ.), 2. ვერცხლის აზარფემა არმაზისხევიდან (მცხეთის არქ. ექსპ.).

ტაბ. LXIV. რუსთავი (რუსთავის არქ. ექსპ.) — 1. „თეგზიფხური“ წყობა ფეოდალური ხანის სხვადასხვა სააშენებლო პერიოდის ნაგებობათა ნაშთებში, 2. სამეურნეო დანიშნულების ორმოები ნაგებობებში.

ტაბ. LXV. რუსთავი (რუსთავის არქ. ექსპ.) — რკინის ისრისწვერი, ბრინჯაოს ბეჭედი, მინის სამაჯური, მძივები და სხვ. სამკაული კულტურული ფენიდან და სამარხებიდან.

ტაბ. LXVI. რუსთავი (რუსთავის არქ. ექსპ.). ფეოდალური ხანის ნაშთები — 1. რკინის ისრისწვერები, 2. თიხის კურკლის ნატეხი ასომთავრული წარწერის ნაწყვეტით, 3. თიხის კურკელი წარწერით „თეფალე“.

ტაბ. LXVII. რუსთავი (რუსთავის არქ. ექსპ.). თიხის ორი მოჭიქული თეფში.

ტაბ. LXVIII. თბილისი (განჯისკარის არქ. ექსპ.) — 1. კურკლის გამოსაწევე ქურათა ნაშთები, 2. მოჭიქული თეფში.

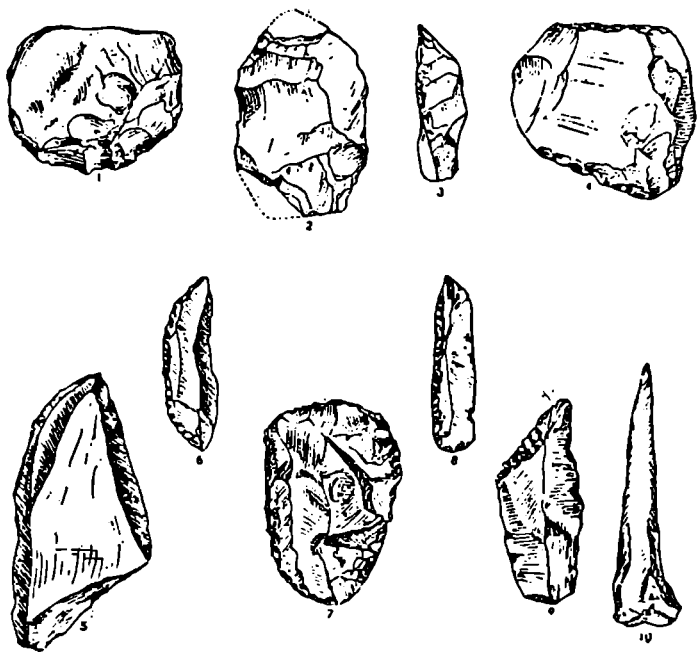
ტაბ. LXIX. ვაშნარი (ვაშნარის არქ. ექსპ.). — განათხარი ქალაქის ერთ-ერთი კვარტალი.

ტაბ. LXX. ვაშნარი (ვაშნარის არქ. ექსპ.). 1. ბაზილიკის გეგმა, 2. სვეტის-თავი.

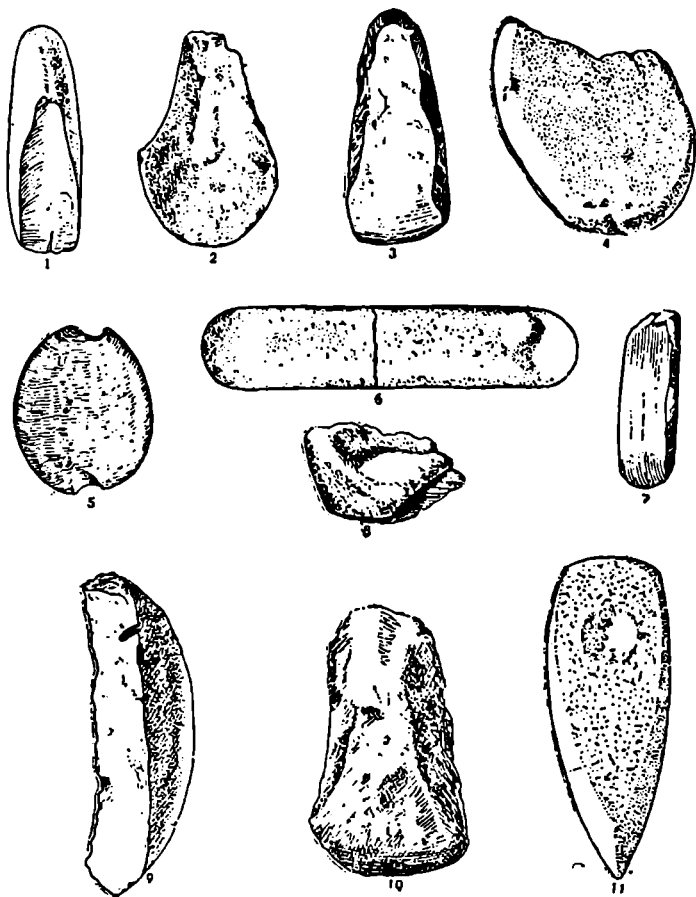
ტაბ. LXXI. ვაშნარი. წყალსადენი ქალაქის ტერიტორიაზე (ვაშნარის არქ. ექსპ.).

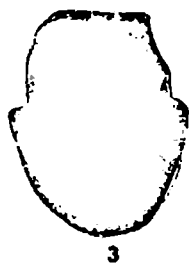
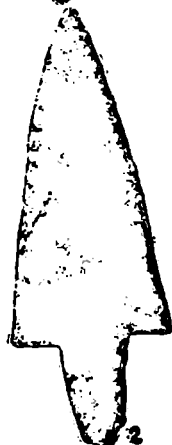
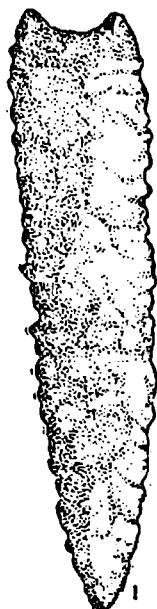

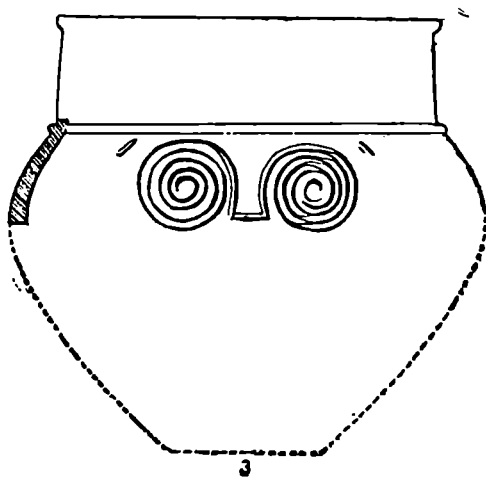
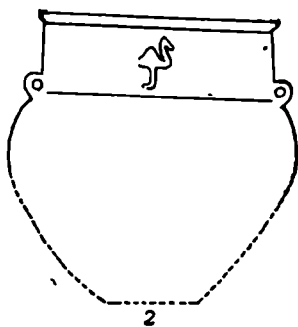
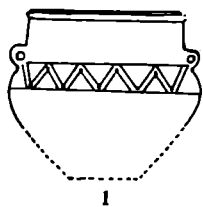

ტაბ. II

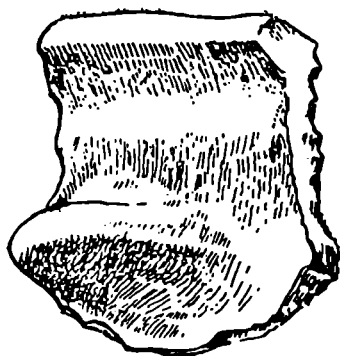

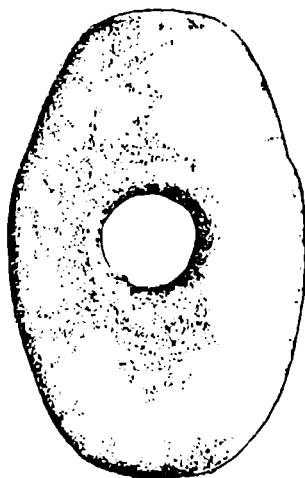
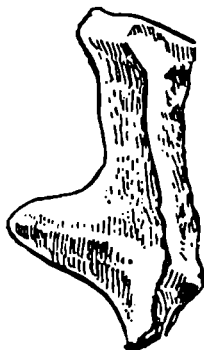
Об. IV

1

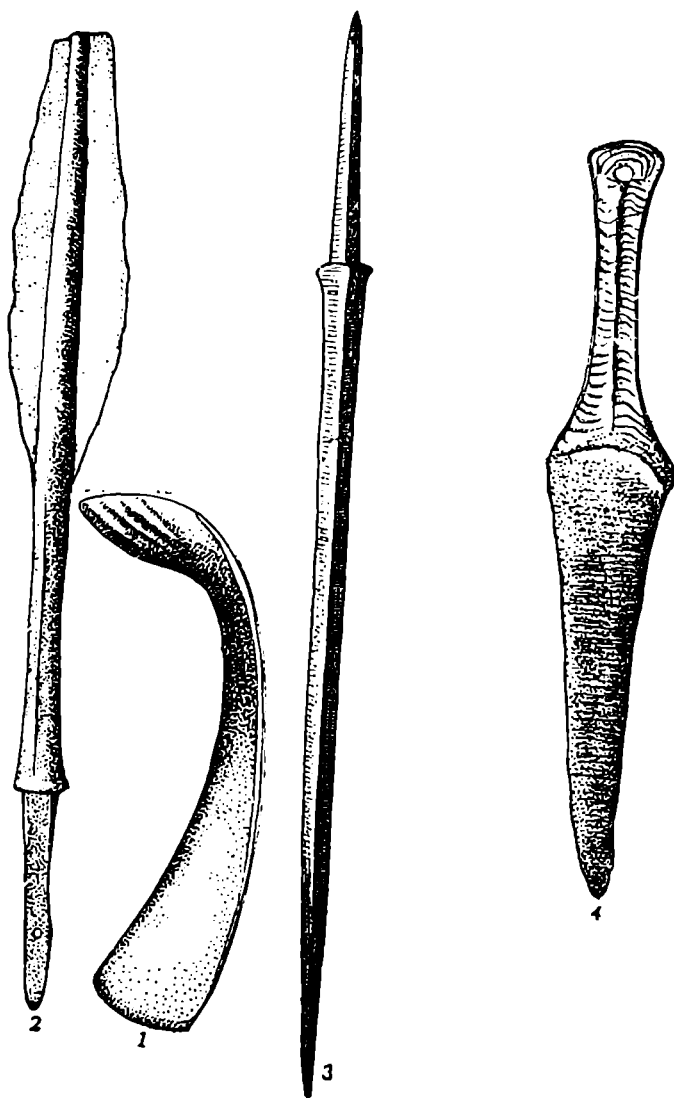
2

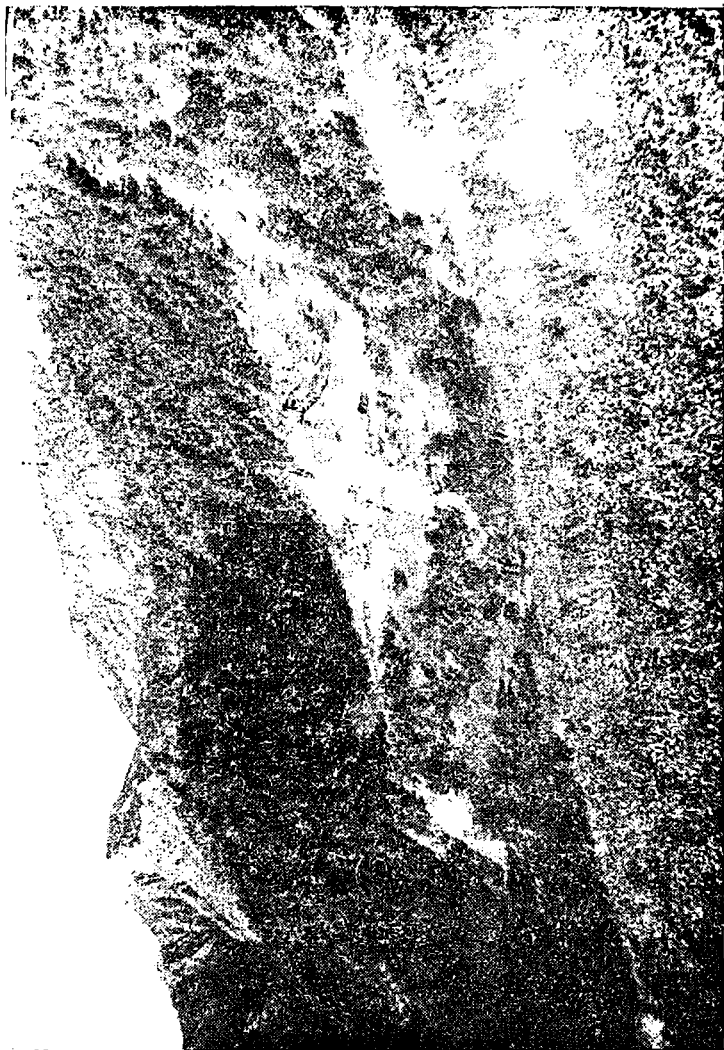
3

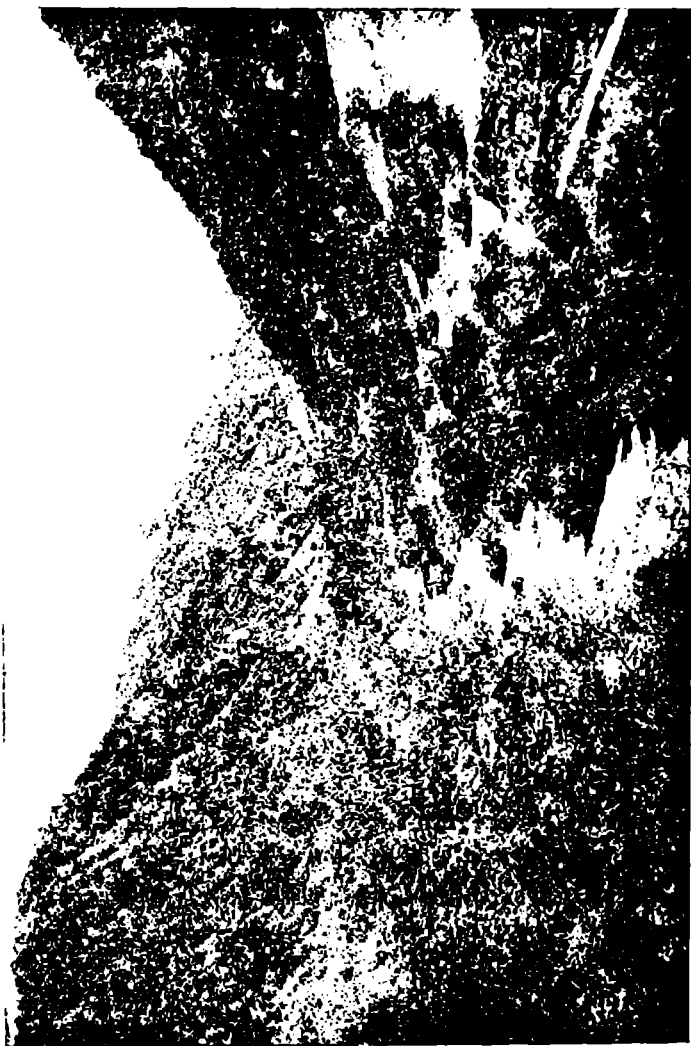

4

1

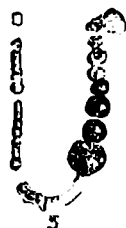
2

3

4

5

6

7

8

9

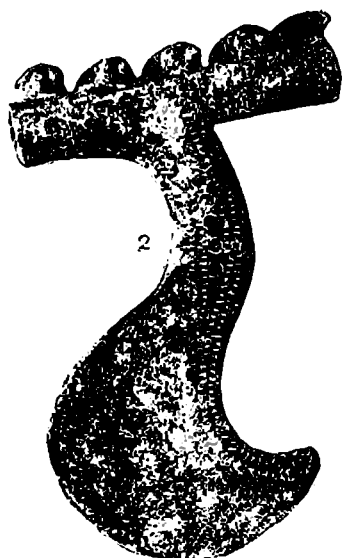
10

11

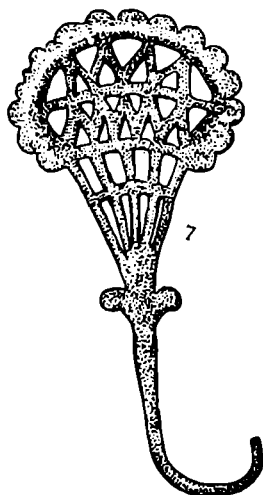
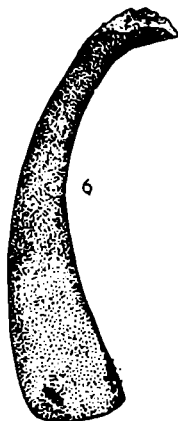
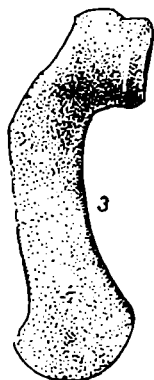

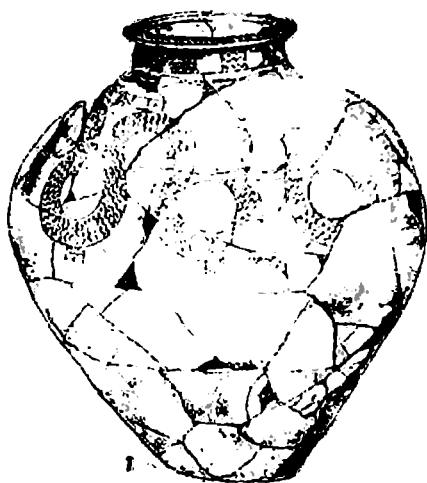
12

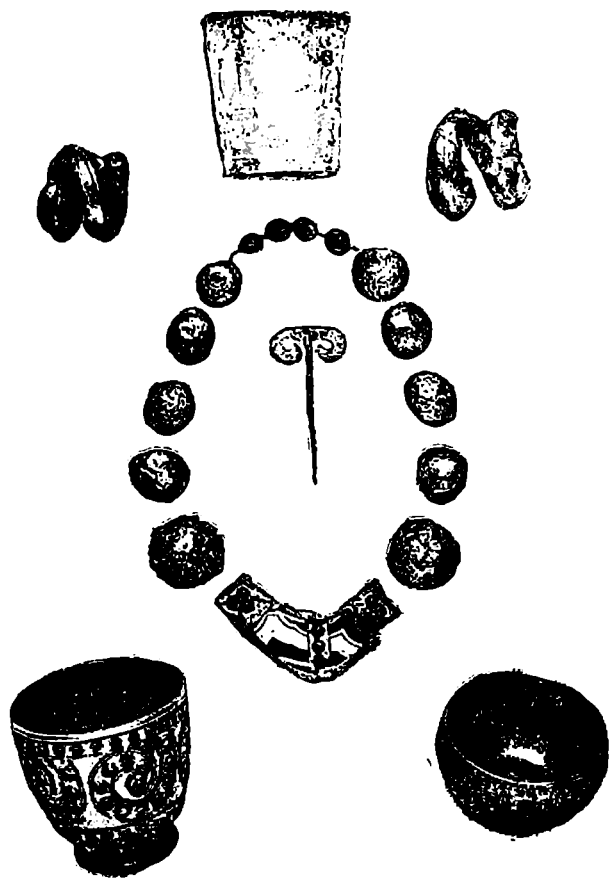

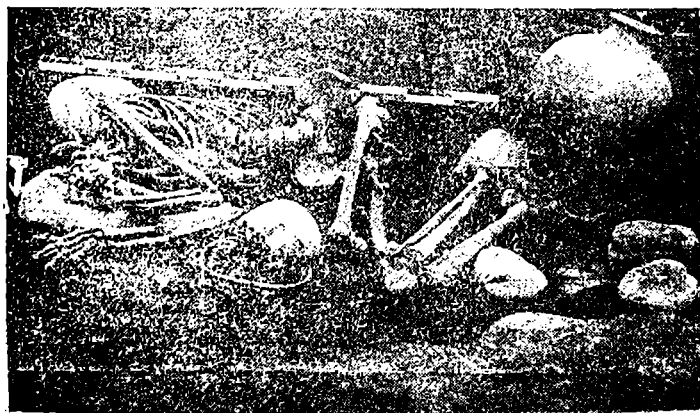

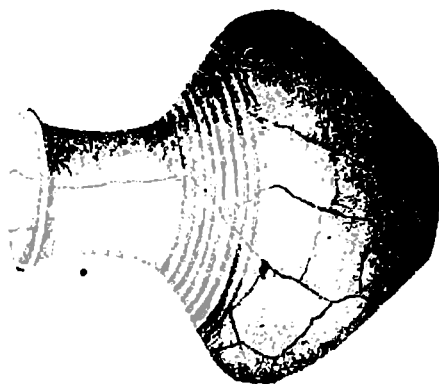
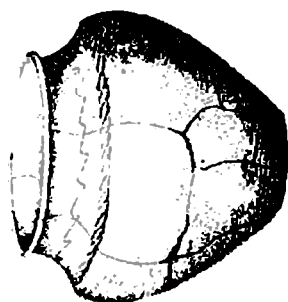

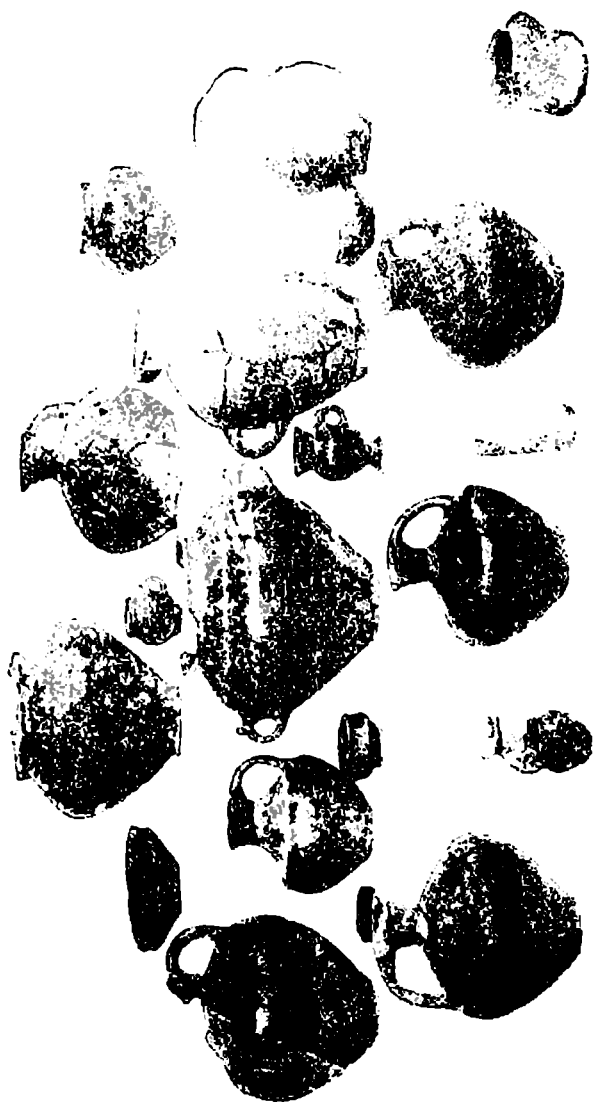

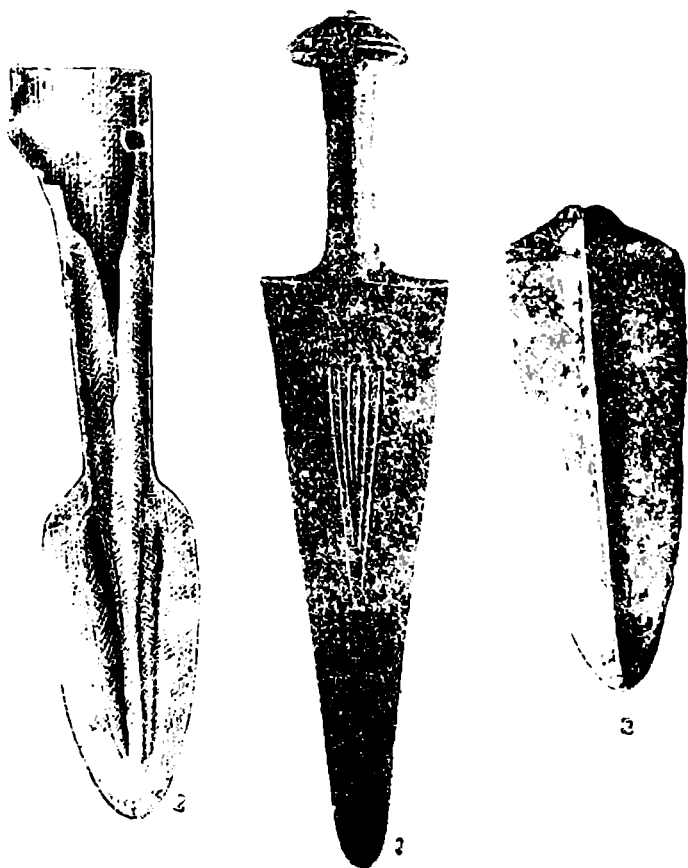

᠐᠗. XIX

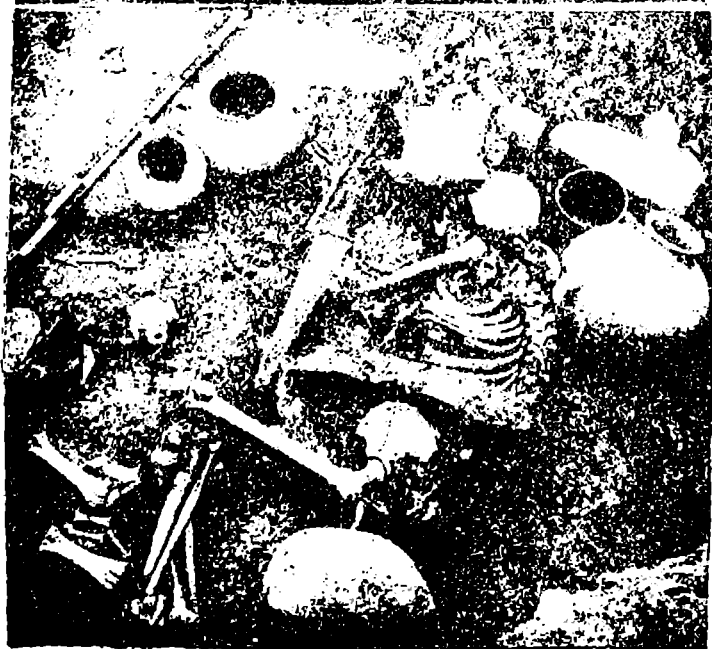

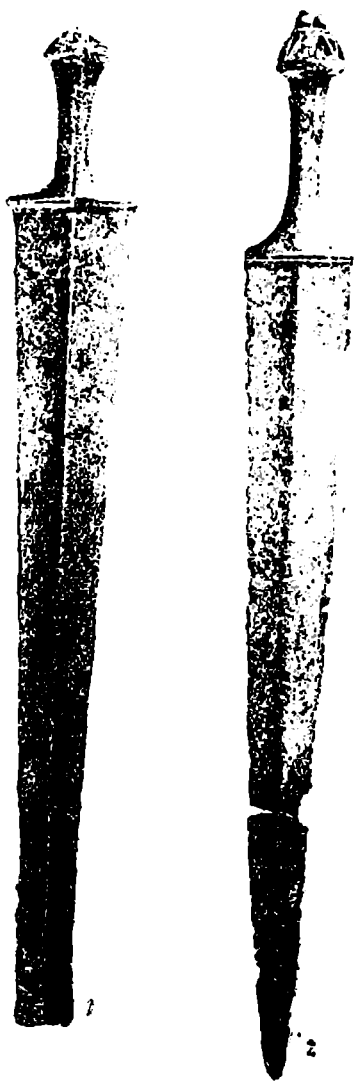

1

2

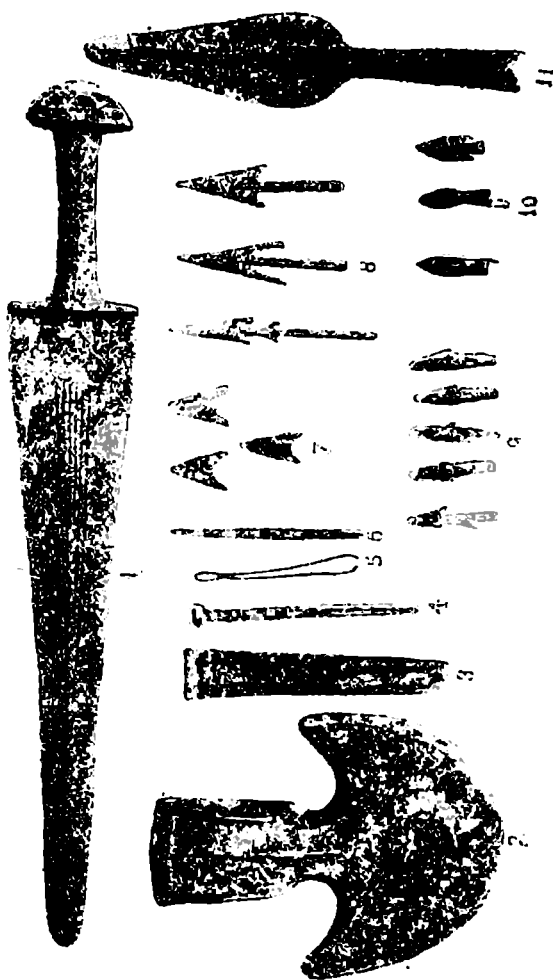

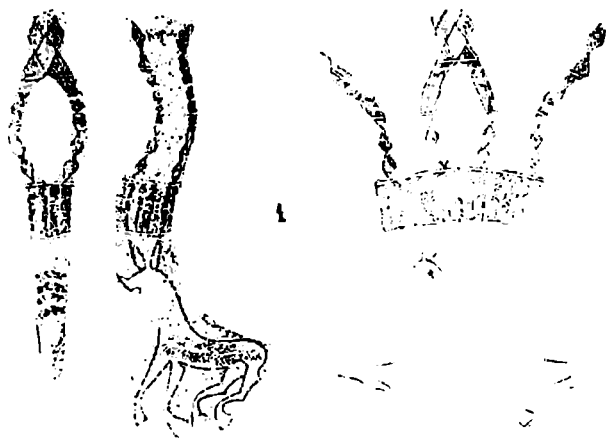
1

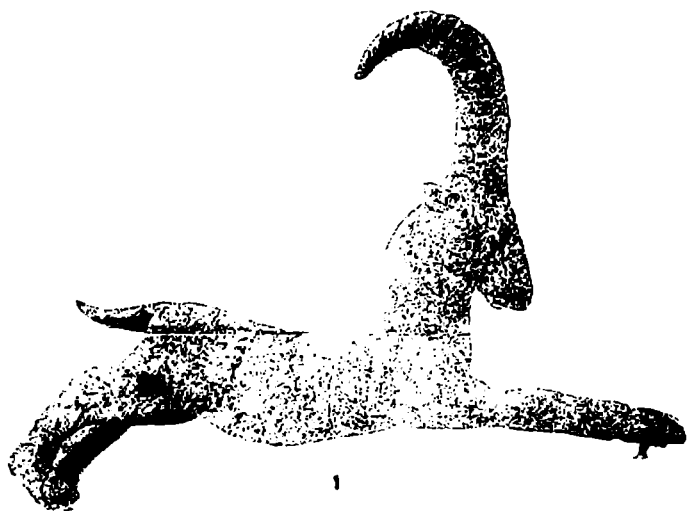
2

ش. ١١١

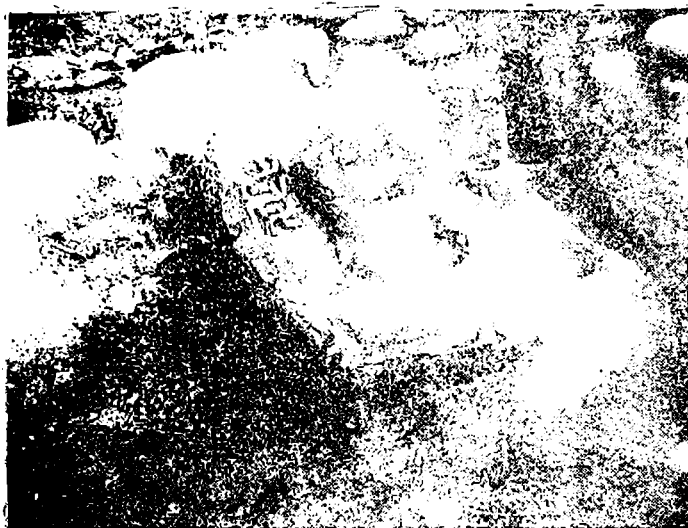

2

3

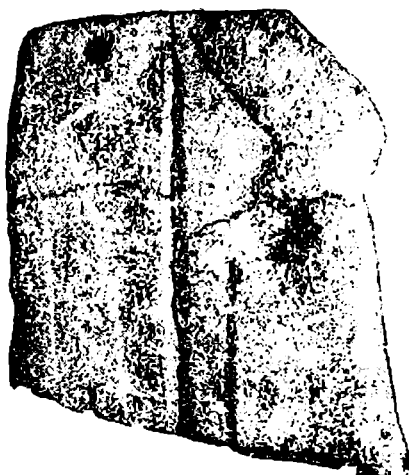

1

2

1

3

2

4

1

2

3

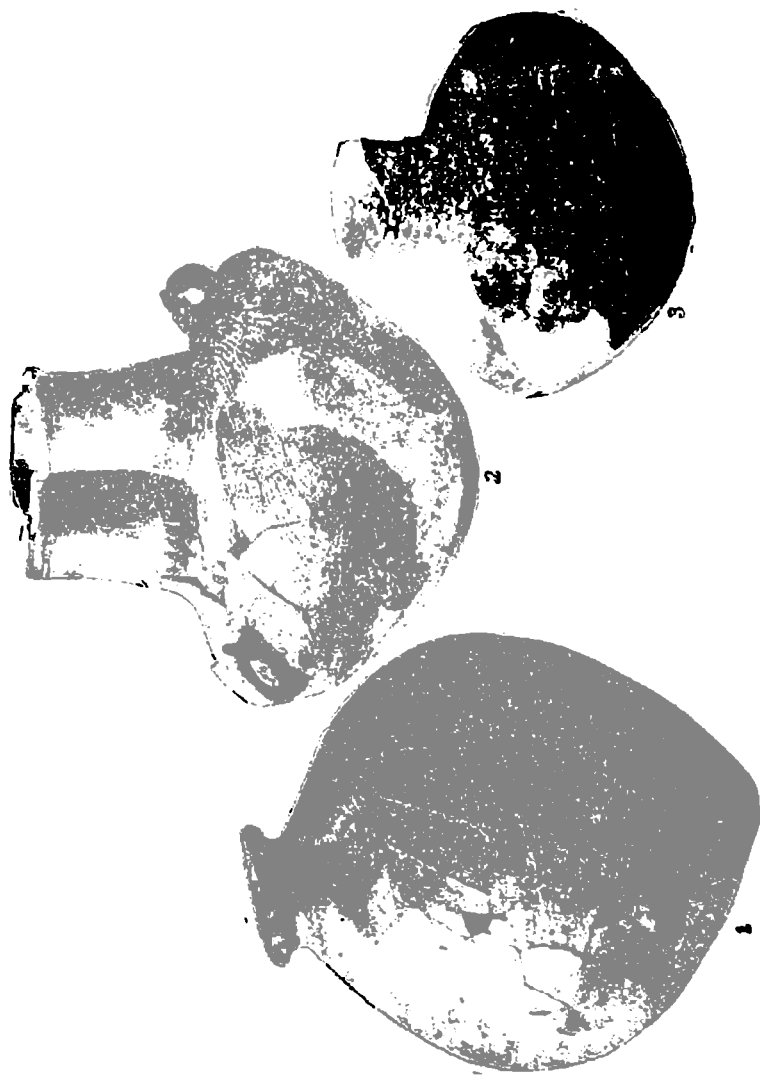
4

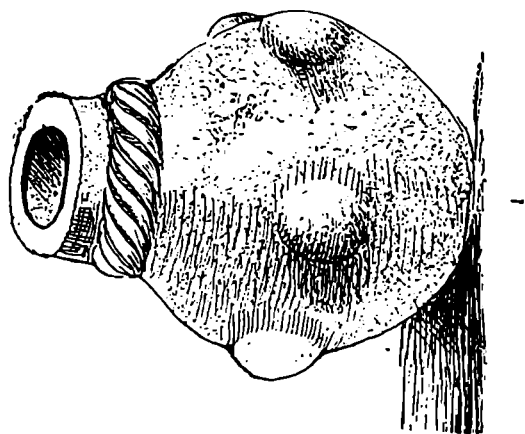
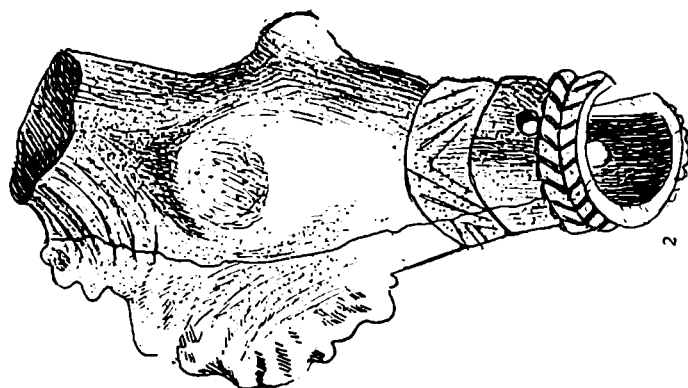

5

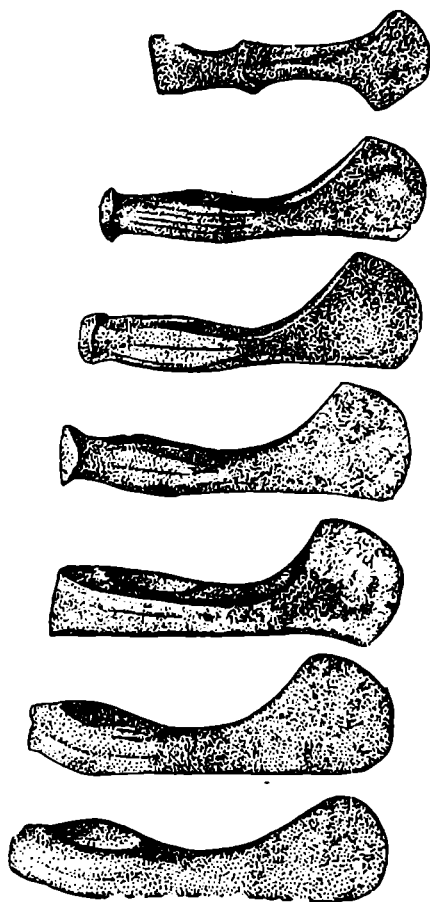

6

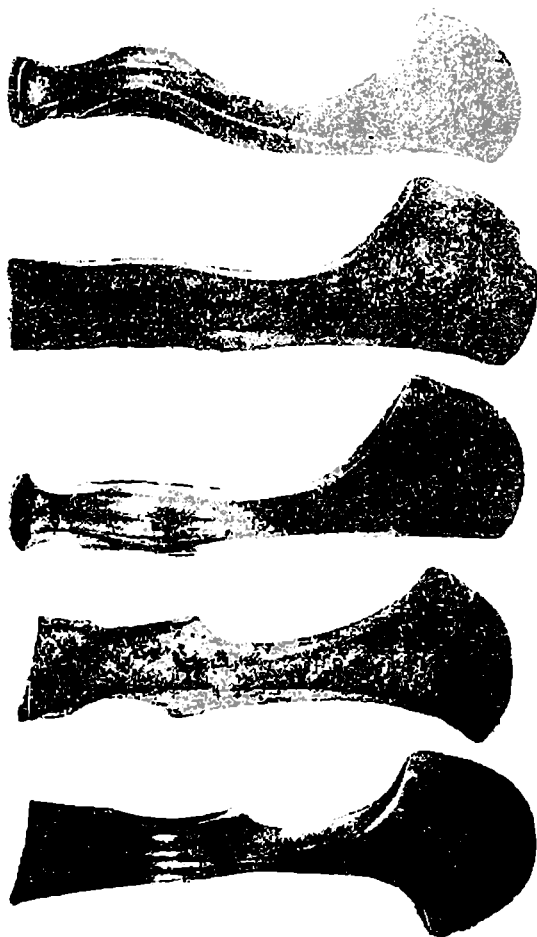

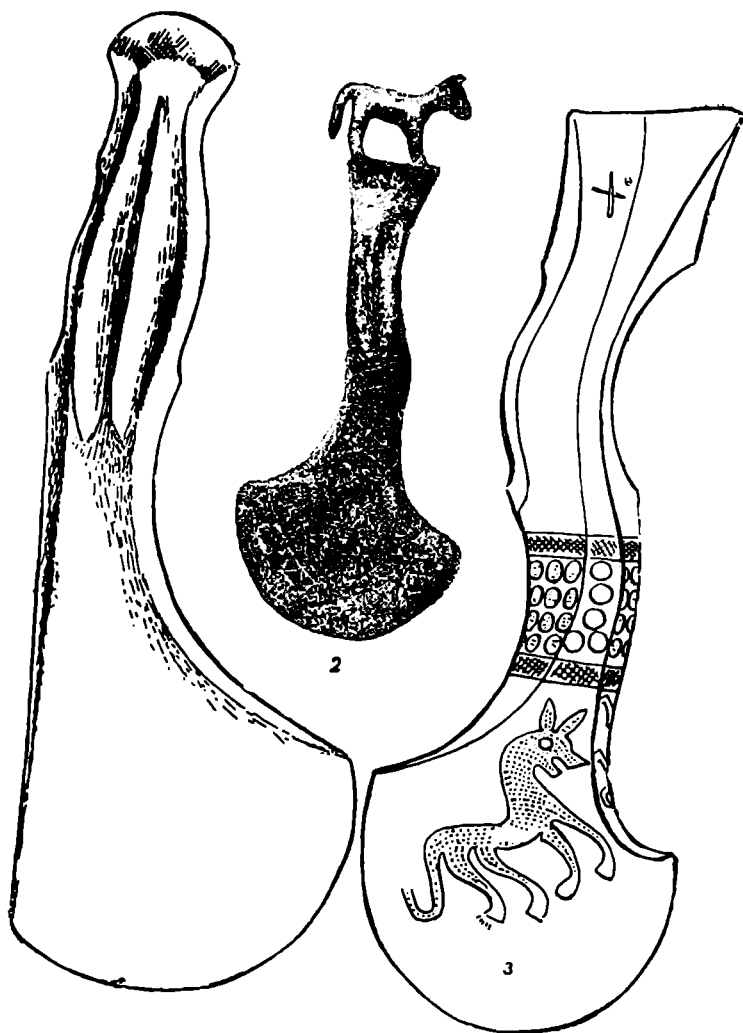

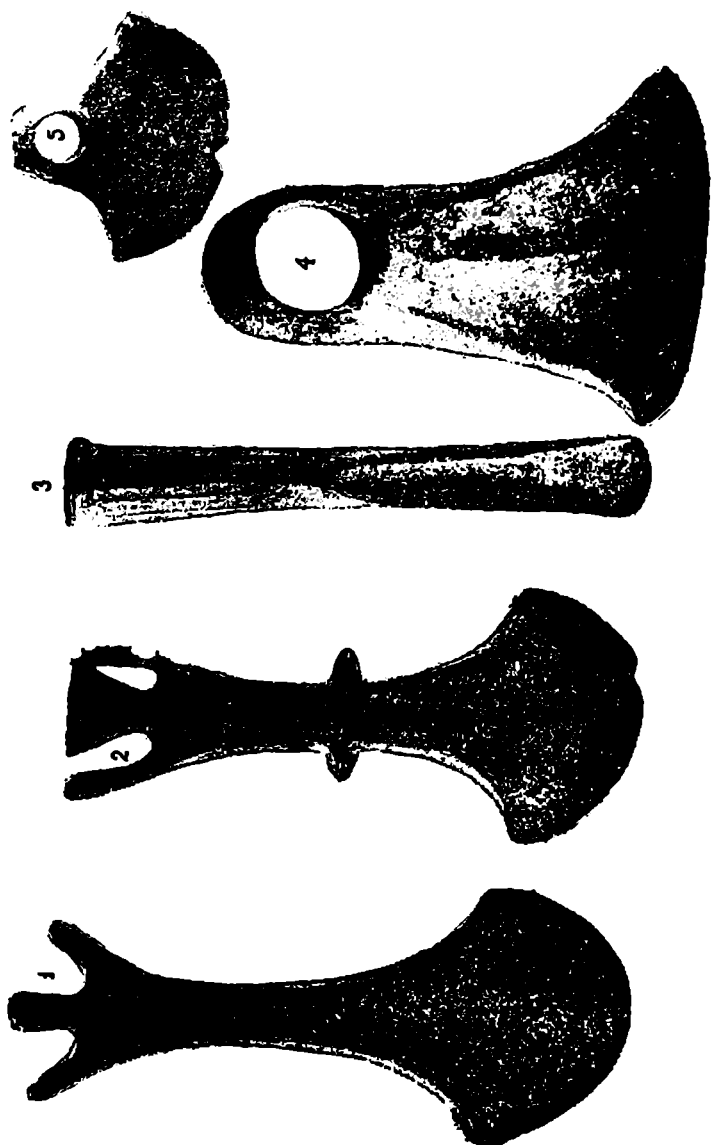

புட. XXXVII

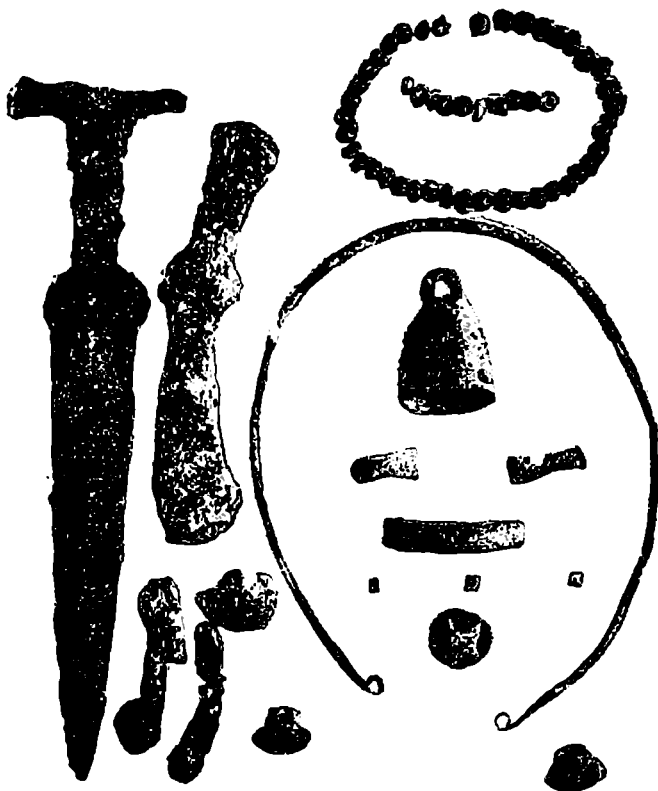

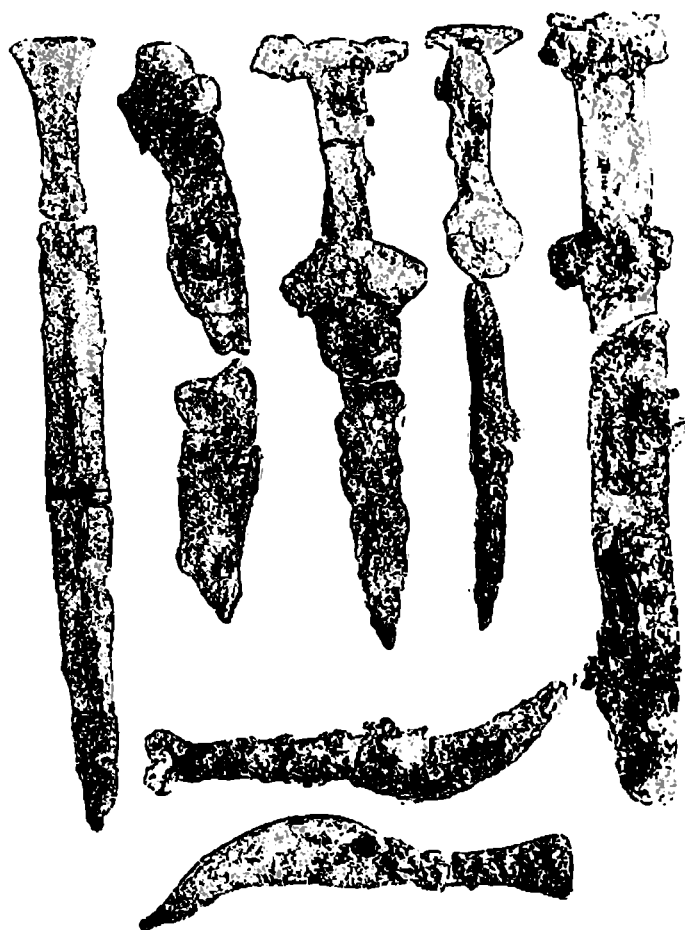

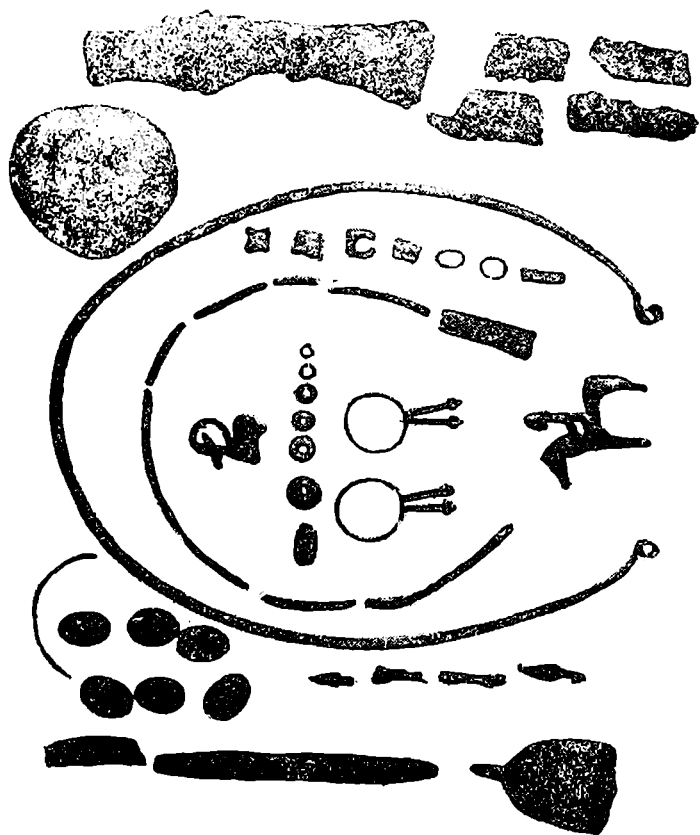

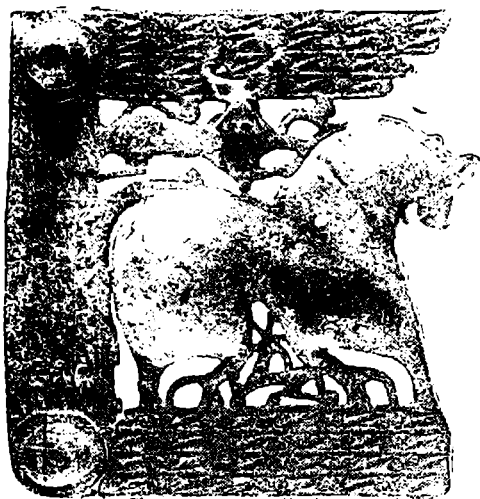
᠐᠐᠔. XLV

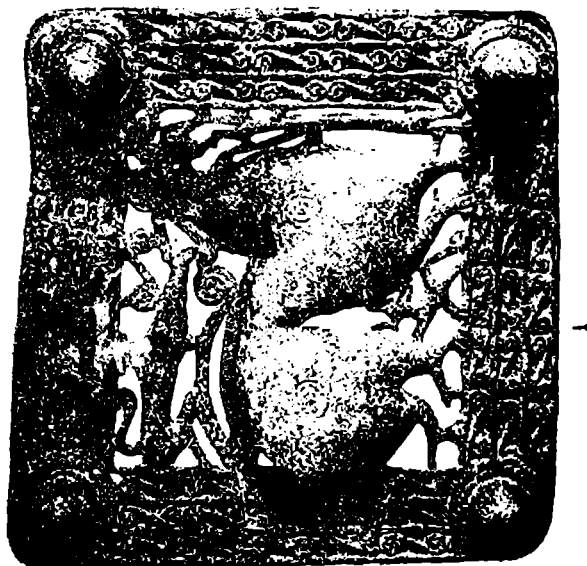
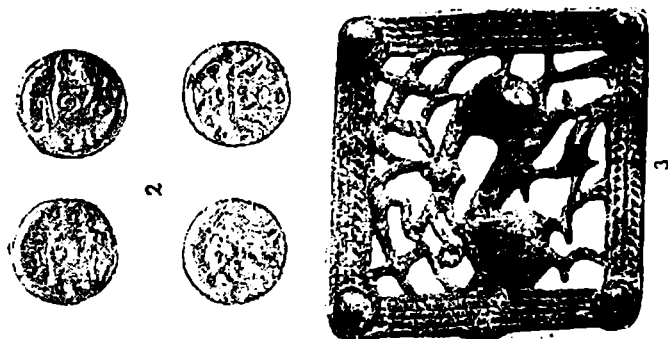

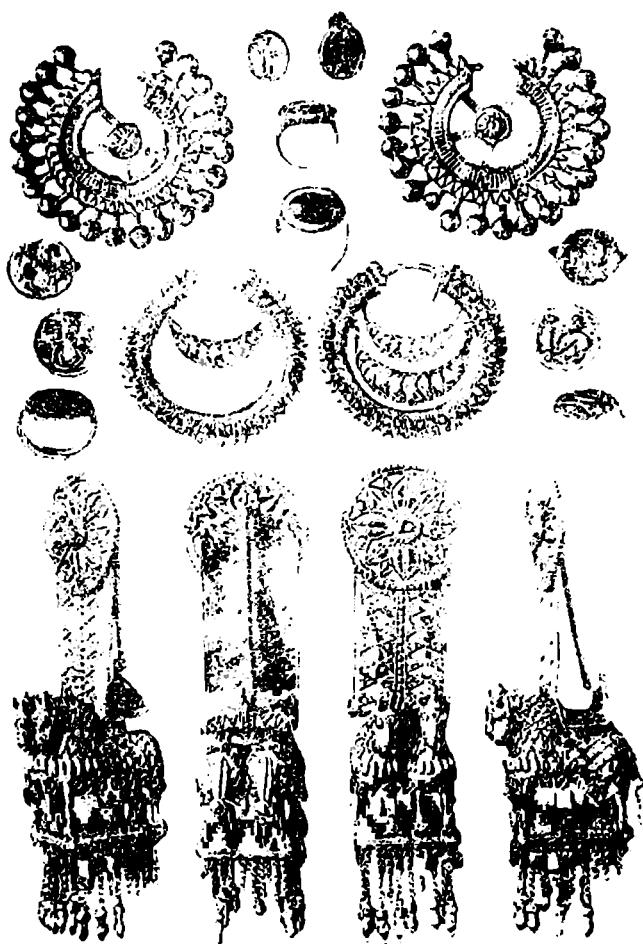
1

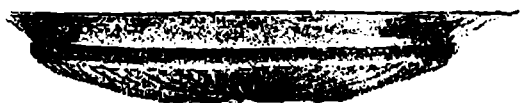
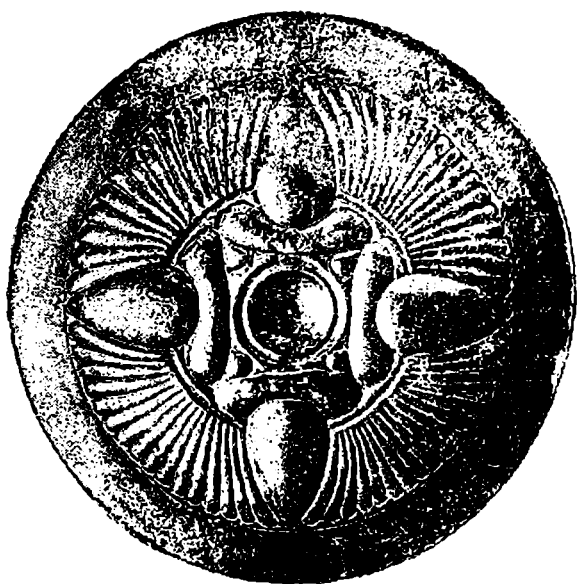
2

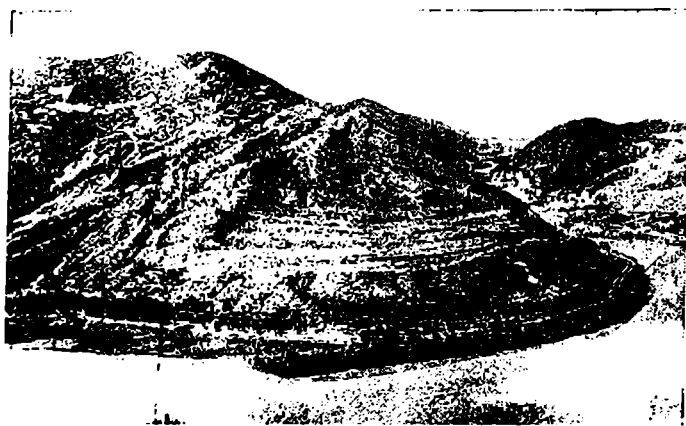
ᐅᐃ. L

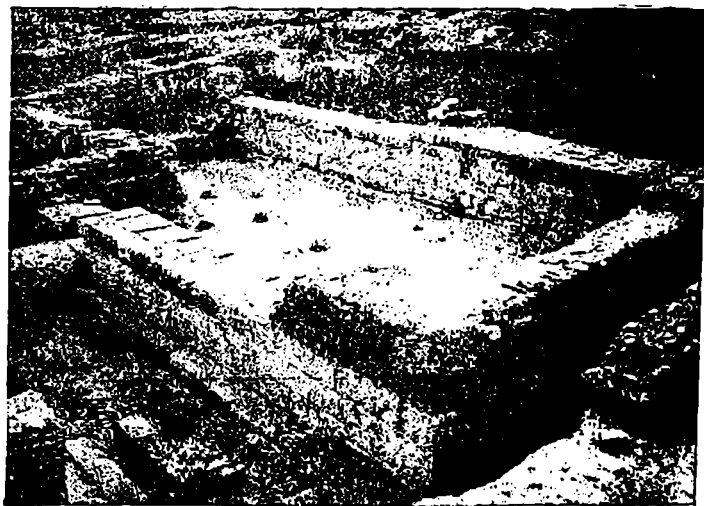

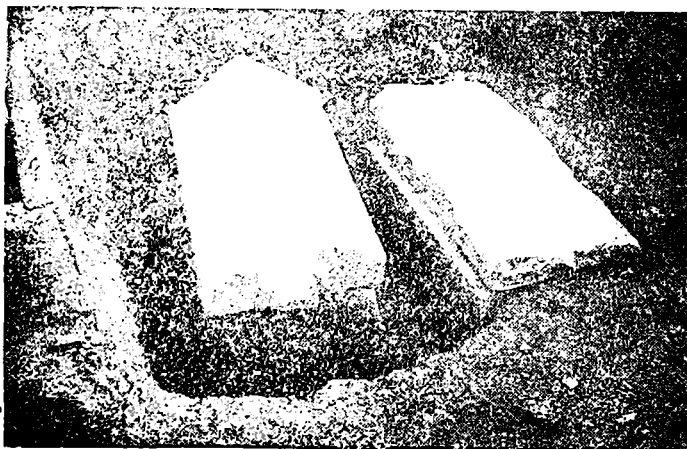
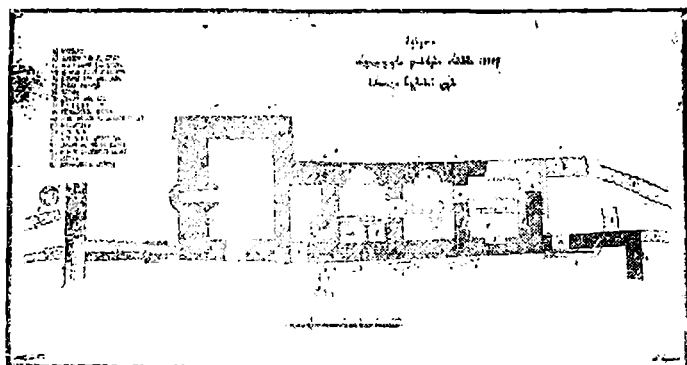

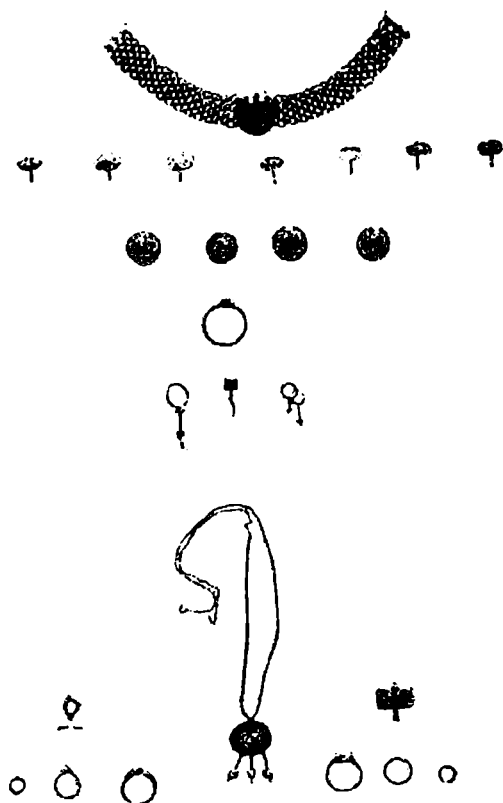

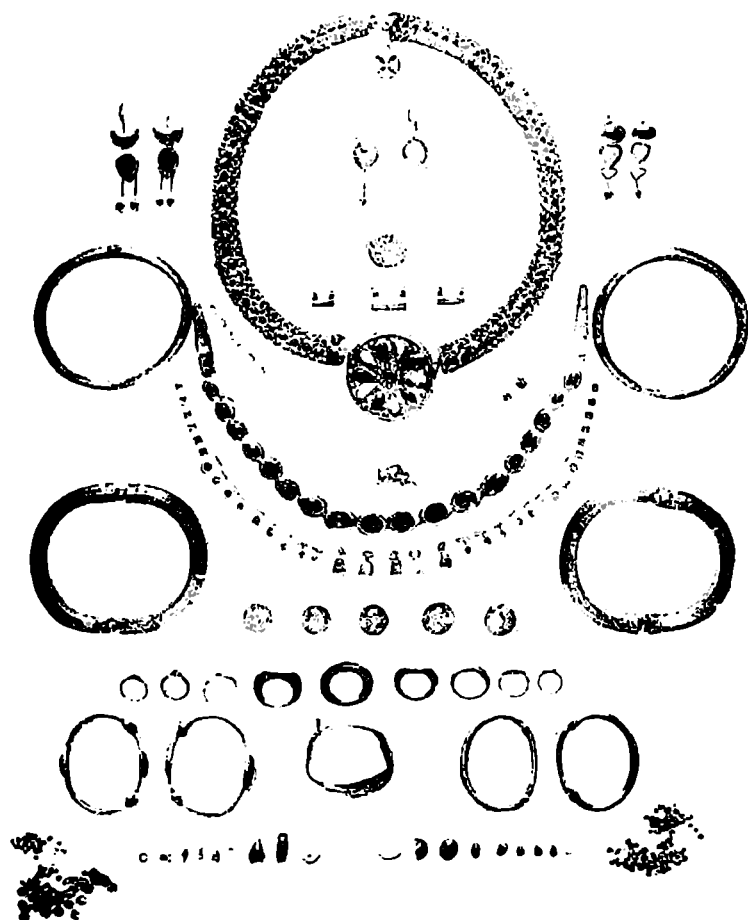

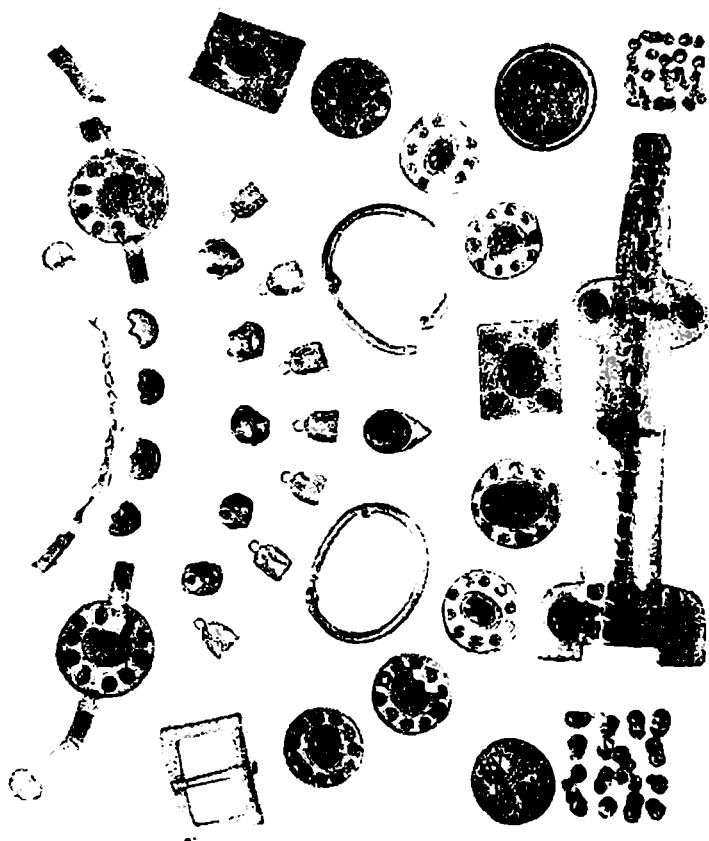

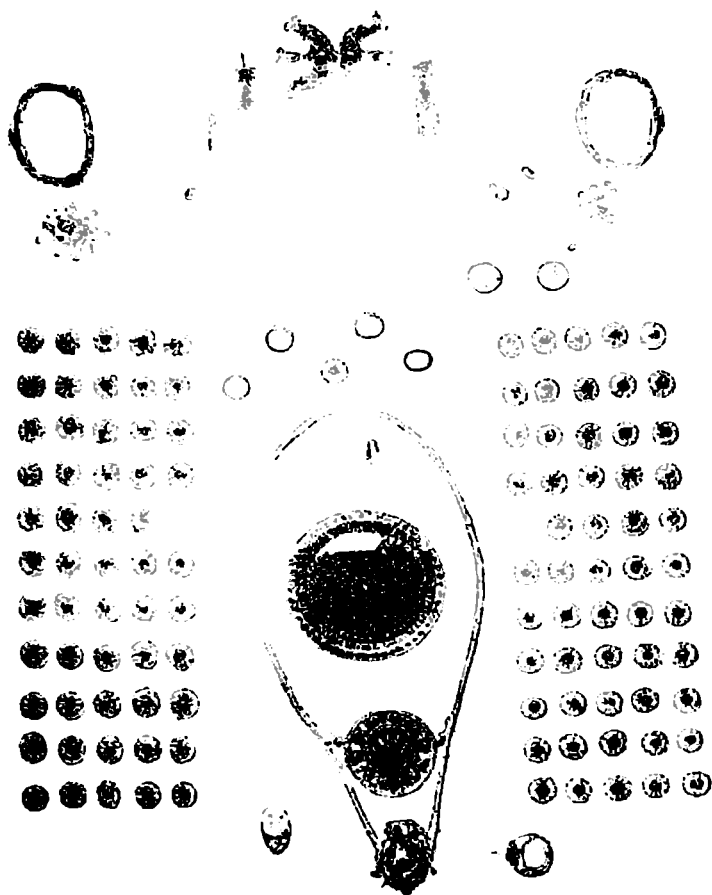
Obj. LVI

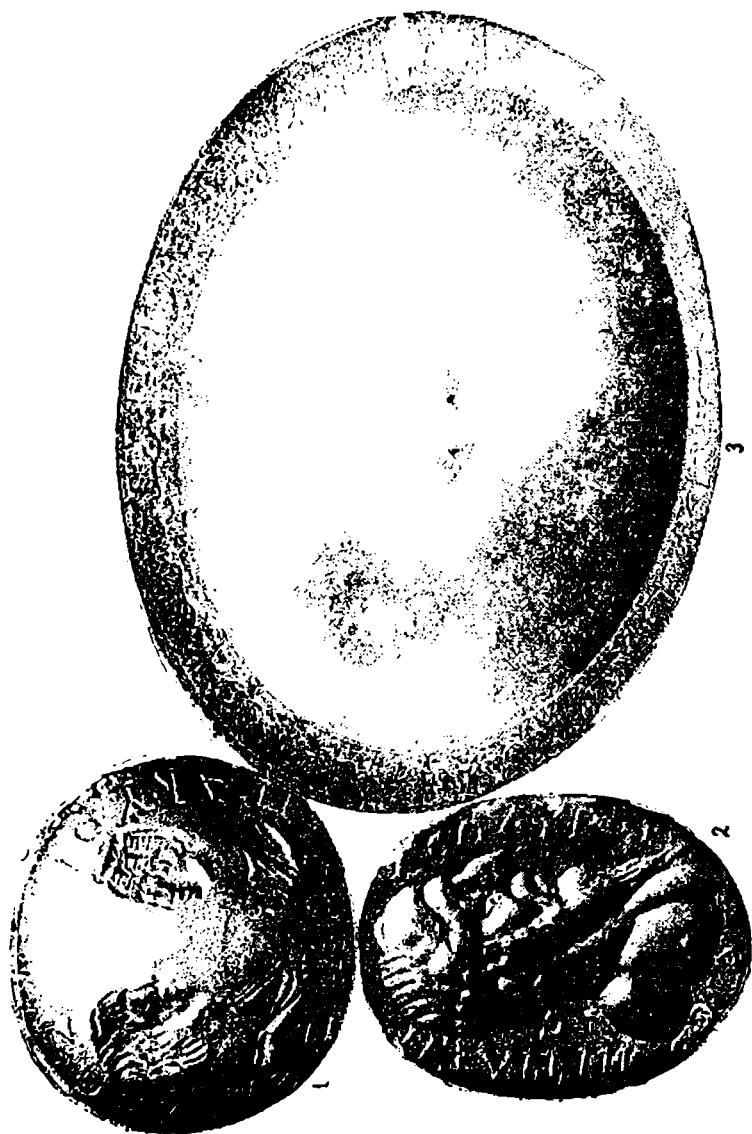

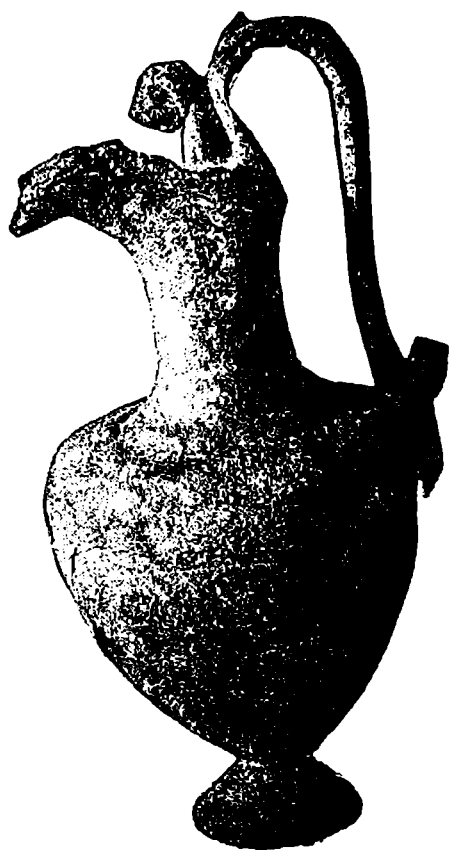
000. L.A.

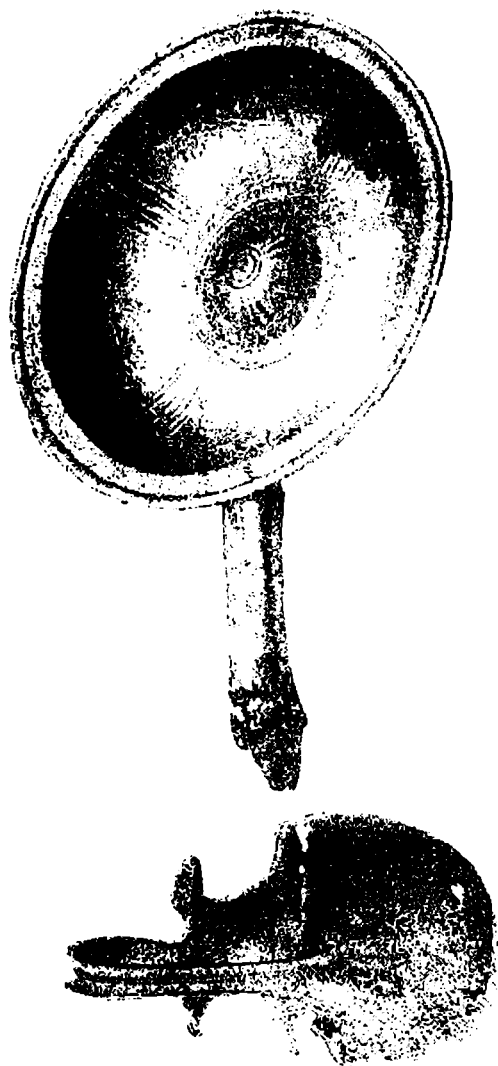

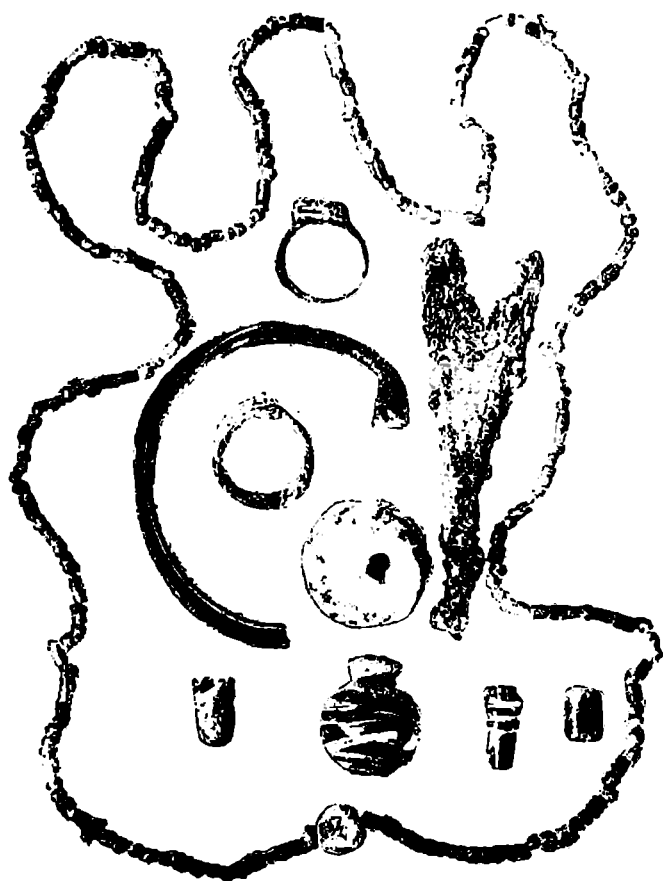

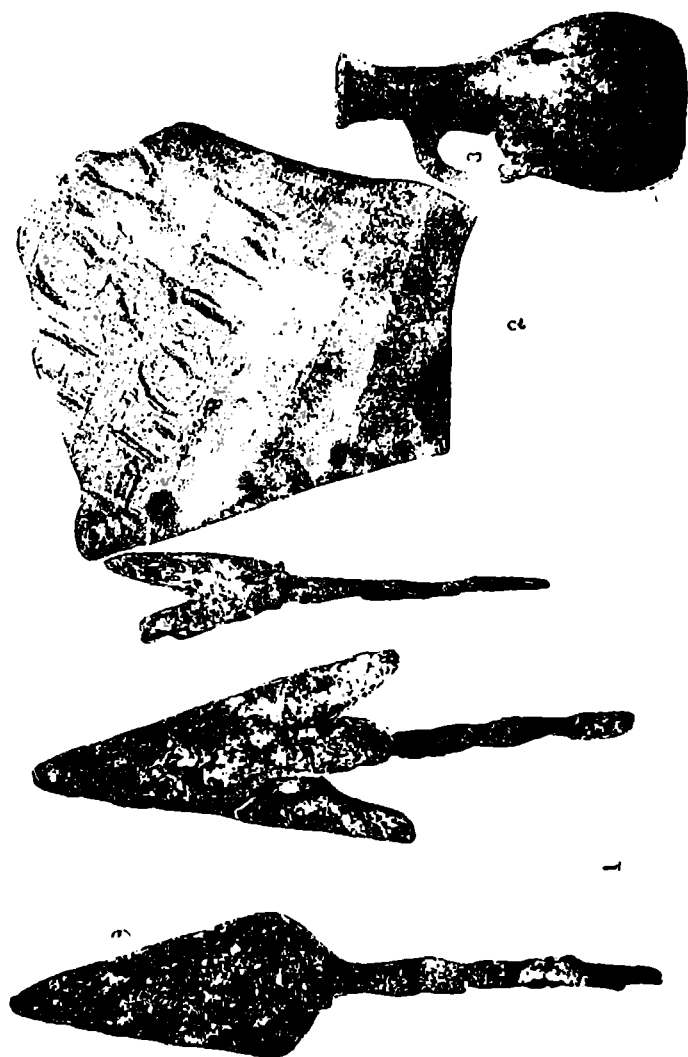

Tab. LXIII

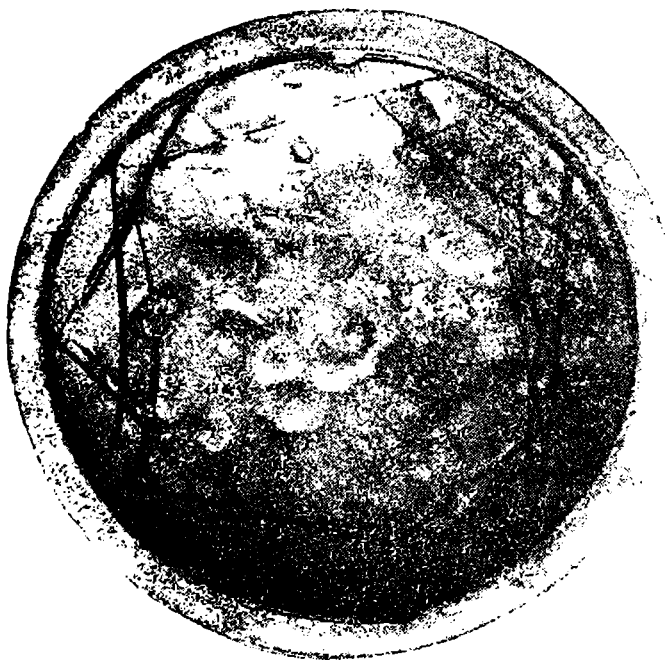

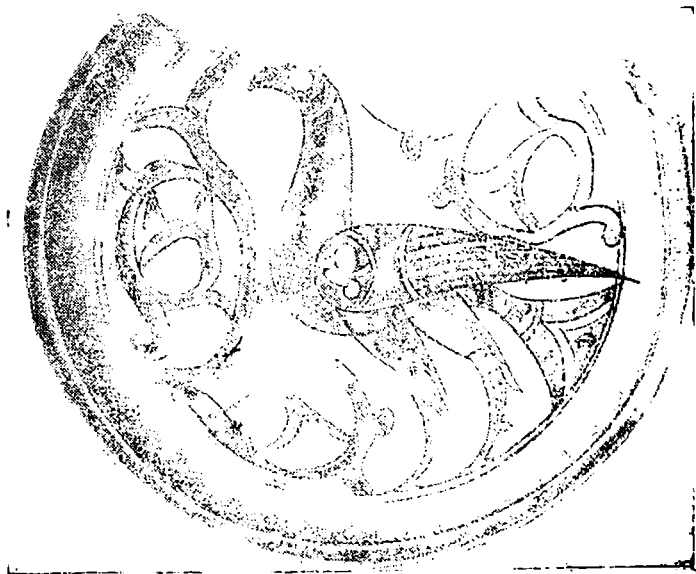

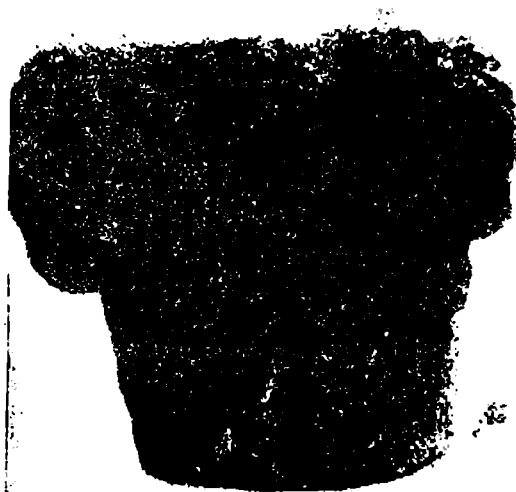
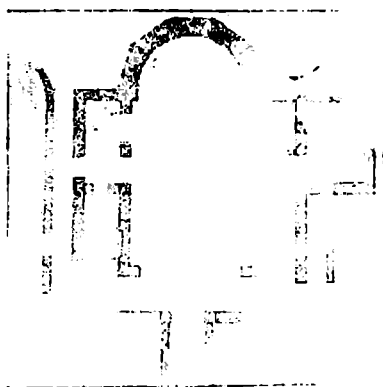
Об. LXVII

ს ა რ ჩ ე ვ ი

	გვერდი
შესავალი	3
1. მოკლე ცნობები არქეოლოგიური პერიოდიზაციიდან .	16
2. მოკლე ცნობები ადამიანის წარმოშობის დროზე	22
3. ძველიქვის ხანა საქართველოში	23
ა. საკითხის ისტორიისათვის	23
ბ. ქვედა პალეოლითი	26
გ. ზედა პალეოლითი	29
4. ახალიქვის ხანა საქართველოში	33
5. ლითონის პირველი გამოჩენა (ქართული ენეოლითური კულტურის ძეგლები)	39
6. ბრინჯაოს ხანა საქართველოში	48
7. გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანა საქართველოში	70
ა. აღმოსავლურ-ქართული კულტურის ძეგლები	70
ბ. დასავლურ-ქართული კულტურის ძეგლები	96
8. ანტიკური დროის ქართული კულტურის ძეგლები	110
ბაგინეთი	114
არმაზისხევი	120
გათხრები კოლხეთში	135
9. ფეოდალური დროის არქეოლოგიისათვის	143
10. ძირითადი შედეგები	158
ბოლოსიტყვა	160
ტაბულების აღწერილობა	163

ძირითადი შეცდომების გასწორება

გვერდი	სტრიქონი		ს წ ე რ ი ა	უ ნ დ ა ი ყ ო ს
	ზემო-დან	ქვემო-დან		
22	14	—	ძირითად საფუძვლებს.	ძირითად საფუძვლებს.
26	2	—	მეცნიერებას	მეცნიერებას
26	—	7	მალაღმკანეთარებულ	მალაღმკანეთარებულ,
33	2—3	—	გადამწყვეტი	გადამწყვეტი ნაბიჯის გა- დადგმა — შემთხვევითი ნანადირევის მაგიერ მრავლი სახედოს გა- ჩენა.
47	1	—	ბოლოები დაკლებული	ბოლოები დაკლებული
98	—	7	М. М. И в а ш е н к о	М. М. И в а ш е н к о
98	—	3	первоя.	первоя
98	—	2	А. А. И е с с е к , к	А. А. И е с с е к , К
99	—	13	ამ დროს	ამ დროის
99	—	4	უნაგირი	აღვირ-უნაგირი
103	5	—	განსაზღვრულ	განსაზღვრული.

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი ნ. ბერძენიშვილი

ტექნოლოგიური ან. თოდუა

კორექტორები { ნ. მაისურაძე
ე. კაკაბაძე

უცხოვრებელთა ირ. ციციშვილისა

გამომცემი კ. გრიგოლია

გადაეცა წარმოებას 2.4.51. ხელმოწ. დასაბეჭდად 20.12.52. ქალაქ.

ზომა 61 × 92₁₆. ქალაქ. ფურც. 7,5 საბეჭდ. ფორ. 15.0.

საღრ.-საგამომც. ფურც. 12,96. სავეტორო 12,79.

შეკვ. № 1709 უე 14517. ტირაჟი 2000

ფასი 4 მ. 10 კ.

ყდა 1 მ.

5 მ. 10 კ.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკად. გამომცემლობის სტამბა

თბილისი, წერეთლის 3/5